

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

37. AASTAKÄIK 2025 NUMBER 5 (434)

“Me mäletame ega vannu ajale alla”

Mart Meri 771

Kas tõde on väljendamatü?

Jaakko Hintikka 776

Tõlkinud Henrik Sova

Ema laule

Mia Holm 809

Tõlkinud Doris Kareva ja

Vahur Aabrams

Luulet

Casimir Ulrich Boehlendorff 814

Tõlkinud Lauri Pilter

Casimir Ulrich Boehlendorffi elu ja luule

Kairit Kaur 818

Seikluslikud kirjad

Casimir Ulrich Boehlendorff 830

Tõlkinud Jaan Undusk

Saksa vararomantismi välgatus Balti kirjakultuuris: Casimir Ulrich Boehlendorffi *Seikluslikud kirjad*

Jaan Undusk 842

Meenutuskilde Nikolai Alumäest ja tema kaasvõitlejaist ehk kui mu ees paotus üks teadusmaailma. II	<i>Taivo Liiva</i>	855
Loogika arvutuse ja keelena	<i>Jean van Heijenoort</i>	906
	<i>Tõlkinud Jaan Kangilaski</i>	
<i>Arvustus: Ülesanne — püsima jääda. Mikko Hautala. Sotaa ja rauhaa: Venäjä, Yhdysvallat ja Suomi uuden suurvalta- kilpailun aikakaudella. Helsinki: Otava 2024. 264 s.</i>	<i>Margus Laidre</i>	916
Nüüd ka siis Sina, Juhan Kukk! Külllo Arjakas. <i>Riigi- vanem Juhan Kukk. (Riigivanemad.) Toimetanud Kat- re Kaju ja Helina Tamman. Tartu: Rahvusarhiiv, 2024. 760 lk.</i>	<i>Kalev Kukk</i>	933
Abstracts		948
Tants teadmatusse: Päevik 1944–1961. LXXVI	<i>Herbert Normann</i>	953

Paberväljaande tellijale on digiväljaande lugemine

TASUTA: www.kultuurileht.ee

Linoollõiked ja nende fragmendid SILVER GUTMANNi fotodel
graafiku näituselt “Pulss” 2023. a lk 774, 775, 904, 905, 915:

REGINA-MARETA SOONSEIN (1991) on lõpetanud Tartu
Kunstikooli illustraatori erialal 2015. aastal ja Kõrgema Kuns-
tikooli Pallas maaliosakonna 2019. aastal, praegu vabakutse-
line kunstnik. *Akadeemias* on temalt varem avaldatud linool-
lõikeid (2020, nr 2).

“ME MÄLETAME EGA VANNU AJALE ALLA”

Mart Meri

Head sõbrad!

Ajad muutuvad ja meie muutume ühes nendega. Selle lause pühendan ma Hellele. Aeg on muutunud. Helle on nüüd siin, Lennarti kõrval, ja seda aega, kui ta oli samuti siin — siin meiega koos seismas, kuulamas, rääkimas, lehvitamas — seda aega enam tagasi ei saa. On teistsugune aeg. Mis aga ei tähenda, et aegade muutudes peaksime meie muutuma — põhjani, või lausa ajale alla vanduma, alustama otsekui nullist.

Ei, kõik need vanad ajad, need endised ajad on meiega kaasas — kas kohe keelel või meelel, või pisut eemal — rohkem pakitult või vähem pakitult kuskil ajusoppides.

Sest muutuv aeg iseenesest ei saa mäletamist keelu alla panna. Ikka inimene ise — kas ta tahab mäletada, või tahab unustada.

Siit jõuan Lennartini. Tema poliitilise tegevuse üks nurgakive oli mitte ajale alla vanduda, vaid vastupidi — tuua esile kõik need ajusoppidesse rohkem või vähem pakitud mäletamised ja teadmised, et nende najale toetudes toota järjepidevust ka aegade muutudes. Tuletada meelde, näidata seoseid, mis pole tähtsusetud, ja viidata ohtudele, mis käivad unustamisega kaasas — olgu see unustamine siis kas poliitiline või lihtsalt hajameelsus.

Tuletasin endale meelde üht ta loengut Hopkinsi ülikoolis Washingtonis tema viimaselt turneelt Ühendriikidesse 2005. aas-

**Sõnavõtt Lennart Mere 96. sünniaastapäeva mälestamisel
29. märtsil 2025 Metsakalmistul Tallinnas.**

“Me mäletame ega vannu ajale alla”

ta märtsis, enam-vähem täpselt kaksümme aastat tagasi. Loengu pealkirjaks oli “Euroopa uued piirid”. Ei oleks lihtne teema Euroopas, aga ameeriklasi võiks lihtsalt külmaks jätta. See oli õieti Hillary Clintoni palve, et Lennart võiks tulla Ühendriikidesse rääkima, mis see Euroopa õieti on.

Lennart võttis reisile kaasa paar pakki Eesti viiekrooniseid rahatähti — Keres esiküljel ja tagaküljel Eesti-Vene piirikindlused Narvas — ja jagas rahatähed kuulajate vahel laiali. Loeng sel äärmiselt vastuolulisel teemal oli just selline, millele eespool viitasin — anda edasi järjepidevuse loogikat aegade kiuste.

Vaid üks lause loengust: “Me ei taha rääkida piiridest, sest kardame komistada.” Rahatähel kujutatu juurde pöördus ta loengus korduvalt, aga loengu haare oli kontinentaalne. Ta kõneles pikalt ja kannatlikult sellest, miks on piirid, ja sellest, et piirid pakuvad ka võimalusi ega tarvitse alati kaasa tuua võitlusi.

Eile seda üle lugedes kogesin, et sisu on sama aktuaalne kui toona, isegi enam, sest mõned ohud, mille võimalikkusele ta viitab, on unustamise tõttu — olgu siis poliitiliselt või hajameelsusest tingituna — kohale jõudnud teravamalt, kui oleksime osanud ette kujutada paar kuud tagasi.

Ma tänan.

Ajad muutuvad ja meie muutume ühes nendega, aga me mäletame ega vannu ajale alla.

MART MERI (1959) on lõpetanud Tartu Ülikooli eesti filoloogia erialal 1982. ENSV (Eesti) Teaduste Akadeemia keele ja kirjanduse instituudi murdesektori teaduslik töötaja 1982–1988, Emakeele Seltsi teadussekretär 1988–1997, ajakirja *Keel ja Kirjandus* peatoimetaja 1995–2006, Vabariigi Presidendi Kantselei nõunik 2003–2006, Eesti Instituudi juht 2007–2011, Eesti Instituudi Soome esinduse juhataja 2020–2022; Riigikogu IX–X ja XII koosseisu liige vastavalt 1999–2003 (sh kultuurikomisjoni esimees 1999–2001), 2006–2007 ja 2011–2015, Tallinna Linnavolikogu liige 1999–2002 (sh haridus- ja kultuurikomisjoni aseesimees), 2009–2011 ja 2018. Ta on olnud Keele ja Kirjanduse Instituudi (Eesti Keele Instituudi) teadusnõukogu liige 1989–1996, sihtasu-

tuse Viro-Säätiö esindaja Eestis ning selle koolituskeskuse ESKO asutaja ja nõunik 1989–1998, MTÜ Fenno-Ugria Asutus juhatuse liige 1992–2013 (sh esimees 1998–2005), Haridusministeeriumi juures tegutsenud keeleasjade komisjoni asutaja ja esimees 1995–1998, Soome Instituudi Eestis (Suomen Viron-instituutin Säätiö) juhatuse liige 1997–1999 ja 2019–2025, Eesti Muusikaakadeemia kuratooriumi liige 2000–2004, Viljandi Kultuuriakadeemia nõunike kogu liige 2004–2018 (sh esimees 2000–2018), Lennart Meri Euroopa Sihtasutuse nõukogu liige a-st 2006, Tallinna Ülikooli kuratooriumi liige 2012–2017, SA Kultuurileht nõukogu esimees 2015–2021, Eesti-Soome Kultuurfondi (Suomalais-virolainen kulttuurisäätiö) nõukogu esimees 2016–2022 jm ameteis.

SILVER GUTMANN. Lähivaade Regina-Mareta Soonseina
linoollõikele (foto, 2023)

REGINA-MARETA SOONSEIN. Alge (linocollõige, 2023)

KAS TÕDE ON VÄLJENDAMATU?

Jaakko Hintikka

Tõlkinud Henrik Sova

I. 20. SAJANDI FILOSOOFIA TÄHTSAIM TAUSTAEELDUS

Arutlen siin artiklis ühe eriti tähtsa probleemi üle. Tegu on üldistusega küsimusest, mille olen pannud artikli pealkirjaks. See on viimased sadakond aastat mänginud keelefilosoofias ja filosoofilises analüüsis ilmselt tähtsamat rolli kui ükski teine üksikteema. Hegelit oleks see probleem vaimustanud. Nimelt on see tegelikult filosoofiakirjanduses peaaegu täielikult varju jäänud. Selle üldist tähtsust pole siiani peaaegu üldse tunnustatud. Alles nüüd, oma karjääri õhtuvidevikus, on kõnealune probleem Minerva öökulli kombel hakanud kerkima filosoofide teadvusse. Aga ei pea olema hegeliaan uskumaks, et minu teemaks oleva probleemi vaikiv roll annab tunnistust tema põhjanevast tähtsusest 20. sajandi filosoofiale. Teistlaadi idealistlikud filosoofid võivad seda võrrelda näiteks collingwoodiliku “absoluutse taustaeeldusega”, mis iseloomustab Fregega — või ehk Kantiga — alanud filosoofiaperioodi ja mis on alles nüüd lõppemas (vrd Collingwood 1940: 21–

Is Truth Ineffable? — *Lingua Universalis* vs. *Calculus Ratiocinator*: An Ultimate Presupposition of Twentieth-Century Philosophy. (Jaakko Hintikka Selected Papers, Vol. 2.) Dordrecht: Springer, 1997, pp. 20–45. [Algselt ilmunud: *Les Formes Actuelles du Vrai: Entretiens de Palermo* 1985. N. Scardona (ed.). Palermo: Enchiridion, 1989, pp. 89–120.]

© 1997 Springer Science+Business Media Dordrecht

48 ja *passim*). Või ehk on selle perioodi filosoofia pigem naasmas omaenda põhiallikate juurde Kanti transtsendentaalses meetodis.

Aga mis see sügav probleem siis on? Ma ütlesin, et see on pealkirjaküsimuse üldistus. Küsimus puudutab tõe mõiste väljendatavust. Tõemõiste on üks tähtsamaid, võib-olla kõige tähtsam suhe, mis saab keele (keeleväljendi) ja maailma vahel olla. Selliseid suhteid nimetatakse *semantiliseks* ja nende suhete koguhulka, mis seob mingi antud keele reaalsusega, nimetatakse selle keele *semantikaks*. Nii on küsimus, kas tõe on väljendamatu, tahk üldisemast küsimusest, kas semantika on väljendamatu. Ja see küsimus kuulub omakorda veelgi hõlmavamale probleemile alla. Probleem ilmneb valikuna kahe võistleva üldvaate vahel, mis puudutab meie suhet oma keelde. Ma nimetan neid (i) *keele kui suhtluse universaalse meediumi* (lühidalt: keel kui universaalne meedium), või teisiti väljendudes, *keele universaalsuse* vaateks ja (ii) *keele kui arvutuse* vaateks.¹ Väljendid “keel kui universaalne meedium” ja “keel kui arvutus” on üldistused van Heijenoorti väljenditest “loogika kui keel” ja “loogika kui arvutus”, mis tähistavad minu väljenditega tehtud eristuse ühte konkreetset ilmingut. Mõlemat mu väljendit tuleks võtta mööndustega, eriti teist, mis pole mõeldud võrdlemaks keelt interpreteerimata arvutusega. (Vrd Hintikka 1997: 162–190.)

Tarvidus valida nende kahe vaate vahel on see tähtsaim sõnastamata collingwoodilik taustaeeldus, millele viitasin. Nagu Collingwoodi taustaeeldused üldiselt, on see sisuliselt küsimuse taustaeeldus, mitte väite oma, mis Collingwoodi järgi on niikuinii kõik vastused küsimustele (niivõrd, kui nad on sammud õiguspärasel uurimistööl). (Vrd Collingwood 1940: 23–33, 2024: 489–501.) Nagu mainitud, nende kahe oletuse (keele universaalsuse oletuse ja keele kui arvutuse oletuse) vastandus on viimase

¹Selle vastanduse tõi hiljutisse arutellu Jean van Heijenoort (1967a, vt käesolevat *Akadeemiat*). Oma sõnastamata taustaeelduse loomuse tõttu pole vastandus pälvinud palju teadvustatud tähelepanu. Võib-olla kõige rohkem on selle eristuse üle arutatud raamatu Hintikka, Hintikka 1986 1. ptk-s ja artiklis Hintikka 1988a. Hiljuti on vastandust hakatud tunnistama ka fenomenoloogilis-hermeneutilises traditsioonis; vt Kusch 1987, 1988.

saja aasta jooksul mänginud filosoofilise loogika, keelefilosoofia ja analüütilise filosoofia ajaloos rolli, mis on võrreldav colingwoodiliku tähtsaima taustaeeldusega. Artikli eesmärgiks on üldjoontes kirjeldada nende kahe oletuse loomust ja rolli, uurida nende süstemaatilisi mõjusid ja visandada lühidalt nende roll viimase saja aasta filosoofia ja loogika aruteludes. Olulisim on see, et ma käsitlen kahe vastanduva vaate vahel valimist filosoofilise probleemina, selleks et kommenteerida oma esialgse vastuse tagajärgi küsimusele, kas keel on universaalne või on ta arvutuse moodi. Seda tehes pean ma hoolikalt silmas küsimuse erijuhtu, mis on artikli pealkirjaks.

Aga enne nende asjade juurde asumist on ehk abiks tutvustada peaosalisi selles draamas, mida üritan kirjeldada. Need kaks vaadet on hiljutises filosoofias esindatud kahe (tuleb tunnistada, et lõdva) traditsioonina. Keele universaalsuse traditsioon hõlmab ennekõike Freget, nagu van Heijenoort on näidanud (vt Heijenoort 1967a), varast Russellit (vt Hylton 1980), Wittgensteini (vt Hintikka, Hintikka 1986: 1. ptk), Viini ringi selle süntaktilisel perioodil, mida iseloomustab usk formaalsesse kõneviisi kui filosoofiale kohasesse väljendusviisi (vrd Hintikka 1993), ja W. V. Quine'i.² Seevastu loogika kui arvutuse traditsioonil pole olnud samaväärselt otsusekindlaid esindajaid. Kui üldse, siis keele kui arvutuse idee (minu spetsiifilises tähenduses) edenemine on olnud järkjärgulise teadvustamise lugu, kus teadvustamata toimumisviisid on ajapikku muutunud metodoloogilisteks printsiipideks. (Kuigi vrd Hintikka 1997: 214–230.)³

Millised on siis need kaks vastanduvat vaatepunkti, keel kui universaalne meedium ja keel kui arvutus? Esimese vaate järgi on keel — meie keel — universaalne selles mõttes, et sellest ei pääse välja. Nagu ei saa öelda “Peatage maailm, ma tahan maha astuda”, nii ei saa öelda ka “Peatage keel, ma tahan sellest välja astuda”. Kõik, mida ütleme ja (mõnede filosoofide järgi) mõtle-

²Vrd minu panusega 1988. a St. Louisi sümpoosionil W. V. Quine'i üle, Hintikka 1990.

³Mudeliteoreetilise (“keeie kui arvutuse”) traditsiooni arengu kohta vt Hintikka 1988a; Goldfarb 1979.

me, juba eeldabki seda üht meie kasutatavat keelt koos semantiliste suhetega, tänu millele saab seda üldse millegi ütlemiseks kasutada.

Kui seda vaadet rakendada analüütilise filosoofi formaliseeritud kanoonilisele tähistusviisile, formaliseeritud loogilisele keelele, siis ei tuleks sellisest formaalsest keelest mõelda mitte nagu pelgast (või peamiselt) mõtlemisvahendist või -tööriistast, mis annab argumenteerimiseks sobivama meediumi, vaid kui universaalsest keelest, milles saab väljendada kõike. Sõnades, mida Frege laenas oma eelkäijatelt: filosoofiline *Begriffsschrift* peab olema *lingua characterica* ja mitte pelk *calculus ratiocinator* (vrd siin Heijenoort 1967a).

Meid huvitab siinkohal see, et keele kui universaalse meediumi vaate järgi ei saa selline *lingua characterica* olla ainult interpreteeritud keel. See on ainulaadne keel, s.t universaalne keel. Ja see universaalsus tähendab välistamist. Sellest universaalsest keelest väljapoole jääv on keeles väljendamatut ja järelikult tähendusetu. Mis puudutab seega meie keelelisi suhteid ülejäänud universumiga, lasub keel meie ja maailma vahel. Me ei "küüni" keeleliselt maailmani muul viisil kui ainult meie tegeliku keele kaudu. Oleme selles mõttes omaenda keele vangid. Kui seda universalisiti dogmat uskuda, on tegemist kõrgeima turvaastmega vanglaga, kust pole lootustki põgeneda.

Teise, võistleva idee, keele kui arvutuse vaate järgi pole me oma keele külge aheldatud. Keel on meie teener, me oleme tema peremehed. Saame talle öelda, mida ta tegema peab, ja me pole tema tegemistega ainult ühel kindlal viisil seotud. Võime isegi teise palgata, kui vana keel meid rahuldavalt ei teeni. Mis kõik need erinevad asjad on, mida keele kui universaalse meediumi vaate järgi me ei saa teha, aga keele kui arvutuse vaate järgi saame, selgub siis, kui selgitame välja esimese teesi tagajärjed.

Üks iseäralik tahk keele väidetava universaalsuse juures on asjaolu, et me ei saa keelest välja astuda uurimaks selle suhteid maailmaga. Õigemini peaksime siin oma keele semantika "uurimise" asemel rääkima keele semantika väljendamisest seda keelt tegelikult kasutades. Teisisõnu, üks keele universaalsuse tagajärgi

on *semantika väljendamatü*. Iga keele kui universaalse meediu-
mi pooldaja peaks semantika kui terviku kohta ütlema seda, mi-
da Wittgenstein ütleb *Traktaadis* 4.12 (tema jaoks) kõige tähtsa-
ma semantika koostisosa, loogiliste vormide kohta (Wittgenstein
1996):

 Saamaks esitada loogilist vormi, peaksime saama end lausega loo-
 gikast väljapoole asetada, see tähendab väljapoole maailma.

Vähem kujundlikult sõnastades: keelt tähenduslikult kasuta-
des peame juba eeldama keele ja tõelisuse vahelist tähendussuhe-
te süsteemi. Seega ei saa rakendada keelt selleks, et midagi selle
suhete süsteemi kohta öelda, sest see on eeldatud juba enne, kui
üldse saame hakata ütlema, millega tegu. Seega püüd rääkida
meie keele semantikast selles keeles endas on samasugune katse-
tus nagu parun Münchhauseni rahvajutus, kus ta proovis iseend
juustest üles tõsta. Halvimal juhul on tulemuseks mõttetus; pari-
mal juhul on see sisutühi (nimelt kui lihtsalt kordame juba eelda-
tut).

Siinkohal võib kerkida küsimus, et kas mu prioriteedid on pai-
gas. Tõin välja, et keele kui universaalse meediumi idee viib ker-
gesti oletuseni, et semantika on väljendamatü. Teistpidi, kui se-
mantika on väljendamatü, siis pole mõtet proovida rääkida meie
keeles olukorrast, kus keele väljenditel on teistsugused tähendu-
sed, kui neil tegelikult on. Teisisõnu, kui semantika on väljenda-
matü, siis pole mõtet proovida öelda või eeldada oma tegelikku
kodu keelt kasutades, et leidub muid keeli või et ma muudan oma
keele semantikat. “Keel, millest ma aru ei saa, polegi keel,” na-
gu Wittgenstein kord ütles (MS 109 (von Wright), lk 196). Seega
võiks väita, et keele universaalsus järeldub semantika väljenda-
matusest. Niisiis võiks semantika väljendamatust pidada kahest
oletusest tugevamaks. Ma tulen selle teema juurde hiljem tagasi.
Seni on mu fookus siin artiklis samavõrd semantika väljendama-
tusel kui keele universaalsusel.

Semantiliste suhete seas, mis universaalsuse vaate järgi on
väljendamatud, on tõde, s.t tõese lause suhe seda tõseks tegeva
tõsiasjaga. Seega on mu pealkirjaküsimus märkimisväärsel mää-

ral samaväärne küsimusega: kas keel on universaalne? Mõlemale küsimusele jaatava vastuse poolt argumenteerib Wittgenstein:

Sest mida lause “tõene olemine” tähendab? “ p ” on tõene = p .
(See on vastus.) (Wittgenstein 1956: lisa I, § 5.)

Selle vaate alust ja õppetundi seletab Wittgenstein nii:

Võimatus väljendada keeltes tähendusliku lause — mõtte — ja tõelisuse ühtivustingimusi on mõistatuse lahendus (MS 108, lk 265).

Mujal seostab Wittgenstein selle mõtte teatud suurte filosoofiliste traditsioonidega:

Keele piiri näitab keele võimetus kirjeldada tõsiasja, mis vastab [...] lausele, ilma et sedasama lauset lihtsalt korrataks. (Meil on siin tegemist kantiliku lahendusega filosoofia probleemile.)⁴

On selge, et “vastavus”, millest Wittgenstein tsitaadis räägib, teebki lause tõeseks.

Tõe väljendamatuse (nende järgi, kes usuvad keele ja loogika universaalsust) viib kergesti paradoksaalsena näiva olukorrale. Ühest küljest on tõde ja tõetingimused kogu loogika ja kogu semantika nurgakivid. Aga me ei saa neist rääkida, kui samu mõtlejaid järgida. Seega pidi Frege ühest küljest ütlema (Frege 1971: 39), et

[l]oogika on kõige üldisemate tõeseaduste [sõna-sõnalt: tõeseks-olemise seaduste] teadus.

Saksa keeles:

Logik ist die Wissenschaft der allgemeinsten Gesetze der Wahrheit.

Ja teisalt eitama (samas: 35), et tõde saab defineerida või sellest muul viisil rääkida:

Tõde ei saa defineerida. Ei saa öelda: ettekujutus on tõene, kui see on kooskõlas reaalsusega.

Wahr lässt sich nicht definieren; man kann nicht sagen: Wahr ist eine Vorstellung, wenn sie mit der Wirklichkeit übereinstimmt.

⁴Tsitaat pärineb raamatust Wittgenstein 1980: 10. Olen muutnud Peter Winchi tõlget, mis lahjendab Wittgensteini iva.

Kuidas siis saab keele ja selle loogika universaalsuse pool-daja tegelikult teha loogikat, arendada loogilisi süsteeme ja neid uurida? Vastus: puhtformaalselt. (Vrd Hintikka, Hintikka 1986: 1. ptk, § 5.) Õigupoolest on meil siin tegu ühe kummalisena näi-va nähtuse seletusega, mis muidu oleks seletamatu ja mida olen nimetanud “formaliseerimise paradoksiks”. Paradoks seisneb tõ-siasjas, et kõige tähtsamad filosoofid ja loogikud, kes arendasid loogika puhtformaalse süsteemi ideed, polnud formalistid. Fre-ge kritiseeris sapiselt matemaatika aluste formalistlikke ideid ja tema enda loogika tugineb kindlalt millelegi, milleks on kahtle-mata semantilised ideed. Wittgensteini jaoks polnud keel (loo-giliselt korrektne keel) formaalne arvutus, vaid tegelik maailma vormi peegeldus. Sellegipoolest pärineb Fregelt loogika kui täie-likult formaalse süsteemi idee ja Wittgensteini *Traktaat* näib ole-vat peavärav, kustkaudu sisenes 20. sajandi filosoofilisse arutellu otsustav loogilise süntaksi idee.

Selle näiva paradoksi seletus on Frege ja Wittgensteini usk semantika väljendamatusse. Kuigi nad mõlemad pidasid loogi-kat rajanevaks semantikal, siis semantika väljendamatusest tule-neb, et ainsad asjad, millest nad tegelikus loogikateoorias rääkida said, olid keele puhtformaalsed aspektid. Seega nüüdisaegne aru-saam loogikast kui puhtformaalsest süsteemist selle aksioomide ja tuletusreeglitega ei kerkinud esile mitte formalistlikus loogi-kafilosoofias, vaid keele kui universaalse meediumi idee kaudu. Wittgensteini mõtlemisviis tuleb eriti ilmekalt esile nüisugustes avaldustes:

Aga kui keegi ütleb: “Kust peaksin ma teadma, mida ta silmas peab, kõik mida ma näha saan, on tema sümbolid”, siis ma vastan: “Kust *tema* peaks teadma, mida ta silmas peab, kõik, mis tal on, on kõigest ta sümbolid” (MS 108, lk 277).

Keele kui universaalse meediumi vaate järelemeid — nii süste-maatilisi kui ka ajaloolisi — saab siin ainult näitlikustada, mitte ammendavalt uurida. Mõned kesksed ivad tuleks sellegipoolest sedastada. Üks huvitav tagajärgede kogum sõltub ühest konkreet-sest semantika väljendamatuse järelmist. Kui me ei saa rääkida semantilistest seostest, mis meie keele tegelikult reaalsusega seo-vad, siis ei saa me keeles arutleda mitte ühegi võimaliku alter-

natiivi üle sellele tegelikule tähendussuhete süsteemile. Niivõrd, kui keelelist väljendatavust käsitletakse tõsiseltvõetava teoreetilise võimalikkuse piiride märkijana, *ei saa me varieerida oma keele interpretatsiooni*, vähemalt mitte tõsise teoreetilise ettevõtmise raames.

Veel üks märkimisväärsel ajaloolist huvi pakkuv tagajärg on see, et keele universaalsuse vaate järgi on kogu (loogilises mõttes) mudeliteooria võimatu. Sest kogu mudeliteooria juhtmõte on just lubada keele — olgu siis formaalse või loomuliku — ja reaalsuse osa (mudeli) — milles keelt on interpreteeritud — vahelistel esitusseostel olla teistsugused, kui need tegelikult on, vähemalt mis puudutab mitteloo­gilisi konstante. Seega mudeliteooria eeldab vaadet keelele kui arvutusele, vähemalt mingil määral. Õigupoolest ongi see tõsiasi andnud tõuke väljendile “keel kui arvutus”. See ei viita arusaamale keelest kui pelgast mängust interpreteerimata sümbolit­ega. Nagu nägime, selline arusaam võib formaalloogika erijuhul olla hoopis vastandidee, keele kui universaalse meediumi tagajärg. Seevastu väljend “keel kui arvutus” rõhutab väidet, et keel on *ümber interpreteeritav* nagu arvutusk.

Selle ühest ajaloolisest järelmist, kuidas loogiline mudeliteooria sõltub keele kui arvutuse vaatest, tuleb veel juttu järgmises punktis. Nimelt on mudeliteooria ja mudeliteoreetilise mõtlemisviisi järkjärguline arenemine 20. sajandi jooksul käinud käsikäes loogikute järkjärgulise võõrdumisega keele universaalsuse eeldusest. See areng on üks kõige tähtsamaid ja kõige vähem arutatud tahke hiljutise filosoofia ajaloos. See on areng, mille kohta kehtib eriti hästi ütlus “aega läks, aga asja sai”. Nimelt oli selle arengu alguspunktiks Frege ja Russelli arusaam, mis hõlmas keele universaalsust kahel eri moel. Meie keele alternatiivsete interpretatsioonide võimatus tähendas nende jaoks teatud ühe-maailma-doktriini. Meie maailma alternatiividest rääkimiseks peaksime (nende arvates) muutma oma keele interpretatsiooni, sest tegelikult räägib see muidugi tegelikust maailmast. (See “muidugi” pole muidugi mitte ainult eksitav, vaid väär.) Seega pole mitte mingit mõtet rääkida muudest “mudelitest” kui tegelik maailm, mis ongi meie keele interpretatsioon. Kuna me ei saa arutada,

mis juhtuks interpretatsiooni muutmisel, siis õigupoolest ei saa me rääkida tegeliku maailma alternatiividest.

Seda ühe-maailma-vaadet on tasapisi maha jäetud, aga alati mitte üleni. Näiteks Wittgenstein oli *Traktaadis* valmis rääkima peale tegelike ka võimalikest asjaoludest, ja kui ta ei räägi võimalikest maailmadest, siis lihtsalt sellesama põhjendusega, mis takistas tal rääkimast tegelikust maailmast kui tervikust. Igatahes olid kõik need muud võimalikud maailmad ikkagi seotud tegeliku maailmaga meie keele konstantse interpretatsiooni kaudu, mis *Traktaadi*-Wittgensteinile tähendas suhteid lihtsate objektide ja nende nimede vahel. Kuna neid tuli eeldada igasuguse keelekasutuse puhul, peame (ütleb Wittgenstein) tegelikke objekte kohtlema paratamatult eksisteerivana ja need peavad paratamatult hõlmama kogu võimalike objektide valla. (Vrd Hintikka, Hintikka 1986: 4. ptk, § 9.) Lühidalt, *Traktaadis* on Wittgensteinil mitmeid võimalikke maailmu, aga ainult üks maailma substantis, sest see substantis koosneb justnimelt objektidest. Sel määral on varane Wittgenstein ikka ühe-maailma-vaate vang.

Hilisemas filosoofias ja loogikas tõstab sellesama ühe-maailma-oletuse jäänukvorm ikka veel oma puist pead, peamiselt järjekindla, aga põhjendamata eeldusena, mis tehakse enamikus modaalloogika semantika käsitlustes. Enamasti eeldatakse neis, et kõigi käsitletavate "maailmade" määramispiirkonnad on ühe ja sama fikseeritud indiviidide hulga alamhulgad. See on *Traktaadi* fikseeritud objektide hulgast tulenev pohmell. Aga kui Wittgensteinil oli see põhjendatud tema sügava pühendumisega keele kui universaalse meediumi ideele, siis sellistes modaalloogika semantikates, nagu Kripke või Montague on arendanud, on see juhuslik ja alusetu dogma.⁵

⁵Selle eelduse omaksvõtmisel või tagasilükkamisel võib olla tähtsaid tagajärgi aleetilise modaalloogika formaalsüsteemide arendamise väljavaadetele üleüldse. Vt siin Hintikka 1982.

II. KEEL KUI UNIVERSAALNE MEEDIUM 20. SAJANDI MÖTLEMISES

Ma ei saa siin täielikult arutleda selle rolli üle, mida keele kui universaalse meediumi ja keele kui arvutuse vastandus on mänginud hiljutises filosoofias. Mõned vihjed on sellegipoolest vajalikud. Ma juba mainisin mõningaid ilminguid Fregel ja Wittgensteinil sellest, kuidas nad usuvad keelde kui universaalsesse meediumisse. Minu mainitu ei ammenda kaugeltki selle oletuse tähtsust nende jaoks. Näiteks Fregel viib keele universaalsuse oletus tema ühe-maailma-vaateni, mis omakorda mõjutab tema olemasolukäsitlust. Olemasolu ei saa Fregel olla indiviidide tõeline predikaat, sest ei saa olla pelgalt võimalikke indiviide, kelle mõistet laiendaks neile olemasolu omistamine. Olemasolu saab seega väljendada ainult olemasolukvantoriga, mis on olemuselt teist järku predikaat. Selline olemasolukäsitlus on lahutamatu osa Frege vaatest, et sellised verbid nagu “on” on mitmetähenduslikud, mis on üks kõige tähtsamaid ühiseid eeldusi enamikus 20. sajandi analüütilises filosoofias. See mitmemõttelisuse oletus oli Fregel ja Russellil nende loogikakeelde (loogikamärgistusse) sisse ehitatud, mis on ligi sajaks aastaks kohustuslikuks jäänud. (Vrd Hintikka 1979.)

Keele universaalsuse eelduse rolli Wittgensteinil on uurinud Merrill ja Jaakko Hintikka oma raamatus *Investigating Wittgenstein* (Hintikka, Hintikka 1986: 1. ptk). Siin piisab ainult mainimisest, et Wittgensteini usk semantika väljendamatusse on lähedalt seotud väga paljude tema kesksete ideede ja mõistetega. Need hõlmavad tema kuulsat vastandust *Traktaadis* ütlemise ja näitamise vahel, metateoreetiliste kaalutluste täielikku puudumist tema hilises filosoofias, mis on Wittgensteini filosoofilise arutlusmeetodi selgroog, tema ideed keele piiridest, tema keskseid mõisteid nagu “grammatika” ja “arvutus”, keelemängude mõistelist esmasust oma reeglite ees ja seeläbi suurt osa Wittgensteini hilisest keelefilosoofiast. Laiemas filosoofilises ja ajaloolises perspektiivis tasub ilmselt märkida, et Wittgensteini hilisem rõhuasetus ühiste “eluvormide” või käitumisviiside tähtsusele kui teistest arusaamise eeltingimusele pole tingitud mitte vajadusest erilise

empaatiaprotsessi või *Verstehen*'i järele, vaid vähemalt osalt ka eeldusest, mida Wittgenstein jagas Viini ringi positivistidega. Nimelt jagasid Wittgenstein ja Viini ring mõnda aega (umbes 1930–1932) eeldust, et semantika on väljendamatü. Wittgenstein ise väitis, et Carnapi täiesti “formaalse kõneviisi” idee ei märkinud vähimatki sammu *Traktaadist* edasi.⁶ Sel perioodil läks Wittgenstein isegi nii kaugele, et arvas: filosoofilisest probleemist lahtisaamiseks piisab mõistmisest, et seda ei saa keeles väljendada. (Vrd tsitaadiga eespool raamatust Wittgenstein 1980, kirjutatud 1931.)

Quine'i viib semantika väljendamatü sellega seotud radikaaltõlke alamääratuse ja osutuse tabamatuse probleemideni (vrd eriti Quine 2005, 1969). Näiteks kui saaksime oma kodukeeles öelda, mida radikaalselt teistsuguse keele väljend tähendab, siis saaksime selle tõlke alamääratuse oma kodukeeles elimineerida (eeldades, et meie oma keel on piisavalt võimas). Sellegipoolest pole keele universaalsuse oletuse rolli Quine'il süstemaatiliselt uuritud, hoolimata selle erakordsest tähtsusest tema mõtlemises ja sellele truksjäämisest. Tema sadade loogikaartiklite seas pole mitte ühtegi, mis oleks pühendatud mudeliteooriale. Veel enam, teadusfilosoofina on Quine järjepidevalt ära põlanud tõenäosusteooria, kahtlemata seepärast, et selle semantika pole muud kui võimalike maailmade semantika variant.

Muud semantika väljendamatuse idee ilmingud hiljutises filosoofias jäävad veel uurida. Näiteks, kas idee (esindatud nt Jerry Fodori näol), et semantikateooria õige kuju on “mõttekeelde” tõlkimise meetod, kajastab usku semantika väljendamatuse (vrd Fodor 1975)? Või kas Heideggeri kuulus tõe käsitlemine *Unverborgenheit*'ina on pelk poeetiline dramatiseering otsest mõttes tõe väljendamatusest (vt nt Heidegger 1927: *passim*, 1959; ja vrd Kusch 1987)? Vastused paljudele sellistele küsimustele peavad ootama üksikasjalisi edasisi uuringuid.

Nagu mainitud, eeldab kogu mudeliteooria, et saame muuta keele ja reaalsuse vahelisi esitussuhteid — eeldades süstemaatilise teoreetilise ettevõtmisena veel ka seda, et nende muuda-

⁶Kiri Schlickile, 8. august 1932. Vrd Hintikka 1993: § 11.

tuste üle saab keeles arutleda. Lühidalt, kogu mudeliteooria eeldab ideed keelest kui arvutusest. Lühike arutelu mudeliteoreetilise mõtlemisviisi arengust valgustab ka semantika ja tõe väljendamatause ideid endid. Samas näitab see ühtlasi, kuidas tehnilisena tunduvad arengud loogikas võivad olla filosoofilise traditsiooni üldise mõtlemisviisi süvamuutuste ettekuulutajaks. Loogilise mudeliteooria järkjärguline areng loogika ja matemaatika alustes 20. sajandi jooksul vastab aeglasele üleminekule keele kui universaalse meediumi vaatele keele kui arvutuse vaatele. (Vrd Hintikka 1988a.) Või mõnevõrra teisest vaatenurgast tähendab see traditsiooni, kus rõhutati loogika kui arvutuse vaadet, võitu selle traditsiooni üle, kus usuti keele ja selle loogika universaalsusse. Esimese esindajate hulka kuuluvad Peirce, Schröder, Löwenheim, Gödel ja Tarski;⁷ teise Frege, Russell (laias laastus), Wittgenstein ja Quine. Hilbert oli selgelt matemaatiliste aksioomissüsteemide vaba interpreteeritavuse varane pooldaja, nagu teab iga tema *Geomeetria aluste* lugeja (Hilbert 1899, palju hilisemaid väljaandeid). (Pole ime, et Hilberti töö ajas Frege raevu.) Aga Hilberti positsiooni selles vastanduses on varjutanud tema hilisem formalistlik lähenemine kogu matemaatika alustele.

Jean van Heijenoorti, Peter Hyltoni ja Warren Goldfarbi pingutustest hoolimata jääb see areng suuresti veel uurida. Selle tõelisuses ja tähtsuses pole sellegipoolest kahtlust. See märgib ühte kõige olulisemat tahku 20. sajandi loogika ja ta filosoofia ajaloos.

Siin ma ei saa asjakohaselt uurida kõnealust arengut ajaloolise nähtusena. Sellegipoolest pakub mõningast huvi vaadata, mida see süstemaatilise üleminekuna peaks sisaldama ja kuidas selle muutuse mõned süstemaatilised tahud kajastuvad ajaloolises materjalis.

Üks varem märgitud keele universaalsuse tagajärgi on ta ühe ja ainsa interpretatsiooni ainulisus. Sellest järeldub, et üks vajalikest sammudest oli arendada mudeli ideed, see tähendab, ideed

⁷Huvitav on see, et kuigi Tarski kasutas vabalt mudeliteoreetilist mõistestikku oma formaalkeelte semantika, sealhulgas tõemõiste uurin-gutes, arvas ta, et meie tegeliku tavalise (argise) keele semantika on väljendamatü. Vt Tarski 1956: 164–165.

teooria mitteloogiliste algmõistete eri interpretatsioonidest. See idee polnud aga täiesti uus, näiteks matemaatikud tundsid seda geomeetria alustest, kus mitteeuclidilise geomeetria kooskõlalistsust sai näidata seda euclidilises universumis mudeldades. Sellegipoolest põlgasid paljud filosoofid ja loogikud pikaks ajaks ära üldise idee mudelist. Ent selle mõiste otsustavat tähtsust on näha rollist, mida ta mängib paljudes kõige fundamentaalsemates metateoreetilistes tulemustes 20. sajandi loogikas. Ilma mudeli mõisteta ei saa määratleda rahuldatavuse ja kehtivuse mõisteid ja ilma kehtivuse mõisteta ei saa määratleda loogilise süsteemi täielikkust. Seega ei saa sellised tulemused nagu esimest järku loogika täielikkus, elementaararitmeetika mittetäielikkus ja (allapoole suunatud) Skolemi-Löwenheimi teoreem jne ilma mudeli mõisteta mitte ainult et tõestada, vaid isegi mitte formuleerida, võtmata omaks ideed keelest kui arvutusest.

Võib-olla kõige üldisem ja kõige tähtsam mõiste, mis saavutab edu üksnes tänu mudeliteoreetilise vaatenurga edinemisele, on *loogiline tõde*. Pole liialdus öelda, et Frege ja varase Russelli jaoks polnud loogiline tõde mõisteliselt erinev lihtsalt tõest. Polnud mitte kaks mõistet, vaid ühe variatsioonid. Isegi loogilised tõed olid tõed *selle* maailma kohta, ainsa maailma kohta, millest meie keel saab rääkida, ehkki selle kõige üldisematest ja abstraktsematest tunnustest. Nagu Russell kord ütles (Russell 1919: 169):

Loogika tegeleb reaalse maailmaga nagu zooloogiaga, kuigi selle üldiseimate ja abstraktseimate tunnustega.

Sellest ideest on pikk tee tänapäevase ideeni loogilisest tõest kui tõest kõikides võimalikes interpretatsioonides, mis muudab loogilise tõe täiesti teistsuguseks mõisteks kui variatsioon tõest.

Üheks lõbusaks ajalooliseks näiteks sellisest semantiliste mõistete otsustavast rollist 20. sajandi loogikas on see, et Gödel avastas mittetäielikkuse esmalt võimatusena defineerida elementaararitmeetikas aritmeetilist *tõde* (vrd Gödel 1986; Dawson 1985). Ainult seepärast, et säärased semantilised mõisted nagu tõde olid tol ajal Viini ringis põlu all, sõnastas Gödel oma tulemuse ümber teoreemina, mis puudutab formaalsüsteemide mittetäielikkust.

Üldiselt on meie sajandil mudeli mõiste areng ja tõemõiste esilekerkimine kulgenud käsikäes. Pole üllatav, et mudeliteoreetiliste ideede peamine läbimurre oli Tarski kuulus monograafia töö mõistest (Tarski 1935; ingl k: Tarski 1956: 152–278). Kui üldse kunagi keegi on oletanud, et tõde on väljendatav, siis oli see Tarski, kuigi ta oli samal ajal ka kõige läbinägelikumalt teadlik selle väljendatavuse piiridest.

Ent mitmed edasised mudeliidee arengud leidsid aset alles hiljem ja osalt toimuvad alles praegu. Kõigepealt hakkasid loogikud vaatlema ühe ja sama lause mitut eri mudelit koos, nende suhet üksteisega. See tähendas modaalloogika semantika sündi.⁸ Seejärel ei käsitatud tegelikust maailmast erinevaid mudeleid enam pelkade abistavate tugikonstruktsioonidena meie üheainsa tegeliku maailma sees, vaid nad saavutasid iseseisvuse realistlike alternatiividena ühele mudelile paljudest, milleks tegelikku maailma tuli pidada järjepidevalt mudeliteoreetilisest vaatepunktist vaadatuna. See tähendas võimalike maailmade semantika sündi, sest selles selgitatakse mitteloogiliste konstantide tähendusi funktsioonidena, mis määravad nende ekstensioonid neis teistes maailmades.⁹

Samal ajal on need teised maailmad kasvanud reaalsest järjest erinevamaks. Nad võivad nüüd olla asustatud olevustega, mis on meie tuttava kodumaailma asukatest osalt või täiesti erinevad, ja mõned peenemad maailmad võivad isegi muutuda, kui neid uurida, nagu seda on lubatud teha Rantala urnimudelitel (Rantala 1975; vrd ka Hintikka 1975).

Mõned loogikud ja filosoofid on isegi mänginud ideega lasta loogiliste konstantide interpretatsioonidel muutuda ühest maailmast teise kindlatel viisidel.¹⁰ Kuid ma kardan, et sellisel kujul, nagu seda ideed on teostatud, on ta ekslik, sest loogiliste konstantide tähenduse moodustab sageli just see, kuidas nad on igas

⁸Ühed varaseimad sellealased tööd olid Kanger 1957 ja Hintikka 1958 (ilmus 1957).

⁹Kõige täielikumalt väljatöötatud võimalike maailmade semantika on Montague semantika, vt Thomason 1974; vrd Partee 1976.

¹⁰Põhimõtteliselt juhtub nii näiteks nn relevantsusloogikas.

maailmas interpreteeritud. Aga teistsugune varieerimisvõimalus pakub imetlusväärseid võimalusi. Varieerida saab suhet lausete hulga vahel tervikuna, näiteks mitteloolgillise aksioomidesüsteemi suhet selle mudelitesse. Seda saab teha varieerides mitte loogiliste osakeste kohta käivaid reegleid (tõetingimusi), vaid kehtestades holistlikke lisapiiranguid mudelitele *tout court*.¹¹ See idee, mis näib olevat kirjanduses uus, töötab tegelikult äärmiselt huvitavaid sissevaateid loogika ja matemaatika alustesse.

Aga isegi konkreetsete loogiliste konstantide interpretatsioone saab mingis mõttes varieerida. Võtame näiteks kvantorid “kõik” ja “mõni” nende otseseimas esimest järku (singulaarses) kasutuses. Frege ja Quine’i jaoks on selliste kvantorite jaoks ainult üks väärtuspiirkond, nimelt kõik tegelikult eksisteerivad indiviidid (mis iganes nad on või võivad olla). Nagu Quine kord ütles, et vastus küsimusele “Mis on olemas?” on väga lihtsalt “Kõik” (vt Quine 2008; vrd Goldfarb 1979). Aga keelde kui arvutusse uskuja ei saa olla sellega päri, sest tema jaoks on “kõige” jõud alati suhestatud seotud muutujate piirkonna mõne konkreetse määratlusega.

Kvantorid mõistega on seotud veel üks peensus, mis erineb vabalt valitud määramispiirkonna pelgast suhtelisusest.¹² Frege jaoks oli olemasolukvantoriga väljendatud olemasolumõiste teist järku predikaat. Sellisena oli see abstraktne entiteet, mis kas rakendub või ei rakendu igale esimest järku predikaadile nende igaveste ja muutumatute abstraktsete entiteetide omavaheliste suhete tõttu. Sellise vaateviisiga kvantorite loogikale jääb aga varjatuks see, et eri liiki pesastatud [*nested*] kvantoritest (olemasolu- vs. üldisuskvantor) tuleb mõelda nii, et nendega kaasneb indiviidide valik, mis võib sõltuda varasematest valikutest. Näiteks lauses kujul

$$(1) (\forall x)(\exists y)(\forall z)(\exists u)M(x, y, z, u)$$

¹¹Minu sellesuunaline töö on veel pooleli. Viidet selle filosoofilisele motivatsioonile vt Hintikka 1989a.

¹²Järgnevat vrd ka Hintikka 1988a.

sõltub muutuja “y” väärtuse valik “x”-i väärtusest ja “u” valik sõltub “x”-i ja “z”-i väärtustest. Veel enam, kvantifitseeritud lause nagu (1) praktiline väärtus (operatsiooniline väärtus) matemaatiku jaoks on justnimelt võimalus teha selliseid sõltuvaid valikuid. Fregelik keele ja selle loogika universaalsusse uskuja peab aga sellistest valikutest mööda vaatama kui tõeste muutumatute mõistetevaheliste suhete pelkadest eksitavatest illustratsioonidest, võib-olla samas vaimus, nagu Platon kritiseeris juttu “konstruktsioonidest” geomeetrias. Teisiti öeldes, fregeaan peab mõtlema kõnealustest “valikutest” kui millestki, mida ei teinud mitte inimesed, vaid seda tegi loogikute kõiketeadev jumal.

Kui aga öelda lahti Frege “ühe interpretatsiooni” eeldusest, siis muutub idee, et kvantorite tähendus sõltub eelnevalt ära määratud valikutest, ülimalt kahtlaseks. Näiteks kui valemit nagu (1) interpreteerida ümber ja rakendada teises arutluse universumis, siis isegi kui ta tõeväärtus ei muutunud, võib ikkagi juhtuda, et funktsioonid, mis määravad verifitseerivaid indiviididevalikuid (sõltuvalt varasematest valikutest), tuleb valida teisiti. Kas sellest järeldub, et nende kvantorite tähendus muutub? Vaevast. Mudeliteoreetilise vaatepunktist tuleks niisiis lause nagu (1) peale mõelda nii, et see väidab teatud liiki valikufunktsioonide olemasolu, mitte aga nii, et need funktsioonid oleksid eelnevalt ära määratud. Teisisõnu, (1) tähendus on antud kõrgemat järku lausega nagu see:

$$(2) (\exists f)(\exists g)(\forall x)(\forall z)M(x, f(x), z, g(x, z)).$$

Ent sellise lähenemisega kvantorite semantikale tähendab võtta omaks midagi, mida olen nimetanud kvantifitseeritud propositsioonide mänguteoreetiliseks semantikaks (vt Hintikka 1983; Hintikka, Kulas 1985; Saarinen 1979). Mänguteoreetiline semantika kasvab seega peaaegu vältimatult välja üldisest mudeliteoreetilise mõtlemisviisist ja on oluline osa selle kinnitamisest.

Siin võime samuti näha, kuidas (esimest järku) kvantorite tähendust saab õiguspäraselt ja huvitavalt muuta. Seda saab teha, kui laiendada mudeliteoreetilist alusideed kvantorite piirkonna varieerimisest kõrgemat järku kvantoritele. Lause (1) esimest järku kvantorite tähendust saab varieerida, varieerides funktsioonikvantorite $(\exists f)$, $(\exists g)$ piirkonda lauses (2) nii, et see hõlmaks

ainult kõigi ekstensionaalselt võimalike funktsioonide alamhulka. See samm on näide ülekandest, mida alates Henkinist tuntakse kõrgemat järku kvantorite mittestandardsete interpretatsioonidena.¹³ Henkini kõrgemat järku loogika mittestandardse interpretatsiooni idee on seega järjekordne tahk mudeliteoreetilise mõtlemise arengus.

Nende süstemaatiliste tähelepanekute taustal pole üllatav avastada, et sammu (1)-st (2)-ni üldistus esines 20. sajandi loogika esimese tähtsa mudeliteoreetilise tulemuse, Löwenheim-Skolemi teoreemi algses tõestuses (vrd Heijenoort 1967b, Löwenheimi ptk). Edaspidi üritasid loogikud üldiselt vältida kõrgemat järku mõisteid. Aga kõrgemat järku tõlke (mida näitlikustab (2) ja (1) samaväärsus) ühe variandi äratas taas ellu Gödel, kui-võrd see on tema esimest järku loogika ja aritmeetika nn funktsionaalse interpretatsiooni juhtidee (Gödel 1959, ingl k Gödel 1980). Alguses näis mulle Gödeli idee motivatsioon hoomamatu, kuni mõistsin, et see polnud midagi eriti rohkemat kui esimest järku loogika ja aritmeetika ühe võimaliku mänguteoreetilise käsitluse kodifitseering — ja sellisena mudeliteoreetilise mõtlemise (“loogika kui arvutus”) pelk rakendamine sõltuvatele kvantoritele. See rakendus pole väga üllatav tõsiasi valguses, et kogu mudeliteoreetilise *Denkweise* läbimurre tuli suuresti tänu Gödelile endale.

Kvantorite mudeliteoreetilisest vaatepunktist vaatlemise eelseid — ja selle tähtsust — näitlikustab veelgi järgmine tähelepanek. Mänguteoreetilisest lähenemisest on üks kindlaim oletusi, mida loogikas saab teha, samaväärsus lause ja selle kõrgemat järku tõlke vahel. Näiteks selline:

$$(3) (\forall x)(\exists y)R[x, y] \leftrightarrow (\exists f)(\forall x)R[x, f(x)].$$

See samaväärsus peaks konstruktivistile olema vastuvaidlematu. Ta muidugi piiraks funktsioonimuutuja väärtusi lause (3) paremal pool konstruktiiivsete funktsioonidega (ühes või teises mõttes). Sel aga pole mingit tähtsust, sest järjepidev konstruktivist peaks interpreteerima ka lause (3) vasakpoolse osa sõltuvat kvantorit sa-

¹³Henkin 1950. (Vigade parandust vt Andrews 1972.) Vrd ka Hintikka 1982.

mavõrd konstruktiivselt. Lause (3) parempoolse " $(\exists f)$ " piirkonna piiramine toob siis lihtsalt esile, mis see piirang täpselt on. See ei tee lauset (3) kehtetuks.

Aga (3) on valikuaksioomi üks kuju. Seega konstruktivistid (nt intuitsionistid), kes valikuaksioomi tagasi lükkavad, on süüdi lihtsas vastuolus.¹⁴ Nad küll interpreteerivad oma funktsioonimuutujat konstruktivistlikult, aga ei interpreteeri samal viisil ümber kvantoreid. Nad võtsid kogemata omaks osa klassikalisest kvantori-ideest.

Mudeliteoreetilise mõtlemisviisi areng ei mõjutanud siiski üksnes loogika arengut. Kuna Frege-Russelli loogika on mänginud meie sajandi filosoofilises mõtlemises otsustavat rolli, tähendavad muutused filosoofide loogikakäsituses sageli ka nende filosoofilise probleemsituatsiooni muutumist.

Mõned neist filosoofilise probleemsituatsiooni muutustest, mida mudeliteoreetilise vaatepunkti areng on esile kutsunud, on järgmised. Kuna sellise filosoofi jaoks nagu Russell leidub ainult üks õiguspärane esimest järku kvantorite piirkond, nimelt kõik, mis tegelikult on olemas, ja kuna seda interpretatsiooni ei saa muuta, siis muutus ülitähtsaks probleemiks leida see alusindiviidide klass, mis seda rolli täidaks. See viis Russelli tema ideeni tutvusobjektidest, millest kõik ülejäänud tuleks loogiliselt konstrueerida. (Russell 1918; vrd Hintikka 1972.) Siinkohal on huvitav, et probleem, mida Russelli idee pidi lahendama, oli keele kui arvutuse idee tunnistamise vältimatu tagajärg, kui rakendada seda sellisele esimest järku keelele, mida tema ja (enne teda) Frege olid arendanud. Samadel põhjustel pidi Wittgenstein *Traktaadis* maadlema oma lihtsate objektide probleemiga. Ja minu arust lasub sama probleemsituatsioon Quine'i osutuse tabamatu probleemi taga.

Niipea kui võtta omaks täisvereline mudeliteoreetiline vaade keeltele, sealhulgas tuttavale esimest järku keelele, mida nii paljud filosoofid on pidanud loogiku kodukeeleks, haihtub Russelli ja Wittgensteini suurejooneline probleem ühe tõmbega.

¹⁴ Aga leidub muid elementaarloogika ja aritmeetika konstruktivistlike interpretatsioone, kus valikuaksioom on väär.

Meie kvantifitseerimisväljendite tähenduslikkus ei sõltu fikseeritud “algindiviidide” klassi olemasolust. Pole loogikafilosoofide asi leida sellist loogiliste aatomite universumit. Saame (kui keel on nagu ümber interpreteeritav arvutus) määratleda oma kvantorite piirkonna *ad hoc* meie esimest järku keelte igal konkreetsel rakendamisel. Samuti ei pea kvantorite väärtused olema analüüsimatud lihtasjad. Seega mingis mõttes ei saagi meil enam olla mõningaid kõige tähtsamaid varase Russelli ja varase Wittgensteini probleeme.

III. KAS SEMANTIKA ON TÕESTI VÄLJENDAMATU?

Selle artikli pealkirja kõige huvitavam osa on siiski küsimärk. Kas keelest tuleks mõelda kui kogu teadmise ja suhtluse möödapääsmatust meediumist või kui ümber interpreteeritavast arvutusest? Esimene impulss on siinkohal jätta viimane sõna ajaloo jõududele. Praeguseks ajaks leidub võimas ja filosoofiliselt asjassepuutuv loogiline semantika nii formaalsetele kui loomulikele keeltele ning loogikud on välja arendanud täpse ja jällegi filosoofiliselt asjakohase mudeliteooria, hoolimata sellest et keele kui universaalse meediumi vaate järgi ei pidanuks kumbki võimalik olema. On toodud vähe, kui üldse, tegelikke näiteid mõistmise nurjumistest eri keelte vahel, mis võiksid toetada kultuuri- ja keelerelativistide väiteid. Loogilistes ja filosoofilistes keeleuuringutes on metakeele idee tavaline. Tõedefinitsioonid, vähemalt piiratud formaalkeelte jaoks, on loogilise keeleanalüütiku jaoks olulisimad ja mõned filosoofid on isegi proovinud teha tõetingimuste süstemaatilistest uuringutest kogu tähendusteooria nurgakivi. Kas saaks olla paremaid tõendeid näitamaks, et tõde on tõepoolest väljendatav ja et keelest tuleks tõesti mõelda kui arvutusest?

Jäik kinnipidamine vaatest, et keel on universaalne meedium ja et tõde on väljendamatu, on minu meelest viga. Kui on vaja pragmaatilist tõestust, siis minu kahtlemata kallutatud arvamuse järgi näitab nii matemaatilise kui ka filosoofilise loogika ajalugu ilmekalt mudeliteoreetilise vaatepunkti vajalikkust ja kasulikkust.

Selle vaatepunkti pakutavad eelised süstemaatilises loogika-teoorias on ilmselged ja nende üle sai arutletud varasemas punk-

tis, kus tegelesin mudeliteoreetilise vaatepunkti arenguga. Aga sama vaatepunkt on ääretult kasulik ka filosoofilise kallakuga uuringutes, kuigi selle voorusi pole nii laialt märgatud nagu tehnilisemates ja matemaatilisemates uuringutes. Enamik tähtsaid probleeme, mis puudutavad intentsionaalseid kontekste, *de dicto* vs. *de re* modaalsusi, nimisõnafaaside omistusslikke vs. osutuslikke kasutusi, identitsuse asendatavusi, indeksikaale, osutuse põhjuslikku teooriat jne, said järjekindlalt semantilisest vaatepunktist vaadates lahendatud kümme, viisteist või kakskümmend aastat tagasi ning ikka veel kasvav korratu kirjandus nendel teemadel ei peegelda muud kui väga paljude analüütiliste filosoofide kurba tagurlikkust, kes on ikka veel vananenud süntaktilise mõtlemisviisi vangid. Lühidalt, nende probleemid on üksnes nende enda tekitatud.

Järjekordne tühja tuule tallamine on Wittgensteini hiline matemaatikafilosoofia, mis suuremalt osalt pole midagi muud kui metakeelte, metamatemaatika, metaloogika ja mudeliteooria liialdatud ja *ad nauseam* arendatud eitamine.¹⁵

Sellegipoolest oleks viga eirata mu pealkirjaküsimust või üldisemat valikut keele kui universaalse meediumi ja keele kui arvutuse vaate vahel semantika ja tõe väljendamatuse äärmuslike vormide liialduste pärast. Need vaated tabavad midagi huvitavat. Miks näisid nad niivõrd usutavad? Eespool seletasin ma, et me ei saa proovida öelda midagi keeles *L* *L*-i väljendite tähenduste kohta, me jõuame igal juhul mõttetusse või tautoloogiasse, sest seda proovides me juba eeldame *L*-i ja tõelisuse vahelisi tähendussuhteid. Ent sellele leidub oluline vastuväide. Mingis mõttes on see argument halvaloomuliselt mitmemõtteline. Rakendades argumenti mõnele konkreetsele väljendile E_1 , ütleb see, et me ei saa väljendada E_1 tähendust mõne teise väljendi E_2 kaudu samas keeles *L*, sest E_2 puhul peame juba eeldama — mida? Kas me peame E_2 puhul eeldama E_1 koostises olevate väljendite tähendusi või nende koostisosade tähendusi, millest koosneb E_2 tähend-

¹⁵ See hinnang on kahtlemata liiga karm, sest Wittgensteini matemaatikafilosoofias leidub mitmeid ideid, mida saaks arendada ja seostada tegelike arengutega loogikas ja muudes alusuuringutes. Vrd Hintikka 1988b.

dus? Triviaalselt tõene on viimane väide. Ent sellest tõlgendusest ei piisa rajamaks suurejoonelist semantika väljendamatust. Sellest ei järeldu, et E_1 tähendust ei saaks määratleda mõne muu sama keele väljendi E_2 abil. Järeldub kõigest see, et L -is ei saa ühe hoobiga määratleda *kõigi* L -i väljendite tähendusi, eeldamata juba *mõnede* L -i väljendite tähendusi. Aga see ei tähenda isegi seda, et L -is oleks üldse mõnd konkreetset väljendit, mille tõesust ei saaks kuidagi seletada teiste L -i väljendite kaudu. Sellest tuleneb, et seda ei saa teha *kõigi* L -i väljendite jaoks korraga. See teeb tähendused väljendamatuks ainult hulgakaupa, aga mitte jupikau-pa. Sellest ei tulene, et antud keele semantika oleks sellessamas keeles vältimatult väljendamatu. Enim tuleneb sellest, et semantika on ammendamatu, mitte väljendamatu.

Needsamad tähelepanekud rakenduvad *a fortiori* väidetavale tõe väljendamatusele. Näiteks kui Wittgenstein räägib (vrd ülal) võimastusest “kirjeldada tõsiasja, mis vastab [---] lausele, ilma et *sedasama lauset* lihtsalt korrataks” (rõhutus lisatud), siis väidab ta midagi, mida ta pole tõestanud ega saagi tõestada. Kõik, mida ta väita saab, on see, et lauset kinnitavat tõsiasja ei saa kirjeldada kasutamata ühte või teist tuttavat lauset. Sellest ei järeldu tees, nagu oleks keel semantiliselt *piiritu* (s.t ammendamatu).

Tõe väljendamatuse väite tegelik tuum paistab seega olevat tees, et üldist tõemõistet ei saa mingi keele jaoks määratleda selles keeles endas ja samamoodi tuleb semantika väljendamatuse vaadet nõrgendada väiteks, et antud keele semantikat ei saa määratleda selles keeles endas. Sellisel kujul kõlavad need kaks väidet üsna hästi. Esimene tees — tõemõiste defineerimatus keele L jaoks L -is endas — on otseselt formaalkeelte puhul põhimõtteliselt hästi tuntud tulemus, mida omistatakse tavaliselt Tarskile (aga vrd allpool), ja seda saab seega pidada tõestatuks (Tarski 1935).

Veel enam, Tarski tulemus pole ainus, mis näitlikustab semantika ammendamatust. Miks näiteks peaks olema võimatu määratleda tõemõistet loomuliku keele jaoks, rekonstrueerides selle sobivas Montague semantika pakutavas raamistikus või mõnes sarnases võimalike maailmade raamistikus? Seepärast, et seda sorti raamistik on täielikult rahuldav ainult siis, kui küsimuse all olevad võimalikud maailmad hõlmavad kõiki mõisteliselt (loogiliselt) võimalikke maailmu. Ent kõigi selliste maailmade hulk po-

le hästi moodustatud kogum, sest kindlasti on *loogiliselt* võimalik, et leidub rohkem indiviide kui indiviidide koguhulk mistahes maailmade kogumisse kuuluvais maailmades. Seega on tähendusetu rääkida loogiliselt võimalike maailmade koguhulgast. Kuna aga sellist koguhulka on vaja, kui (näiteks) Montague semantika oleks universaalselt rakendatav raamistik tähendusanalüüsile, siis seega võimalike maailmade semantika ei saa olla ammendav. (Vrd Hintikka 1982.)

See mõttekäik on tegelikult seotud Wittgensteini keelepiiride ideega *Traktaadis*. Sest need piirid seal olid paika pandud tegelikult olemasolevate indiviidide koguhulgaga. Nende väljendamatuse oli Wittgensteinil konstrueeritud põhjendusena väitmaks, et peame tegelikult eksisteerivaid indiviide käsitama nii, nagu igaüks neist oleks paratamatult olemasolev ja nagu nad koos oleksid ammendavad (ja seda mitte paratamatult). Seega pääses Wittgenstein ähvardavast ammendamatusest. Montague proovib õigupoolest sarnast kahingut (eeldades võimalike indiviidide fikseeritud hulka), aga tal pole selleks samasugust teoreetilist põhjendust nagu Wittgensteinil. Seega tuleb tema toimimisviisi pidada halvast mõttes suvaliseks.

Seega vastus mu algsele küsimusele on: ei, tõde pole väljendamatut, hoolimata Frege, varase Russelli, Wittgensteini, Quine'i ja teiste üllatest katsetustest. Mida aga need filosoofid ära tabasid, kuigi häguselt, oli midagi muud — semantika ammendamatus ja tõde defineerimatus keele jaoks selles keeles endas. Lühidalt, tõde pole väljendamatut, aga see on määratlematu, välja arvatud juhul, kui välja astuda keelest, mille jaoks seda määratletakse.

Üheks põhjuseks, miks see esialgne tulemus on tähtis, on asjaolu, et see õigustab ülalmainitud arengute viljade lõikamist, nagu loogilise ja keelelise semantika areng, mudeliteooria areng, sealhulgas mudeliteooria modaalloogika ja propositsiooniliste hoiakute jaoks jne. Sest semantika ammendamatus pole midagi, mis takistaks kedagi rajamast rahuldavat tõetingimuslikku semantikat mõnele konkreetsele osale keelest, olgu see siis formaalne või loomulik.

Selgub isegi, et ilmnunud tõe ammendamatus saab ületada suuremal määral kui tavaliselt arvatakse, vt Hintikka 2014.

IV. KEELE UNIVERSAALSUS JA REALISMI PROBLEEM

Meie tulemustest selgema soti saamiseks võime proovida neid sühestada ühe tähtsa filosoofilise probleemiga — realism *vs.* idealism. Esmapilgul ei paista siiski palju lootust olevat ehitada sild paradigmaatilisest dilemmast keel kui arvutus *vs.* keel kui universaalne meedium realismiprobleemini. Võib olla ahvatlev nimetada keele universaalsuse vaadet “semantiliseks idealismiks”, eriti kui see viib ideeni, et pole võimalik mõistuspäraselt ette näha, milline võiks olla radikaalselt teistsuguse keele semantika. Samuti on arvatavasti tõsi, et keele universaalsuse ja semantika väljendamatuse ideed on ajaloolises mõttes kantiaanliku idealismi järeltulijad. (Vrd Hintikka 1981, 1984.) Ent need on semantilisest teesid, mitte metafüüsilised ega epistemoloogilised. Ilmselt võib öelda, et neist tuleneb, et semantilises mõttes oleme omaenda keele vangid, aga neist ei tulene, et oleksime metafüüsilises või epistemoloogilises mõttes reaalsusest lahutatud või ei küüni selleni. Seega isegi täiemahuline usk keelde kui universaalsesse meediumisse ei suru meile peale usku metafüüsilisse või epistemoloogilisse idealismi. Kui on vaja ajaloolisi tõendeid, siis mitmed minu käsitletud semantika väljendamatust esindavad filosoofid — Frege, varane Russell, varane Wittgenstein, Viini ring 1930–1934, Quine — olid realistid maailma vaimust sõltumatu tegeliku olemasolu osas ja inimeste võime osas hankida tõeluse kohta objektiivseid teadmisi. Vähe filosoofe on veendunudalt rõhutanud matemaatiliste objektide vaimust sõltumatust kui Frege ja vähe filosoofe, kes oleksid rohkem panustanud vaimust sõltumatute objektide “tutvuse kaudu” saadava vahetu teadmise peale, kui Russell 1905–1915 ja varane Wittgenstein. Ajalooliste tõendite valguses näib seega olevat täiesti võimalik kombineerida realistlikku metafüüsikat ja epistemoloogiat arusaamaga keelest kui universaalsest meediumist.

Sellel põhjal on selge, et ajaloolised tõendid, olgu kui tahes ilmekad, ei lahenda küsimust. Tegelikud ajaloolised tegelased võivad oma vaadetes eksida ja nende õpetused võivad tugineda oletustele, mida alles tuleb paljastada. Pole küll kahtlust, et keele kui universaalse meediumi ideel paistab olevat idealistlikke järeleid. See viib vaateni, et võime tõelust näha ainult aimamisi nagu

peeglist, või otsesõnalisemalt öeldes, tõelusest saab rääkida ainult aimamisi nagu žargoonis. Kas pole see mitte eriomaselt antirealistlik järeldus? Selle idealistlikke järeleid tugevdab asjaolu, et meedium, mille kaudu end väljendama peame, on inimtekkeline. Vaate järgi, mida ma hilise Wittgensteiniga jagan, koosneb see põhimõtteliselt teatud inimtegevustest, kuulsatest (või kurikuulsatest) keelemängudest. Veel enam, need keelemängud, kust pärineb meie tõsiasju-sedastavate keelte loogiline tuum, on kaheldamatult verifitseerimise ja falsifitseerimise keelemängud. (See idee on lahti seletatud ja suures osas õigeks mõistetud mänguteoreetilises semantikas.)¹⁶ See vihjab tugevalt sellele, et keele kui universaalse meediumi vaade tõesti viib idealismi (antirealism) teatud versioonini, mis pole mitte ainult analoogne Kanti ideega teadmise võimatusest asjade kohta iseeneses, vaid sisuliselt sellega samaväärne. Õigupoolest olen ma mujal näidanud, kuidas katse esitada inimteadmist loogikute armastatud esimest järku keelte kaudu viib vältimatult teatud moonutuste või resonantsideni (nt maailma puudutavate alternatiivide kõigest näiline võimalikkus), mis annavad oma “värvingu” sellele, mida üritame maailma kohta öelda (vrd Hintikka 1984, 1970).

Kuidas siis tõeline keele kui universaalse meediumi pooldaja pääseks idealismi haardest? Sellele retoorilisele küsimusele võib vastata kahte moodi. Esiteks on tähtis märgata, et keele universaalsusest järeldub kõigest see, et maailm on keeleliselt ligipääsetav ainult meie ühe ja ainsa keele kaudu. Saame kirjeldada maailma ainult läbi selle keele “peegli”. Aga kas see viib idealismini, sõltub sellest, kas keele kui vahendaja vältimatu roll moonutab meie öeldut või läheb sellest kaugemale või muul viisil annab sellele oma värvingu. Kui mitte, siis pole tarvis eemaldada meie keele panust maailma esitamisse, sest siis polegi eelduse järgi sellist panust, mida eemaldada, ja seega on sisutühi transtsendentaalsete idealistide väide, et meie enda panust meie kirjeldustele ei saa eemaldada (s.t et me ei saa öelda, kuidas asjad iseenesest vaadeldes on, see tähendab, sõltumata meie keelest). Võib-olla

¹⁶Semantilistel mängudel, mis annavad meie lausetele tähendused, on verifitseerimis- ja falsifitseerimis-“mängude” iseloom. Vrd Hintikka 1983; Hintikka, Kulas 1985; Saarinen 1979.

näeme maailma ainult peeglist, aga oleks eksitav mõista anda, et näeme reaalsust läbi peegli ainult aimamisi, kui see peegel ise on kristalliselge ega moonuta ega peida midagi.

Wittgenstein ja Viini ring pooldasid teesi, mis kokkuvõttes tähendab justnimelt meie keele läbipaistvat selgust meie ja maailma vahendajana. See on nende tees loogika tautoloogilisest loomusest.¹⁷ Keel oma loogiliste toimumisprintsipiidega ei moonuta tõelisust, sest see ei panusta millegagi tõelisuse kirjeldamisse. Maailma tõepärasemaks kirjeldamiseks pole vaja õppida täielikumalt tundma meie keele loogikat, välja arvatud teisejärgulises mõttes, et saada lahti arusaamise pelgalt subjektiivsetest, psühholoogilistest takistustest.

Seega võib näha, et tees loogiliste tõdede tautoloogilisest iseloomust polnud Wittgensteinile ja Viini ringile pelgalt kõrvalepõige loogikafilosoofiasse. See määras nende üldise hoiaku realismi-idealismi vastanduses.

Või rangelt võttes peaksin ma ütlema nii: hoiak, mida nad üritasid võtta, sest probleemide lähem uurimine näitab, et loogika tautoloogilise iseloomu teesist ei saa kinni pidada. Loogika siiski panustab sellesse, kuidas me reaalsust kirjeldame, ja selle tagajärgi ei saa keelest lõplikult eemaldada. Tulemuseks on see, et tautoloogiateesi abil ei saa kantiaanlikku idealismi loogikafilosoofiast eemale peletada. (Vrd Hintikka 1981, 1984, 1989b; Wright 1944.)

Teised filosoofid samas traditsioonis on muul moel proovinud pääseda omaenda vaadete idealistlikest järeldustest. Üks viis on väita, et metafüüsilises mõttes on keele klaaspind küll läbipaistev, aga sellele pinnale endale on kirjutatud. Selle vaate järgi saab seda "kirjutust" eraldada tõelisusest klaaspinna taga. See moodustab iseseisva platonistliku reaalsuse, mida saame kirjeldada ja uurida ja eraldada keelevälisest reaalsusest, millest too aitab meil rääkida. Ent loogika uurimine ei mõjuta keele rolli maailma kirjeldamise meediumina. See on laias laastus valik, mille tegid

¹⁷G. H. von Wright nimetas seda raamatus *Loogiline empirism* (Wright 1944) üheks loogilise empirismi "põhiteesiks". Vrd siin Hintikka 1989b.

platonistlikud loogikud nagu Frege ja varane Russell. See nurjub sarnastel põhjustel, mille pärast nurjus tautoloogiatees.

Teine vastus küsimusele, kuidas keele kui universaalse meediumi pooldaja pääseks idealistlikest järeldustest, oleks osutada vajadusele nõrgendada teesi nii, et see väidaks kõigest semantika keelelist ammandamatust, mitte selle väljendamatust. Kui ammandamatuse tees omaks võtta, siis pole enam vajadust teha idealistlikke järeldusi. Tuleks küll möönda, et semantiline olukord on siiski analoogne sellega, kui nähakse aimamisi läbi keelepeegli. Kuid pole enam alust arvata, et peegli ähmasus varjaks mõnda konkreetset reaalsuse tunnust. Pigem on iva selles, et reaalsuse ni jõudmiseks kasutatav meedium annab oma osa sellesse, mida näeme, ja see osa pole alguses eristatav sellest panusest, mida annavad reaalsed asjad peegli ees. Ent keelekasutajatena saame neid moonutusi, mida meie enda pruuk põhjustab, järjest rohkem eemaldada. Õigupoolest täpselt seda konkreetse loogikateoreemi tõestamine saavutabki. Igal meie loogikaalase teadmise astmel me “näeme” reaalsust ikkagi ainult läbi moonutava meediumi, aga neid moonutusi saab järk-järgult eemaldada meie teadmiste kasvamisega meie enda keele loogika kohta. Tõepoolest, filosoofide paradigmaatiliste keelte, rakendatud esimest järku keelte puhul on võimalik näidata, et iga konkreetne moonutus saab lõpuks eemaldatud. Seda esimest järku loogika semantiline (deduktiivne) täielikkus tähendabki minu analoogia mõttes keele ja moonutava meediumi vahel (*op. cit.*). Selle järgi saab lõpuks iga konkreetset välise maailma tunnust näha (jätkates mu analoogiaga) nii, nagu see iseenesest on, ilma viiteta meie keele moonutavale toimele. Meil pole küll ühtegi üldist mehaanilist viisi tuvastamiseks, milal me sellise paradiisliku olukorra saavutame, aga teame, et igal konkreetset juhul on see võimalik.

See tähendab muidugi, et kõik argumendid metafüüsilise antirealismis kasuks lendavad üle parda. Tõelisus ei ole meist eraldatud läbitungimatu raudse eesriidega, koosnegu see siis tajudest nagu Kantil või keelest nagu keelerelativismis.

See tulemus avab aga leidlikule antirealistile järgmise ukse. Minu realistlikud tähelepanekud tuginesid esimest järku loogika täielikkusele. Aga hoolimata nende populaarsusest pole esimest järku keeled ainsad, mida filosoofil tuleb silmas pidada. Õigu-

poolest olen minagi väitnud, et nad on liiga elementaarsed, et olla loomulike keelte realistlikuks mudeliks, rääkimata teaduskeelee omast. (Vrd Hintikka 1979, 1983.) Ja esimest järku keeltest edasi minnes läheb loogikasüsteemide täielikkus kiiresti kaduma. Nii kui keel sisaldab pisutki elementaararitmeetikat, on selle loogika mittetäielik, nagu Gödeli mittetäielikkuse teoreem ütleb. Ja see mittetäielikkus näib taas idealismiohu kuhjaga tagasi toovat. Kuidas saame loota väita, et meie keel ei moonuta tõelisust ega takista meil selleni ulatumast, kui maailma kirjeldada üritavatel propositsioonidel (nt aksiomisisüsteemidel) leidub vältimatult kavatsemata mittestandardseid mudeleid? Isegi kui mu propositsioon on tegelikult tõene, ei tea ma, mida ma räägin, sest ma ei tea, kas reaalsus kehastab minu propositsiooni standardmudelit või mõnd mittestandardsetest mudelist. Mis saaks veel otsesemalt olla antirealistlik tulemus? Õigupoolest Hilary Putnam vaidleski kunagi realismile vastu justnimelt sellisele mittetäielikkusele viidates, mis teeb meil võimatuks välistada reaalsusteooriate mittestandardseid mudeleid (Putnam 1980).

Nüüd seisan ma silmitsi probleemiga, mis on tegelikult mu pealkirjaküsimusega lähedalt seotud. Ma küsisin algselt: kas tõde on väljendamatü? Nüüd seisan silmitsi küsimusega: kas leidub väljendamatuid tõdesid? Ja tõesti, võib paista leiduvat väljendamatuid tõdesid vähemalt tõestamatute tõdede mõttes.

Ent üritada gödellikku mittetäielikkust kasutada keelelise (idealistliku) antirealismis põhjendamiseks oleks tohutu viga. See tugineks Gödeli mittetäielikkuse teoreemi tõsisel vääritimõistmisel. Olukorra õigesti nägemiseks peame eristama üksteisest erinevat liiki täielikkusi ja mittetäielikkusi. Peame hoidma lahus seda, mida võiks nimetada (i) kirjeldavaks, (ii) semantiliseks ja (iii) deduktiivseks täielikkuseks.

- (i) Kirjeldav täielikkus on mitteloogilise aksiomisisüsteemi T omadus. See tähendab, et T mudelid hõlmavad kõiki *ja ainult* kavatsetud mudeleid, s.t et T on korrektne ja võimeline välistama kõik “mittestandardsed” (kavatsemata) mudelid.
- (ii) Semantiline täielikkus on loogika aksiomatiseeringute omadus. Selline aksiomatiseering on täielik siis ja ainult siis, kui

aksiomatiseering loetleb rekursiivselt kõik (ja ainult) kehitud valemid, s.t valemid, mis on tõesed igas interpretatsioonis.

- (iii) Deduktiivne täielikkus on mitteloogilise aksioomisüsteemi aksiomatiseeringu omadus. Ta eeldab, et see mitteloogiline aksioomisüsteem on ühendatud loogika aksiomatiseeringuga. Mitteloogiline aksioomisüsteem T on deduktiivselt täielik siis ja ainult siis, kui sellest saab tuletada (loogiliste aksioomide ja tuletusreeglite abil) kas C või $\neg C$ iga lause C korral teooria keeles.

Levinud kalduvus jätta need täielikkuse tähendused üksteisest eristamata on kahtlemata fregeliku loogilise tõe ja materiaalse tõe eristamata jätmise pohmell. Nende eristamine on sellegipoolest ülitähtis. Gödel tõestas elementaararitmeetika mittetäielikkuse (iii) mõttes, s.t deduktiivse mittetäielikkuse tähenduses. Kuid deduktiivne täielikkus võib nurjuda kas seepärast, et mitteloogiline teooria on kirjeldavalt mittetäielik, või seepärast, et aluseks olev loogika on semantiliselt mittetäielik. Gödeli tulemus iseeneest ei ütle, kumb neist aset leiab, kuigi tegelikult ta eeldas, et tema kasutatud loogika oli esimest järku loogika, mille täielikkuse ta oli ise tõestanud.

Nüüd saame muuta punktides (i) ja (ii) eeldatud mudeli mõistet, et muuta kirjeldava ja semantilise täielikkuse tasakaalu. Karmistades nõudeid mudelitele, vähendame mudelite arvu, seega tavaliselt ka mittestandardsete mudelite arvu. See teeb kirjeldava täielikkuse saavutamise lihtsamaks. Ent kõigis (ülejäänud) mudelites tõeste valemite arv kasvab ja seega kipub semantiline täielikkus olema raskemini kättesaadav. Niisiis on siin võimalik kompromiss. Kui oleme valmis loobuma aluseks oleva loogika semantilisest täielikkusest, võime loota saavutada sellist kirjeldavat täielikkust, mida Gödeli mittetäielikkuse tulemus arvati ekslikult välistavat.

Ma olen mujal näidanud, kuidas jõuda tähtsate matemaatika-teooriate kirjeldava täielikkuseni, kuigi selle möödapääsmatuks hinnaks on aluseks oleva loogika semantiline mittetäielikkus. Ma

olen samuti põhjendanud, et niimoodi peaksime käsutama matemaatikateooriate aluseid.¹⁸

See avab huvitavaid vaateid, sest ainult kirjeldaval mittetäielikkusel oleks mitterealistlikke tagajärgi. Üksnes kirjeldav mittetäielikkus võimaldaks filosoofil väita, et me ei küüni meie keeles kodifitseeritud mõistete abil reaalsuseni, nagu see on rikkumata kõigist segadust tekitavatest mittestandardsetest mudelitest, mida ei saa eristada kavatsatud reaalsusest. Kuna aga kirjeldavat mittetäielikkust saab eemaldada, ei aita ega toeta minu järeldused mitte kuidagi idealiste.

Ent kas tulemuseks olev alusloogika vältimatu semantiline mittetäielikkus ei muuda olukorda? Ma ei arva, et muudaks. Tuleb küll tunnistada, et enne mitteloogilise teooria T loogiliste tagajärgede ilmsiks tegemist ei küüni teooria T veel täielikult asjadeni iseeneses, sõltumatult sellistest meie keele kaasnähetest nagu maailma puudutavad pelgalt näilised võimalikkused. Aga neid tagajärgi tuleb saavutada ükshaaval sõltumata sellest, kas loogika on täielikult aksiomatiseeritav või mitte. Otsustav on see, et kummalgi juhul pole absoluutset piiri, mida ei saaks ületada. Võib juhtuda, et meie mõistesüsteem ja keel, milles too on kodifitseeritud, moonutavad seda, mida me reaalsuse kohta selles keeles ütleme. Kuid pole piiri, millest edasi ei saaks neid moonutusi eemaldada. Ainus erinevus seisneb selles, et kui alusloogika on täielikult aksiomatiseeritav, saab meie keele moonutavaid toimeid järjestikku kõrvaldada mehaanilise loendamise abil, samas kui täieliku aksiomatiseeritavuse puududes sõltub see järkjärguline kõrvaldamine loogiku leidlikkusest tulla lagedale uute printsiipidega. See muudab oluliselt asja matemaatikafilosoofia jaoks, aga mitte realismi-idealismi vastanduse jaoks.

Tänuavaldus. Tööd selle artikliga võimaldas NSF-i grant IST-8310936 (infoteadus ja -tehnoloogia).

¹⁸Vrd märkus 11.

Kirjandus

- Andrews, Peter 1972. General models and extensionality. — *Journal of Symbolic Logic*, Vol. 37, pp. 395–397
- Collingwood, Robin G. 1940. *Essays on Metaphysics*. Oxford: Clarendon Press
- Collingwood, Robin G. 2024 [1939]. Autobiograafia. — R. G. Collingwood. *Ajaloo idee. Autobiograafia*. Tlk Ilmar Anvelt. (Avatud Eesti raamat.) Tartu: Ilmamaa, lk 461–606
- Dawson, John W. Jr. 1985. The reception of Gödel's incompleteness theorems. — *PSA 1984*. Vol. 2. East Lansing, MI: Philosophy of Science Association
- Fodor, Jerry A. 1975. *The Language of Thought*. New York: Thomas Y. Crowell Co.
- Frege, Gottlob 1971. Logik. — G. Frege. *Schriften zur Logik und Sprachphilosophie*. Hamburg: Felix Meiner
- Goldfarb, Warren 1979. Logic in the twenties: the nature of the quantifier. — *Journal of Symbolic Logic*, Vol. 44, pp. 351–368
- Gödel, Kurt 1959. Über eine bisher noch nicht benützte Erweiterung des finiten Standpunktes. — *Logica: Studia Paul Bernays Dedicata*. Neuchâtel: Editions Griffon, S. 76–83
- Gödel, Kurt 1980. On a hitherto unexploited extension of the finitary standpoint. — *Journal of Philosophical Logic*, Vol. 9, pp. 133–142
- Gödel, Kurt 1986. *Collected Papers*. Vol. 1. Oxford: Clarendon Press
- Heidegger, Martin 1927. *Sein und Zeit* (Erste Hälfte). (Jahrbuch für Philosophie und phänomenologische Forschung. Bd. 8.) S. 1–438
- Heidegger, Martin 1959. *Unterwegs zur Sprache*. Pfullingen: Günther Neske
- Heijenoort, Jean van 1967a. Logic as language and logic as calculus. — *Synthese*, Vol. 17, pp. 324–330 [eesti keeles käesolevas *Akadeemias*]
- Heijenoort, Jean van (ed.) 1967b. *From Frege to Gödel: Source Book in Mathematical Logic*. Cambridge, MA: Harvard University Press
- Henkin, Leon 1950. Completeness in the theory of types. — *Journal of Symbolic Logic*, Vol. 15, pp. 81–91
- Hilbert, David 1899. *Grundlagen der Geometrie*. Leipzig: Teubner
- Hintikka, Jaakko 1958. Quantifiers in deontic logic. — *Societas Scientiarum Fennica, Commentationes Humanarum Litterarum*, Vol. 23, No. 4

- H i n t i k k a, Jaakko 1970. Information, deduction, and the *a priori*. — *Nous*, Vol. 4, pp. 135–152
- H i n t i k k a, Jaakko 1972. Knowledge by acquaintance. — *Bertrand Russell: A Collection of Critical Essays*. D. Pears (ed.). Garden City, NJ: Doubleday, pp. 52–79
- H i n t i k k a, Jaakko 1975. Impossible possible worlds vindicated. — *Journal of Philosophical Logic*, Vol. 4, pp. 475–484
- H i n t i k k a, Jaakko 1979. “Is,” semantical games and semantical relativity. — *Journal of Philosophical Logic*, Vol. 8, pp. 433–468
- H i n t i k k a, Jaakko 1981. Wittgenstein’s semantical Kantianism. — *Ethics: Proceedings of the Fifth International Wittgenstein Symposium*. E. Morscher, R. Stranzinger (eds.). Wien: Hölder-Pichler-Tempsky, pp. 375–390
- H i n t i k k a, Jaakko 1982. Is alethic modal logic possible? — *Acta Philosophica Fennica*, Vol. 35, pp. 89–105
- H i n t i k k a, Jaakko 1983. *The Game of Language*. Dordrecht: D. Reidel
- H i n t i k k a, Jaakko 1984. Das Paradox transzendentaler Erkenntnis. — *Bedingungen der Möglichkeit: “Transcendental Arguments” und transzendentes Denken*. E. Schaper, W. Vossenkuhl (Hg.). Stuttgart: Klett-Cotta, S. 123–149
- H i n t i k k a, Jaakko 1988a. On the development of the model-theoretic viewpoint in logical theory. — *Synthese*, Vol. 77, pp. 1–36
- H i n t i k k a, Jaakko 1988b. “Die Wende der Philosophie”: Wittgenstein’s new logic of 1928. — *Proceedings of the 12th International Wittgenstein Symposium*. O. Weinberger et al. (eds.). Wien: Hölder-Pichler-Tempsky, pp. 380–396
- H i n t i k k a, Jaakko 1989a. Is there completeness in mathematics after Gödel? — *Philosophical Topics*, Vol. 17, pp. 69–90
- H i n t i k k a, Jaakko 1989b. G. H. von Wright on logical truth. — *The Philosophy of Georg Henrik von Wright*. P. A. Schilpp, L. E. Hahn (eds.). (Library of living philosophers.) La Salle, IL: Open Court, pp. 517–537
- H i n t i k k a, Jaakko 1990. Quine as a member of the tradition of the universality of language. — *Perspectives on Quine*. R. B. Barrett, R. F. Gibson (eds.). Oxford: Blackwell, pp. 159–175
- H i n t i k k a, Jaakko 1993. Ludwig’s apple tree: On the philosophical relations between Wittgenstein and the Vienna Circle. — *Scientific Philosophy: Origins and Development*. F. Stadler (ed.). (Vienna Circle Institute Yearbook, Vol. 1.) Dordrecht: Springer, pp. 27–46

- H i n t i k k a, Jaakko 1997. *Lingua Universalis vs. Calculus Ratiocinator: An Ultimate Presupposition of Twentieth-Century Philosophy*. (Jaakko Hintikka selected papers, Vol. 2.) Dordrecht: Springer
- H i n t i k k a, Jaakko 2014. Truth defined and undefined. — *The History and Philosophy of Polish Logic*. K. Mulligan, K. Kijania-Placek, T. Placek (eds.). (History of analytic philosophy.) London: Palgrave Macmillan, pp. 131–140
- H i n t i k k a, Jaakko, Jack K u l a s 1985. *Anaphora and Definite Descriptions: Two Applications of Game-Theoretical Semantics*. Dordrecht: D. Reidel
- H i n t i k k a, Merrill B., Jaakko H i n t i k k a 1986. *Investigating Wittgenstein*. Oxford: Basil Blackwell
- H y l t o n, Peter 1980. Russell's substitutional theory. — *Synthese*, Vol. 45, pp. 1–31
- K a n g e r, Stig 1957. *Provability in Logic*. Stockholm: Almqvist & Wiksell
- K u s c h, Martin 1987. *Language Is the Universal Medium: Gadamer's Philosophy of Language*. Oulu: Oulun yliopiston historian laitoks
- K u s c h, Martin 1988. Husserl and Heidegger on meaning. — *Synthese*, Vol. 77, pp. 99–127
- P a r t e e, Barbara H. (ed.) 1976. *Montague Grammar*. New York: Academic Press
- P u t n a m, Hilary 1980. Models and reality. — *Journal of Symbolic Logic*, Vol. 45, pp. 464–482
- Q u i n e, W. V. 1969. *Ontological Relativity and Other Essays*. New York: Columbia University Press
- Q u i n e, W. V. 2005 [1960]. *Sõna ja objekt*. Tlk Anto Unt. (Avatud Eesti raamat.) Tartu: TÜ Kirjastus
- Q u i n e, W. V. 2008 [1948]. Sellest, mis on olemas. Tlk Bruno Mölder. — *Akadeemia*, nr 3, lk 637–657
- R a n t a l a, Veikko 1975. Urn models: A new kind of non-standard model for first-order logic. — *Journal of Philosophical Logic*, Vol. 4, pp. 455–474
- R u s s e l l, Bertrand 1918. Knowledge by acquaintance and knowledge by description. — B. Russell. *Mysticism and Logic*. London: Longmans
- R u s s e l l, Bertrand 1919. *Introduction to Mathematical Philosophy*. London: Allen & Unwin
- S a a r i n e n, Esa (ed.) 1979. *Game-Theoretical Semantics*. Dordrecht: D. Reidel

- Tarski, Alfred 1935. Der Wahrheitsbegriff in den formalisierten Sprachen. — *Studia Philosophica*, Bd. 1, S. 261–405
- Tarski, Alfred 1956. *Logic, Semantics, Metamathematics*. Oxford: Clarendon Press
- Thomason, Richmond (ed.) 1974. *Formal Philosophy: Selected Papers of Richard Montague*. New Haven: Yale University Press
- Wittgenstein, Ludwig 1956. *Remarks on the Foundations of Mathematics*. Tr. G. E. M. Anscombe. G. H. von Wright, R. Rhees (eds.). Oxford: Basil Blackwell
- Wittgenstein, Ludwig 1980. *Culture and Value*. Tr. Peter Winch. G. H. von Wright (ed.). Oxford: Basil Blackwell
- Wittgenstein, Ludwig 1996 [1921]. *Loogilis-filosoofiline traktaat*. Tlk Jaan Kangilaski, Veiko Palge. Tartu: Ilmamaa
- Wright, Georg Henrik von 1944. *Den logiska empirismen*. Helsingfors

JAAKKO KAARLO JUHANI HINTIKKA (1929–2015) oli Soome filosoof ja loogik, epistemiilise loogika ja mänguteoreetilise semantika rajaja. Sai doktorikraadi Helsingi Ülikoolist (1953), töötas Harvardi Ülikoolis, professorina Helsingi, Stanfordi, Florida ja lõpuks alates 1990 Bostoni Ülikoolis, samuti Soome Akadeemias. Teoseid: *Knowledge and Belief: An Introduction to the Logic of the Two Notions* (1962); *Models for Modalities: Selected Essays* (1969); *Logic, Language-Games and Information: Kantian Themes in the Philosophy of Logic* (1973); *The Intentions of Intentionality and Other New Models for Modalities* (1975); *The Semantics of Questions and the Questions of Semantics: Case Studies in the Interrelations of Logic, Semantics, and Syntax* (1976); *Investigating Wittgenstein* (koos Merrill B. Hintikkaga, 1986); *The Logic of Epistemology and the Epistemology of Logic* (1989); *Ludwig Wittgenstein: Half-Truths and One-and-a-Half-Truths* (1996); *The Principles of Mathematics Revisited* (1996); *Paradigms for Language Theory and Other Essays* (1998); *Inquiry as Inquiry: A Logic of Scientific Discovery* (1999); *Analyses of Aristotle* (2004) ja *Socratic Epistemology: Explorations of Knowledge-Seeking by Questioning* (2007).

EMA LAULE

Mia Holm

Tõlkinud Doris Kareva ja Vahur Aabrams

Varesjalad, verevnelgid,
katke oma väiksed kõrvad!
Teie aga teritage
kuulmist, kassinaerid õrnad!

Mul on usaldada teile
saladus, õrn võbin meeltes —
kandke seda oma valgeis
puutumata õiepeekreis.

Aasta pärast, kui te lõhna
jälle tirtsuviul upub,
toon ma teile näha ühe
imearmsa õienupu.

*** Rittersporn und rote Nelken... — *** Ich schlief so sanft
die ganze Nacht... — *** Da liegt mein Kind... — *** O Glocken,
böse Glocken... — *** Ich hab in Sorgen, Schmerzen... — Ver-
weht.

Viis esimest luuletust on ilmunud teoses Mia Holm *Mutterlie-
der*. Illustrationen von Adolf Münzer. Paris-Leipzig-München: Al-
bert Langen, 1897, lk 6, 8, 44, 55; viimane tema raamatus *Gedichte*.
Berlin: Julius Bohne, 1882, lk 185–186.

Doris Kareva on tõlkinud kolm esimest luuletust, järgmised Va-
hur Aabrams.

Ma magasin nii sügavalt,
kui järsku tundsin: vägevalt
ja õrnalt Jumal puutus mind,
ja ärksaks võpatas mu hing.

Mind üllatas üks liigatus,
uus süda tasa tuksus mus.
Ma tundsin vaikes õndsuses,
et huljun pühaduse sees.

Siin lamabki mu laps —
oh rõõmu otsata!
Ja tema pilgust
inglid vaatavad,
ja tema põues
inglid hingavad.
Siin lamabki mu laps
ja kilkab lustiga.

On kõlav linnulaul
ja koorimuusika,
kuid rõõmukisa vastu
kumbki neist ei saa.
On kevad soe ja hea,
kuid sellist ilmet eal
ei ole päikesel,
ei kaunil kevadel.

Mis kuri kume kõla!
Just nagu oigaks kell!
Mu kallile on laul see
ta matustel.

Eal, surm, su kivist nägu
ei suuda mõista ma.
Mu mõtte kui rahn laine
vaid peatad sa.

Nutt väsitada tahab,
silm üha kinni vaoks. . .
Kui, lapsuke, su moodi
ma unne kaoks!

Ühtaina mõeldes väsis
mu ahastuses vaim.
Näen: taevas liikus äkki
täht kõigist ilusaim!

Mu hinge tasa langes,
viis valu endaga.
Su mälestuse võlust
lõi süda särama.

KÕIK VIINUD TUUL

Kui tasa, tasa surrakse
looduses!
Ei lange leht puult suisa,
vaid liueldes.

Naer silmades ja vaikselt
lill vanaks jääb.
Ja päike tasahiljugi
looja läeb.

Ka armastus su rinnus,
ah, tema ka,
ta kaob nii tasa, tasa,
ei aru saa.

Siis alles, kui kõik möödab
ja tühi põu,
sa hirmuhigis kaebled,
on otsas nõu.

Ja õudusega mõistad:
kõik viinud tuul! —
Veel püüad kinni hoida,
kuid asjatult.

MIA HOLM (26. (vkj 14.) IX 1845 Riia – 14. VII 1912 Potsdam), kelle sünnist möödub käesoleval aastal 180 aastat, on 19. sajandi viimase kümnendi, s.t baltisaksa kirjanduse kõrgajastu üks tuntumaid luuletajaid, kuuludes juba omas ajas baltisaksa luule kaanonisse. Tema kõrval astus sel kümnendil esile rohkesti naisluuletajaid, nt Julie Hausmann, Helene von Engelhardt, Thekla Lingen, Eugenie Hirschberg-Pucher, Ina Gutfeldt, Hedda von Schmid, ning järgmisel kümnendil ka Elfriede Skalberg. Erinevalt paljude teiste loomingust ei jäänud Mia Holmi luule ainult kohalikuks nähtuseks, vaid saavutas tuntuse ka Saksamaal.

Marie (Mia) Auguste Elisabeth von Hedenström sai hariduse Riias tütarlastekoolis, mille juhataja oli ta isa, rootsi juurtega luteri pastor. Omandanud õpetajakutse, töötas ta samas koolis õpetajana ja pärast isa surma ka juhatajana. Aastail 1871–1888 oli ta abielus Riia ärimehe ja raudteedirektori Diedrich Eduard Holmiga, elades üksvahe Moskvas. Abielust sündisid poeg Korfiz Holm ja tütar, kes suri juba lapseas. 1878. aastal ilmus Riias Holmi esimene raamat, “novell värssides” pealkirjaga *Vastu loomust* (Wider die Natur) ja 1880. aastal veel teinegi

värssnovell *Unistaja Erich* (Träumer Erich). Kahe aasta pärast andis ta juba Berliinis välja oma lüüriliste luuletuste kogu *Gedichte* (1882). 1884. aastaks oli Holmide abielu karil ja Mia Holm kolis koos poja-ga eraldi elama, esialgu Riiga, kuid 1890. aastal siirdus ta nüüd juba koos täiskasvanud pojaga Saksamaale, kõigepealt Lübeckisse, et kooli-tada poega seelses Katharineumis, seejärel Berliini ja Münchenisse, kus Korfiz Holm õppis õigusteadust. Münchenis asus Korfiz Holm prakti-kandina tööle kirjastaja Albert Langeni 1896. aastal asutatud kirjandus- ja satiiriajakirja *Simplicissimus* toimetusse. Ajakiri saavutas õige pea publikumenu vilhelmiinliku Saksamaa kriitilise hoiaku, päevakajaliste teemade satiirilise käsitluse ja esmajoones kunstilise küljega (sh pari-mate kunstrike karikatuurid ja illustratsioonid) ning muutus kõige mõ-jukamaks poliitiliseks opositsioonileheks Saksamaal. 1898. aastal sai Korfiz Holmist *Simplicissimuse* peatoimetaja.

Langeni kirjastusest, mis tutvustas Saksa lugejale uuemat Saksa, samuti Skandinaavia ja Prantsuse kirjandust, oli saanud Müncheni modernse kirjanduselu sõlmpunkt. Kirjastuse edule aitas kaasa ka moodne raamatukujundus. Raamatu puhul oli nüüd oluline peale sisu ka kõik seda ümbritsev: kaanekujundus, illustratsioonid, paberi kvaliteet, for-maat jne.

Mia Holmi laule oma lastest oli *Simplicissimus* avaldanud esimes-test numbritest peale; 1897. aastal ilmusid Holmi 67 sellist luuletust Langeni kirjastuses suureformaadilise raamatuna pealkirjaga *Ena laulud* (Mutterlieder) koos Adolf Münzeri juugendlike illustratsioonidega, olles eredaks näiteks kirjastuse uuest suhtumisest raamatukujundusse. Kogu populaarsusest annab tunnistust seegi, et juba 1898. aastal vii-sistas toleaegne Austria hinnatud helilooja Franz Schreker neist luule-tustest viis ("Fünf Lieder aus den "Mutterliedern" für Singstimme und Klavier").

Mia Holmi luuletustes liigutab lihtsus, intiimsus, siirus, südamlik-kus, ennastsalgav emaarmastus, mille ees surmgi heitub, aga ka trööstitu ahastus ja lein pisitütre kaotuse puhul. Neis väljenduv inimlik tundmus on ajatu, mis annab *Ena lauludele* peale kirjandus- ja kultuuriloolise ka jääva kunstilise ja emotsionaalse väärtuse.

Ena laulude uusväljaanne ilmus Langenis 1902. aastal.

Langeni kirjastuses ilmus ka Mia Holmi järgmine kogu *Värsid* (Ver-se, 1900), mis koondas luuletaja lembeluuletusi *Ena lauludest* tuttavas intiimsuses: mitte väline maailm, vaid inimlik suhe, lähedus, pettumus kaugenemise ja eemaloleku üle on Holmi luule teemaks.

Liina Lukas

LUULET

Casimir Ulrich Boehlendorff

Tõlkinud Lauri Pilter

LAULEV RÄNDUR

Olen laulev rännusell,
matkan loodusrajal,
õisi särab nurmedel
kaunil kevadajal.
Rõõmusära täidab mind,
hõõgub palg ja rõkkab rind.

Sellel vaiksel rännuteel
loodust juhiks hüüan,
enesele leida veel
isamaad ma püüan.
Laulan, hinges vaev ja lust,
keset metsaüksildust.

Sänger, ein Wanderer. — Ungestilltes Sehnen. — Einsamkeit. — An die Kunst: Hymne. — Casimir Ulrich Boehlendorff. Werke in 3 Bänden. Band 2. Poetische Arbeiten. Rezensionen für die Erlanger Litteratur=Zeitung. Dokumente: Kritiken, literarische Anzeigen u.ä. Herausgegeben von Frieder Schellhase. Frankfurt am Main: Stroemfeld Verlag, 2000, S. 12–13, 198, 199, 61.

Iga õis, mis võrsumas,
siis kui vihma sajab,
iga kuldne pilveraas
minu laulu vajab.
Tume kõu, mis taevas käib,
mulle kena hommik näib.

Nagu roosikiirtes puud,
leebe rahu ärkab,
siis kui õõ on lõppenud
ja taas lehti tärkab.
Kastetilkude hõbekees
sära tammesaludes.

Igatsus, mis täide läeb,
puutub hingekeeli,
kõik, mis süda kuuleb, näeb,
virgutab mu meeli.
Lõhnu tulvav ilmamaa
õitseb lilleaasana.

Igast silmast pilgu mul
nuttev maailm heidab,
mis südame palangul
vaikseid soove peidab.
Igast silmast sõber saab,
keda elu heidutab.

Eluaimdus! Mille tõi
igavik kord siia,
püha jõud, mis Looja lõi,
et end täide viia!
Siis kui päike varjab end,
jäägu mulle sinu lend!

Siis kui loojang sära loob
vaikse mere veele,
varjud maa alt välja toob,
sinitaeva teele
oma armas kuju vii,
rahu, jõudes minuni!

Ja su väsind rändur siis
end su hoolde annab.
Õnnistust tal mahe viis
unedesse kannab.
Ja kui kevad igiuus,
embab teda hämarus.

VAIGISTAMATA IGATSUS

Aina jätkan oma reisi,
eales puhkust ei saa meel?
Ah! Nii kohtan üksnes teisi,
kuid on üksinda mu süda;
pole seda,
kelle pärast olen teel.

Kui on luite kandmas tiivad
seal, kus taeva kuldne ring,
mõtted tema juurde viivad:
tal on kõrval see, kes kallis;
sombus hallis
ei mind mõista ükski hing!

Kodumaa on ammu kadund,
armastuselt loodan nõu,
kõndides vaid eksiradu.
Väsimatu soov mind täidab
rahu leida!
Vastu pea, mu vaene põu!

ÜKSILDUS

End lasen kanda võimsal eluvool,
kui pime näin,
kuid kõikjal on vaid pisarate vool,
kus eales käin.

Mul pole naist, ei ole last, kes looksid
mu rinda rahu
ja leppimisse, mida muusad tooksid,
mu laul ei mahu.

Ei kodukolde äärde eales saa —
ma ekslen üha!
Mind võta vastu oma rüppe, maa,
sa ema püha!

KUNSTILE

Hümn

Pühast vaistust võrsuv kunst,
uuenenud elu ema,
põimi vastsed lootuspärjad
vaese sureliku pähe.

Elu pageb nagu tuuled,
enne veel kaob maine õnn —
sina puhud pärnahingust,
kunst, maad mööda rändav mõrsja.

Sinu kuldsed kokkukõlad
valitsevad surelikke,
tõuseb jumalate sugu
ja taas ärkab õitsev kevad.

Rändab helepäiseid lapsi
päikse kerges kullapärjas,
neitsid säravad kui tähed,
maheda kuupaiste moodi.

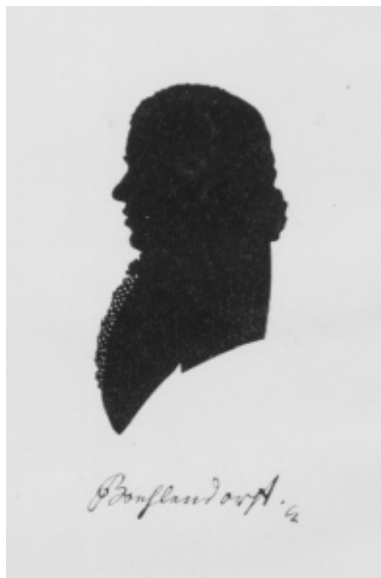
Nagu lainetavad veevood,
ääretuma mere moodi,
nagu õhus mühav maru,
noorpõlv tormab väljadele.

Tõuseb-vajub sugupõlvi
nagu päike, kuu ja tähed.
Koidutaevas heljub puna,
vaikib tasa tukkuv öö.

Luba oma altarile
inimesel läheneda,
kingiks pisarate ohver,
kevadlilled, kastetilgad!

CASIMIR ULRICH BOEHLENDORFFI
ELU JA LUULE

2025. aasta mais möödub 250 aastat ühe baltisaksa hinnatuima luuletaja Casimir Ulrich Boehlendorffi sünnist ja aprillis 200 aastat surmast. Õigupoolest ei ole varakult orvuks jäänud poeedi täpne sünniaasta teadagi, enamasti peetakse selleks 1775. aastat, kuid vahel ka aasta hilisemat. Kõhklusi on ka sünnipäeva osas, kuid et ühes kirjas on ta nimetanud oma šveitslasest sõpra Johann Rudolf Stecki “kaassündinuks” (*Mitgeborner*; tsit. Schellhase 2000: 485 järgi), siis on arvatud, et ta võis sündida samal päeval sõbraga ehk 16. (ukj 27.) mail. Selge ei ole ka sünnikoht, selleks peetakse Miitavit (tänapäeval Jelgava) Lätis, kuid kohaliku saksa linna- ja maakoguduse meetrikast tema nime ei leia. Küll on teada ta vanemad: isa arvatavasti Szczecinist (Stettin) pärit Gottfried Boehlendorff, kes oli Miitavis asuva sekvestreerimiskomisjoni sekretär ja kantseileiige, ema tolle teine abikaasa, Nereta pastori Friedrich

CASIMIR ULRICH BOEHLENDORFF

(Raamatust Karl Freye. *Casimir Ulrich Boehlendorff, der Freund
Herbarts und Hölderlins*. Langensalza: Hermann Beyer &
Söhne, 1913)

Casimir Hartmanni tütar Justina Juliana. Poedil oli isa kahest abielust seitse õde-venda, kellest suurima karjääri tegi vend Hermann Leopold, hilisem Tartu ülikooli praktilise teoloogia professor. 1780. aasta paiku olid mõlemad vanemad juba surnud ja tulevast kirjanikku kasvasid kasuvanemad.

Juba varakult märgati, et poiss on andekas, eriti keelte alal, ja otustati toetada tema õpinguid Academia Petrinas, Kuramaa hertsogiriigi kõrgeimas õppeasutuses Miitavis. 1793. aastal alustas Boehlendorff seal juuraõpinguid, jätkates neid aasta hiljem Jena ülikoolis, kus peale õigusteaduslike ainete kuulas filosoofiat Johann Gottlieb Fichte juures, sh kuulsat loengut haritlase kutsumusest, ja üldajalugu Saksa tuntud ajaloolase Ludwig Woltmanni juures. 1795. aastal sai Boehlendorffist Jena ülikooli juures loodud Vabade Meeste Kirjandusseltsi liige, mis oli akadeemilist mõttevabadust ja loomingulisust arendav üliõpilasühing, mil-

le mentoriks oli Fichte; suur osa tema hilisemast sõpruskonnast pärines sellest seltsist; aasta hiljem sai temast ka vabamüürlane.

Jättes kõrvale algse kavatsuse pöörduda pärast ülikooliõpingute lõpu tagasi Kuramaale, suundus Boehendorff 1797. aasta kevadel rea “vabadest meestest” õpingukaaslastega hoopis vabaduse kantsiks peetud Šveitsi, kus oli vastu võtnud koduõpetajakoha. Enne tööleasumist vaatas ta siiski veel maal veidi ringi, pidades reisipäevikut. Koduõpetajakohale Berni lähistel Wilfisburgi foogti Sinneri juures ta siiski kauaks ei jäänud, juba mõne kuu pärast ütles Boehendorff Itaaliasse suunduvate sõpradega ühinemiseks äkitselt koha üles. Juuli lõpulaugusti esimesel poolel suunduski ta ühe õpingukaaslase passi kasutades sõpradega jalgsimatkale läbi Alpide Prantsuse vägede poolt hõivatud Põhja-Itaaliasse. Jõuti Milanosse; kuramaalase soov liikuda edasi Genovasse, et näha Vahemerd, paraku ei teostunud. Matka ajal pani Boehendorff kirja oma *Seikluslikud kirjad* (Abentheuerliche Briefe), mille algusread sisaldavad omamoodi tema kreedo ja hilisema elu kirjelduse:

Ma olen teel Itaaliasse — küll ainult Milanosse, aga siiski Itaaliasse. Külma Põhjamaa mees longib soojemasse tsooni ja otsib elu, mida talle sihvavad kased tasase kodu ümber anda ei saa. Ma olen inimene, kes ei või pidama jääda tempereeritud tsooni. Viiekümnenenda ja kuuekümnenda laiuskraadi vahel ajavad mind taga mu pakilised soovid — ja seitsmekümnendal jätavad nad mu ometi maha. Neetud vagabundiellu mõistetuna ei saa ma rahu enne, kui olen maetud oma lootuste viimsete rusude alla (1797; Schellhase 2000: 11; tsitaadi tõlge Jaan Unduskilt).

Rännaku ajal jõuab ta lõplikule selgusele oma poeedikutsumuses.

Vaba rändurielu ei saanud siiski kesta lõputult ja septembrist asus Boehendorff uuesti tööle koduõpetajana, seekord kellegi härra de Watteville'i majas Bursinelis Genfi järve ääres, kuid elas seal peagi läbi esimese suurema hingelise kriisi, sest tundis, et töö takistab pühendumist kutsumusele. Siin alustas ta tööd tragöödia *Theseus* kallal. Kriisis sõpra saabus lohutama hilisem Greifswaldi ülikooli filosoofiaprofessor Friedrich Muhrbeck, olukorda parandas ka see, kui Watteville'id asusid detsembris talvekorterisse Bernis, kus Boehendorff leidis taas eest hulga vanu sõpru ja asus uuesti õpetama ka foogt Sinneri lapsi. See oli aeg, mil Napoleoni väed vallutasid Šveitsi ja kehtestasid Helveetsia Vabariigi (1798–1803). Boehendorff, kelle sõprade hulgas oli prantslaste survele loodud tsentraalse vabariigi loomisse kaasatuid (nt ülal mainitud Steck) ja kes nägi sündmuste arengut vahetust lähedusest, pani kir-

ja *Helveetsia revolutsiooni ajaloo* (Geschichte der Helvetischen Revolution, 1. versioon 1798). Revolutsioonisündmuste keerises küpses ka plaan saata üks Sinneri poegadest Boehlendorffiga Saksamaale varju-le. Šveitsist lahkus luuletaja 1799. aastal siiski hoopis sõber Muhrbecki kutsel, et võtta ette kirjanduslik reis Saksamaal.

Kuigi kavandatud kirjandusreisist ei tulnud lõpuks midagi välja, osutus kirjanduslike tutvuste osas viljakaks juba ainuüksi tagasitee Saksamaale. Teel Jenasse, kust reis Muhrbeckiga pidi algama, tutvus Boehlendorff Maini-äärse Frankfurdi lähistel Homburgis muu hulgas Saksa luule suurkuju Friedrich Hölderliniga, kellele näitas ka oma loomingu-lisi katsetusi: valmimas oli renenssansiaegsesse Hispaaniasse pai-gutatud kuntnikudraama *Fernando*, Homburgi jäi ka *Seikluslike kirja-de* käsikiri, ilmselt avaldamiseks Hölderlini kavatsetas ajakirjas, mis ilmus siiski hiljem mujal. Kui Hölderlin suhtus Boehlendorffi loomin-gusse kaasaelamise ja lugupidamisega, tundes ka teatavat hingesugu-lust (kirjades Boehlendorffile on ta öelnud: “meil on sama saatus” ja “ma vajan Su puhtaid toone”) (Hölderlini kirjadest 1801. ja 1802. aas-tast, tsit. Habeck 1996: 2 järgi) ja vahendas tema luuletusi Stuttgardi taskualmanahhile, siis sama ei saa öelda Friedrich Schilleri kohta, kes talle avaldamiseks saadetud Boehlendorffi luuletused karmi kriitikaga tagasi lükkas. Nõutust tekitas tema looming Goetheski, kes pidas teda Schilleri epigooniks.

Tagasi Jenas, kuulas Boehlendorff romantikute Friedrich Wilhelm Schellingi ja August Wilhelm Schlegeli loenguid ning tutvus Clemens Brentanoga. 1799/1800. aasta talvel määras keegi “õilis sõber S.” (kel-leks peetakse ka Hölderlini protežeerinud Homburgi õukonnaametnik-ku Isaac von Sinclairi, tsit. Schellhase 2000: 493 järgi) enesetäiendamiseks ja kunstiliste kavatsuste teostamiseks kirjanikule tähtajatu sti-pendiumi. Boehlendorff suundus elama Dresdenisse, kus valmis ajaloo-line värssdraama *Ugolino Gherardesca*, mille keskmes konflikt Itaalia linnriikide vabariiklike ideaalide ja Itaalia ühendamisest unistava poliiti-ku vahel, milles viimane alla jääb ja kogu perega hakkub. Siin võib näha Boehlendorffi osalemist Saksamaa ühendamist taotlevas diskur-suses, mis juba vaikselt romantilistes üliõpilasringkondades hoogu ko-gus, kuid tegelikult muutus mõjukaks alles Napoleoni vägede tagasi-löömise järel Preisimaa ja selle liitlaste poolt. Pärast üht rõõmsat pi-kaleveninud prassingut Weimaris, kus Boehlendorff ootas veini ja sõp-rade seltsis Schilleri *Maria Stuarti* esietendust, stipendiumi maksmine lõppes. Kavatus pöörduda tagasi Šveitsi ei teostunud. Nii viis tee edasi hoopis vabalinna Bremenisse, kus elas mõjukas “vabast mehest” sõber

Johann Smidt, mees, kellega koos ta oli rännanud Itaalias ja kelle se-naatoriks saamise järel võttis Boehlendorff üle tema ajalooloengud.

Bremenis elas ta samas majas teise Šveitsis koduõpetajana leiba teeninud “vabast mehest” sõbra, hilisema tuntud pedagoogikateadlase Johann Friedrich Herbartiga. Peale peamiselt Prantsuse ajaloole keskendunud loengute astus Boehlendorff Smidti toetusel üles ka oma loomingu ning andis itaalia keele eratunde. Bremenis alustas Boehlendorff tööd ajaloolise triloogiaga *Prantsuse kuningas François I* (Franz der Erste von Frankreich), tõlkis Racine'i ja püüdis saavutada oma *Ugolino Gherardesca* jõudmist lavalaudadele, läkitades selle Weimari teatri jaoks Goethele ja Frankfurdi lavale vahendamiseks Clemens Brentanole; juba varem oli ta näidendi saatnud ka Berliini August Ifflandile. Kõigilt kolmelt tuli äraütlev vastus, kuid Brentano tegi ettepaneku teha koostööd ja vahendas võimaluse kirjutada retsensioone Erlangeni kirjanduslehele (*Erlanger Litteratur-Zeitung*), millest Boehlendorff ka kinni haaras, arvustades seal Goethe, Schilleri ja vendade Schlegelite teoseid. See oli aeg, kui Boehlendorffi nimi kogus tuntuust. Peale retsensioonide ilmusid mitmes almanahhis tema luuletused, koos bremenlase Gerhard Grambergiga valmistas ta ise ette taskualmanahhi naaberlinnadele Bremenile ja Oldenburgile. 1801. aasta lõpul ilmus Bremenis pühendusega Muhrbeckile näidend *Fernando ehk kunstipühitus* (Fernando oder Kunstweihe) ja Dresdenis Steckile pühendatud *Ugolino Gherardesca*.

Huvitav oli see aeg ka eraeluliselt. Sõlmsu sõprus Bremeni kaupmehe Heinrich Nolteniusega, kes Boehlendorffi oma laudkonna liikmeks võttis. Väljasõidul Teneveri maamõisa tutvus kuramaalane Bremeni saadiku Georg Gröningi tütre, lesk Gesche Margarete Scharfiga, kellesse ta kiindus ja kellele kui “Tenöveri kuningannale” mõne luuletuse pühendas. Kuna Grambergiga kahasse kokku pandud almanahh 1802. aasta lihavõttemessi ajaks mingil põhjusel ei ilmunud, võttis Boehlendorff vastu erasekretäri koha nüüd Berliinis diplomaadina tegutseva ajaloolase Woltmanni juures, kes lubas talle ühtlasi peatoimetaja kohta raamatukaupmees Ungeril hiljuti omandatud ajalehes *Vossische Berliner Zeitung*. Boehlendorff soovis töötada aastakese Berliinis, kuid seejärel siiski püsivalt Bremenisse jääda. Selle kindlustamiseks, kuid ühtlasi arvates, et tema ellu ei saabu rahu enne, kui ta on abiellunud hea naisega, usaldas ta kirjas Smidtile, et sooviks abielluda sõber Nolteniuse õe Augustega, kelle ta on välja valinud, ehkki ta ei olevat tolle suhtes “entusiaslikum” (Smidtile aprillis 1802, tsit. Habeck 1996: 39 järgi) kui teiste naiste suhtes. Smidt laitis selle mõtte aga maha, arvates, et vaevalt on Auguste temast huvitatud, kui ta on naiste suhtes nii muutliku meelega (pidades silmas ilmselt Boehlendorffi “entusiasmi”

Gesche Margarete suhtes), ja lisaks puuduvat tal õigupoolest raha isendagi ülalpidamiseks. Boehlendorff jättis kaks korda hüvasti Gesche Scharfiga, paistes alles nüüd aduvat, et naine ta tunnetele vastab. Ta on naisega kirjavahetuses, kuni sügisel enam vastuseid ei tule.

Ka *Vossische Zeitung*'i juures ei arenenud asjad nagu plaanitud. Tema *habitus* ei vastanud Berliini seltskonna ootustele, eriti naised pidasid ta välimust liiga korratuks ja räpakaks ning olid häiritud ta suitsetamisharjumusest, nii et kokkuvõttes meenutavat ta mõnd Halle tudengit. Leheomanik Unger naise hinnang talle oli karm: "Rohkem fantaasiat kui mõistust" (tsit. Habeck 1996: 41 järgi). Peatoimetaja kohta Boehlendorff ei saanud, talle usaldati vaid osa Saksamaa siseuudiste ja kultuurivaldkonna artiklite kirjutamine. Boehlendorffi algatusel sai leht uue rubriigi "Rahvusteatr", uudse kogu Saksa ajakirjanduses, kuid aasta lõpuks tõrjuti ta selle toimetamisel tagaplaanile. Rõõmustavam areng oli sõprus sentimentalismiajastu tuntud luuletaja Johann Wilhelm Ludwig Gleimi sugulase Wilhelm Körtega, kes andis Unger juures välja varalahkunud, kuid isamaalistes ringkondades erakordselt populaarse luuletaja Ewald von Kleisti kogutud teoseid.

Sügisel ilmus lõpuks Berliinis Boehlendorffi ja Grambergi *Poetiline almanahh* (Poetisches Almanach) 1803. aastaks, samas Heinrich Frölichi kirjastuses, kus ilmus ka Saksa vararomantismi häälekandja *Athenäum*. Boehlendorffilt ilmus almanahhis hulk luuletusi ja trilooogia *Prantsuse kuningas François I* esimene osa *Marignano lahing* (Die Schlacht von Marignano). Vahetult pärast almanahhi ilmumist avaldas Boehlendorffi sealsetele kaastöödele hävitava kriitika oma retsensioonijakirjas *Briefe an ein Frauenzimmer* Garlieb Merkel, kes heitis talle ette "mõttetust" ja "hullumeelsust" (tsit. Schellhase 2000: 497 järgi). Sõbrale Berliini kirjutas seejärel Hölderlin, keda pärast tagasipöördumist reisilt Prantsusmaale peeti vaimuhaigeks, mille võimalikuks põhjuseks võis olla tema muusa Susette Gontard'i surm Frankfurdis 1802. aasta juunis. Hölderlini lause "samast saatusest" osutus üsna peagi paraku tõeks. Merkel ei olnud ainuke, kes Boehlendorffi loomingut kritiseeris, seda tegi ka Friedrich Nicolai, Saksa valgustusaja kuulsaima retsensioonijakirja väljaandja, kes oli kuulus karmi sule poolest. 1803. aasta alul sai Boehlendorff Körte vahendusel juhuslikult teada, et Gesche Scharf oli surnud juba 9. oktoobril eelmisel aastal (Schellhase 2000: 631).

Veel 1802. aastal on Boehlendorffiga pärast pikka pausi ühendust võtnud vend Hermann ja õde Sophia Carolina, kes andsid talle lootust saada professoriamet Miitavis sinna rajada kavatsetavas ülikoolis. 1803. jaanuaris avaldati *Mitauische Zeitung*'is Boehlendorffi senise elu

ja kirjutiste tutvustus ning kevadel pidas kirjanik plaani minna kas üldise kirjanduse professoriks Miitavisse või kuramaalase parun von Sackeni poegade kasvatajaks Göttingeni. Miitavi gümnaasiumi allutamisega Tartu ülikoolile 1803. aasta märtsis oli Miitavi ülikooli idee aga kriips peal. Boehlendorff kirjutas Tartu ülikooli kuraatorile Friedrich Maximilian von Klingerile palvekirja keiserliku toetuse saamiseks, et valmistada end ülikooliõpinguid jätkates ette professoriks Tartus.

Juba üsna vahetult pärast seda hakkas endast märku andma vaimuhaigus. Esimesed märgid vaimsest ebastabiilsusest olid end ilmutanud siiski juba enne 18. aprilli, kui August von Kotzebue't ilmus Boehlendorff suhtes kriitiline artikkel ajalehes *Der Freimüthige*, mida kaua aega on peetud viimaseks piisaks Boehlendorff kannatuste karikasse. Mai algul nägi üks sõber Boehlendorff "just ühelt tagasipöördenuna ja väga hüpohondriahaigena" (sõber Kessleri sõnul, tsit. Schellhase 2000: 500 järgi; hüpohondria ei tähendanud tollal haiglaslikku muret oma tervise pärast, vaid melanhooliast mõnevõrra eristuvat haigust, mille põhjuseks peeti kehamahlade tasakaalustamatust või närvi-probleeme), see vaatepilt vapustas teda tundideks. Boehlendorff juures oli Muhrbeck.

Mais pidas Boehlendorff veel *Vossische Zeitung*'i vahendusel anonüümset võitlust Merkeliga, kelle ajakirja *Ernst und Scherz* ilmumisp-laane ta kritiseerib, avaldades arvamust, et see muudab Berliini kirjanduslike kähmluste tallermaaks, mispeale Merkel süüdistas protesti-jat arguses. Boehlendorff olemine Berliinis oli muutunud ebakindlaks. Juuni lõpul ilmus ta välja Muhrbecki juures Greifswaldis. Sõbra kat-sed teda "teaduslikul moel", "vaimu kaudu terveks ravida" (tsit. Schellhase 2000: 500 järgi) ei õnnestunud, pikem tegelemine haige kaaslasega käis filosoofile üle jõu. Tundmata end Muhrbecki juures enam kindla-na, püüdis Boehlendorff ühel ööl ootamatult ja hüvasti jätmata lahku-da. Jälitamismaania all kannataval luuletajal otsustati lasta "heas selts-konnas" (tsit. Schellhase 2000: 500 järgi) Rostocki kaudu minna tagasi kodumaale, kuid mees põgenes, suundudes Rostockist jala Lübeckis-se. Leidmata eest soovitud sõpra, eksles ta edasi järgmise juurde, kes andis ta "väga õilsate inimeste" (sõber Bergeri kirjast, tsit. Schellhase 2000: 500 järgi) hoole alla Kielis. Kirjalike appikarjete abil sõprade-le püüdis Boehlendorff jääda veel Saksamaale, sõber Steck otsis talle kohta Šveitsis. Kui aga Kieli oli saabumas kaasmaalane Eduard Johan-nes Pohrt, teoloogist "vaba mees", otsustati Boehlendorff tema seltsis Kuramaale tagasi saata.

Kodumaal ootas Boehlendorff koduõpetajakoht maal, ilmselt Riia lähedal, sest postiaadressina mainib kirjanik Riia kaupmeest Johann

Martin Panderit, kuid lahkus sealt juba mõne päeva pärast, et võtta vastu koht Ropaži (Rodenpois) pastoraadis, ent kadus sealtki peagi ja sugulased said alles mõne aja pärast teada, et ta on jõudnud Vindavisse (Ventspils), “kus teda keegi ei tunne, väga segipaisatud hingeseisundis” (tsit. Schellhase 2000: 501 järgi). Luuletaja enda sõnul hoidsid teda elus vaid — sageli olude kiuste — loodud luuletused. Mõnda aega oli ta Dobeles, siis Talsis, kust kirjutas kirja professor Karl Morgensternile Tartusse. Ilmselt seejärel suundus ta esimest korda Tartusse, kus sõbrunes luuletava bibliotekaari Carl Peterseniga, kes oli samuti üks “vabadest meestest”. Morgensterni ja mõne teise rahalisel toel asus luuletaja 1804. aastal taas teele Saksamaa poole. Königsbergis, kus ta põletas “palju pabereid” (tsit. Schellhase 2000: 501 järgi), uuris ta, kuidas kõige lihtsamini Leipzigi jõuda, kuid kadus siis taas, võõrastemajja oma kohvrile järele tulemata. Keegi, arvatavasti Königsbergist, saatis Friedrich Nicolai retsensioonikirjale *Neue allgemeine deutsche Bibliothek* ülevaate Boehlendorffi elust kuni Königsbergi jõudmiseni, lootuses “selle avaliku osavõtu tõendiga” (tsit. Schellhase 2000: 501 järgi) “hüpohondriast eksitunud, teadmata kohas” (samas) elavat luuletajat trööstida ja lohutada. Boehlendorff ise oli selleks ajaks juba kahtlase isikuna Varssavis vangistatud, sest ta oli kaotanud ära oma passi, ja saadetud vahialusena tagasi Miitavisse. Nüüd algas ajastu, mida luuletaja ise on nimetanud oma “tänavalektüüriks” (*Straßenlektür*) (saatmata jäänud kirjast professor Herbartile Königsbergis, Mežrags Kuramaal 2. IV 1825, tsit. Schellhase 2000: 328 järgi).

Sellest ajast saati eksles ta ringi kogu Kuramaal, mõisast mõisa, pastoraadist pastoraati, kõige armetumas rõivastuses, sageli vaid hädapäraselt riides, ja oli koormaks igauhele, kelle ta üles otsis (Recke-Napiersky 1827: 211).

Boehlendorffi rännakud ei piirdunud edaspidigi ainult Kuramaaga ja võisid võtta tohutud mõõtmed. Nii viibis Boehlendorff 1808. aastal jälle Tartus, kust tal oli kavas minna edasi Peterburi — reisikulud oli nõus katma ülikooli rektor! Kuid ilmselt tüli vennaga viis selleni, et ta lahkus ootamatult juba varem, andes endast professor Morgensternile teada alles Valgevenest Polotskist, kust kavatses edasi liikuda Vitebskisse. Morgensternilt saadud soovitusena õnnestus tal välja jõuda koguni Harkivini Ukrainas. Tänuilik luuletaja pühendas Morgensternile hiljem mitu luuletust.

Ka ei tähendanud Boehlendorffi rännakud kirjandusliku tegevuse lõppu. Kodumaal ta alles nüüd rohkem tuntust koguski: 1805. aastal andis Johann Friedrich von Recke oma ajakirjas *Wöchentliche Unterhaltungen für Liebhaber deutscher Lektüre in Rußland* teada kirjaniku

kavast avaldada trükkal Steffenhageni kirjastamisel kogu luuletusi, mida ta kutsus üles tellima. Ajakirja järgmises numbris trükkis ta ära kaks Boehendorffi luuletust. Armastatud luuletaja, seltskonnahing ja Kuramaa kirjanduselu juhtkuju Ulrich von Schlippenbach avaldas tema luuletusi enda toimetatud kirjandusväljannetes: neli 1808. aastal antoloogias *Kuronia, isamaaliste luuletuste kogu* (Kuronia: eine Sammlung vaterländischer Gedichte) ja kolm 1809. aastal poeetilises taskuraamatus *Wega*. 1820. aastal ilmus Boehendorffi luuletusi Carl Eduard Raupachi ajakirjas *Inländisches Museum*. Paljud luuletused jäid siiski käsikirja ja ikka-jälle on ka teateid käsikirjade põletamisest.

Boehendorffi esimesed säilinud luuletused on pärit tema “vabadest meestest” sõprade albumitest ning pühendatud sõpradele ja sõprusele. Varakult ilmutab ka lauliku motiiv, mida ta erineval moel esitab, nt laulik kui rändur, vangistatud laulik, maagiliste võimetega laulik, luule kui loodusjõud, laululind/loodus kui lauliku eeskuju ja elu lõpuaastatel on tal eneseiroonilisemas võtmes teemaks ka geeniusse ja väikekodanlase sulandumine iseendas. Hulk luuletusi on inspireeritud mõnest kohast või loodusvaatest või reisimuljetest. Omamoodi reisikirja värssides kujutab endast 1812. aastal kirjutatud ja Tartu ülikooli raamatukogus säilitatav poem *Verstapostid Tartust Riiga ja edasi* (Werstpfähle von Dörrt nach Riga und weiter), kirjutatud seitsme päeva jooksul teel Tartust Riia kaudu Kuramaale, püüdes iga versta jäädvustada väreireaga. Palju on luuletusi lilledest, mis muutuvad aga sageli allegooriliseks, olles tihti peale seotud naiste ja armastusega. Boehendorff oli kunstiajastu luuletaja (nii tähistas Heinrich Heine perioodi Prantsuse revolutsioonist 1789 kuni Goethe surmani 1832), mis tähtsustas kunsti ja kunstnikku (või ka luuletajat-laulikut) kui individuaalset loojat. Hulk Boehendorffi luuletusi on saanud algtõuke mõne kunstiteose vaatlemisest või ülistavast kunsti ning selle ajatust ja püsivust (nt siinses valikus tõlgitud “Kunstile”). Veel üheks inspiratsiooniallikaks oli antiik, selle mütoloogia. Hilisematel aastatel tegi Boehendorff ka iseseisvamaid, kohalikust mütoloogiast innustatud katsetusi. Ta on nii tõlkinud kui ka aivanud järele Anakreoni oode ja Phaedruse valme, elu lõpul tõlkis ta koduõpetajana laste tarbeks Vergiliuse *Aeneist*. Antiigi kõrval tundis ta kahtlemata tõmmet renessansi poole, tõlkides ja jälgendades Torquato Tassot ja kirjutades Machiavelli pühendatud itaaliakeelse luuletuse, tehes kumarduse Shakespeare'i kuningas Learile ning kirjutades paar stantsi ja hulga sonette. Säilinud on ka üks rondoo, mis osutab Prantsuse luule vaimustusele, samuti prantsuskeelseid luuletusi ja “stiiliharjutusi”. Teine armastatud žanr sonettide kõrval oli romanss, siin ilmutab ta loominguks ka lokaalkoloriiti, nt romanss *Saule rüütel* (Ritter von Saulen). Ka kodumaa ülevad looduskauid paigad on Boehendorffi luules ka-

jastatud, nt Staburagsi klint Daugava kaldal (hilises käsikirjalises, luulet, draamat ja proosat sisaldavas iroonilisevõitu pealkirjaga kogus “Ühe süütu bordelli- ja moepäevik” (*Puff- und Modejournal eines Unschuldigen*), vt selle luuletuse kohta ka Kaur 2023: 313) või Läänemere rand, mõnikord neid ka Šveitsi maastikega võrreldes. Kuramaa rannik, selle merevaated on andnud inspiratsiooni Boehlendorffi ehk tuntuimale luuletusele “Muutlikkus” (*Der Wechsel*), mis kirjeldab tüünele merele minevate laevadega seotud lapsepõlve lootusetunnet, mis on asendunud metsiku tõusu vaatega, tehes pihuks ja põrmuks luuletaja unistused — loodetud rahu ei kusagil. Unistused, fantaasiad, soovid ja lootused, kuid ka nende pörkumine karmi tegelikkuse ning kurja saatusega läbibvad Boehlendorffi loomingut. Luuletaja on end kujutanud omamoodi Kuramaa Ossianina (selle kohta vt lähemalt Kaur 2021: 999–1002). “Ma valisin, oo vabadus, su lahingulipu, sellest sai mu ebaõnn,” ütleb ta luuletuses “Vangistatud luuletaja” (*Der gefangene Dichter*) oma luuletajakutsumusele hinnangut andes, prometheuslikku trotsi veel vaid vaevu ülal hoides. Pidetusetunde võtab kõige ilmekamalt kokku ehk hili-se käsikirjalise luulekogu “Marionetid” (*Marionetten*) ja selle esimese luuletuse “Papiljottide laul” (*Lied der Papillotten. 31. Dec. 1824*) pealkiri. Nooruse kaasaelamine revolutsioonilistele sündmustele Šveitsis on asendunud siin teatava blaseerumise ja irooniaga, lootusetusega poliitilisi sündmusi mõjutada: “Marionetid” on pühendatud A-le (Aleksander I), kellele suunatud kogu lõpuluuletuses ütleb luuletaja otse välja, et ei loodagi, et Aleksander I ta kirjutist loeb, sest see ei olevat tal tavaks. Kaastunne, kaasaelamine nõrgematele ja väetimatele avaldub ehk kõige selgemalt lastele pühendatud luuletustes, nt “Väiksele Berthale” (*An die kleine Bertha*) või “Kaarnasulg liblikatiivaga: Ühe Kura sõbra surmahaigele pojakesele” (*Die rabenfeder mit dem schmetterlingsflügel: An den todtkranken söhnchen eines kurischen freundes*). Või ka läti keeles kirjutamises. 1824. aastal avaldas ta ajalehes *Latweeschu Awises* jaani-ööle pühendatud luuletuse (*Dziesmiņa vecos Jānos 1824*). 1825. aasta mais ilmus temalt samas lehes veel teinegi lätikeeelne luuletus, helges võtmes, kõige paremat sooviv “Uusaastaööks 1825” (tõlge “Marionettide” ühest viimasest luuletusest “Zur neujahrsnacht 1825”). Seda küll koos nekroloogiga, ainsaga, mis vabasurma läinud luuletajale osaks sai.

Boehlendorffi looming jäi kauaks varjusurma. Põhjuseks oli tema eripärane laad, mida ei suutnud mõista ei saksa klassikud Goethe ega Schiller, kelle arvamuse kaua aega Saksa kirjanduslugusid mõjutas, ega valgustajatest “kirjanduspaavstid” Merkel ja Nicolai. Klassikud ei suutnud näha temas midagi uut, valgustajaid häiris tema fantaasialesuunatus ja julgus kasutada poeetilist vabadust, mida pidasid ebaeluterveks, sangviinilisele Kotzebuele jäi kaugeks tema ülev-tõsine laad. Veidi pa-

rem kontakt oli tal romantikutega, kellega tal kahtlemata oli kokku-
puutepunkte, kuid ei need ega ta ise pidanud end romantikuks. Sak-
sa kirjandusloos ongi teda nähtud põhivooludest (klassika, romantism)
eristuva iseseisva nähtusena nagu Hölderlini või Heinrich von Kleisti.
Ka tema vaimuhaiguse teadmine takistas kaua tema loomingu pädevat
hindamist; mõnikord omistati hullumeelsuse jooni ainuüksi tema tava-
pärasest saksa kirjakeelest eristuvale, nimisõnade algussuurtähte eira-
vale ortograafia, mida ta oma elu teise poole loomingus ilmselt ladina
päritolu keelte eeskujust innustatuna kasutas.

Kodumaal luuletajat siiski ei unustatud. Juba üsna vahetult pärast
tema surma ilmus Boehlendorffi elust ja loomingust artikkel Recke ja
Napiersky kirjameesteleksikonis ja veel 19. sajandi lõpul võttis Jeannot
Emil von Grotthuss ta oma antoloogiasse *Balti poeetide raamat* (Das
Baltische Dichterbuch), pidades teda Lenzi ja Carl Peterseni kõrval
üheks andekamaks baltisaksa luuletajaks. Saksamaal hakati teda roh-
kem hindama alles pärast Teist maailmasõda, kui hakati märkama tema
modernsust ja ühtlasi sarnasust Hölderliniga. Uut hoogu sai huvi Boeh-
lendorffi vastu Nõukogude Liidu kokkuvarisemise järel, kui kaua raudse
eesriide taga varjul olnud Eesti-Läti mäluasutustest õnnestus leida lisa-
materjali luuletaja seni teadaolevatele töödele. Just mõned luuletused
neist hilistest käsikirjadest kuuluvad kõige uuenduslikumate hulka te-
ma loomingust. 1996. aastal tutvustas kirjanik Robert Habeck, hilisem
Saksa majandusminister ja asekancler, Boehlendorffi loomingut Hes-
seni Ringhäälingus ja 2000. aastal ilmus kunstniku ja kuraatori Frieder
Schellhase toimetamisel mahukas, kolmeköiteline kogutud teoste välja-
anne.

Saatesõna valmimist on rahastanud Eesti Teadusagentuur gran-
dist PRG1106 “Lüürilise luule tegur väikeste kirjanduste kujunemisel”.

Kairit Kaur

Kirjandus

- H a b e c k, Robert 1996. “Ich träum den Hafen, wo die Welle ruht.”:
Das tragische Leben des Casimir Ulrich Boehlendorff. — Hessischer
Rundfunk, www.paluch-habeck.de/content/BFF.pdf (18.12.2017),
praeguseks leht kättesaamatu
- K a u r, Kairit 2021. “Ossiani lauludest” ja baltisakslaste ossianis-
mist. II. — *Keel ja Kirjandus*, nr 11, lk 985–1005, DOI: 10.54013/
kk767a3

- K a u r, Kairit 2023. The Seasons by James Thomson and the Baltic German Poetry about the Seasons in the Era of Baltic Enlightenment. — *Interlitteraria*, Vol. 28, No. 2, pp. 301–315, DOI: 10.12697/IL.2023.28.2.9
- R e c k e, Johann Friedrich von, Karl Eduard N a p i e r s k y (Hrsg.) 1827. Boehlendorff (Kasimir Ulrich). — *Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten-Lexikon der Provinzen Livland, Esthland und Kurland*. Bd. 1: A–F. Mitau: J. F. Steffenhagen und Sohn, S. 209–212, [ut-lib.ut.ee/eeva/index.php?do=tekst_detailswitch&lang=1&tid=166&eid=9232](http://lib.ut.ee/eeva/index.php?do=tekst_detailswitch&lang=1&tid=166&eid=9232)
- S c h e l l h a s e, Frieder (Hrsg.) 2000. *Casimir Ulrich Boehlendorff. Werke in 3 Bänden*. Band 1. *Autobiographische Aufzeichnungen. Briefwechsel. Dokumente zur Person und Biographie*. Frankfurt am Main: Stroemfeld Verlag

SEIKLUSLIKUD KIRJAD

Casimir Ulrich Boehlendorff

Tõlkinud Jaan Undusk

I n t e r l a k e n Thuni järve ääres.

Ma olen teel Itaaliasse — küll ainult Milanosse, aga siiski Itaaliasse. Külma Põhjamaa mees longib soojemasse tsooni ja otsib elu, mida talle sihvakad kased tasase kodu ümber anda ei saa. Ma olen inimene, kes ei või pidama jääda tempereeritud tsooni. Viiekümnenda ja kuuekümnenda laiuskraadi vahel ajavad mind taga mu pakilised soovid — ja seitsmekümnendal jätavad nad mu ometi maha. Neetud vagabundiellu mõistetuna ei saa ma rahu enne, kui olen maetud oma lootuste viimsete rusude alla.

Kui teie mind teel ei saadaks, mu sõbrad, siis poleks see elamine vaeva väärt.¹ Tõepoolest, te ei oska arvatagi, mida tähendate ühele nii armetule olendile nagu mina. Te koondate ta armastuse ühteainsasse punkti ja selles punktis kannab see vilja. Kui ka kõik tema elu õied tallataks puruks õgivate karjade jalge all, siis teie

Abentheuerliche Briefe. — Casimir Ulrich Boehlendorff. Werke in 3 Bänden. Band 1. Autobiographische Aufzeichnungen. Briefwechsel. Dokumente zur Person und Biographie. Herausgegeben von Frieder Schellhase. Frankfurt am Main: Stroemfeld Verlag, 2000, S. 11–21.

¹Jalgsimatkast Bernist Milanosse ja tagasi Šveitsi võtsid koos Boehlendorffiga osa tema endised õpingukaaslased Jena ülikoolist ja Vabade Meeste Seltsi liikmed, tulevane poliitik ja Breemeni linnapea Johann Smidt (1773–1857), tulevane filosoofiaprofessor Landshuti ja Erlange-ni ülikoolis, Friedrich Köppen (1775–1858), ning Lätist pärit ja seal hiljem pastorina töötanud Johann Georg von Raison (1775–1836). Siin ja edaspidi tõlkija märkused.

juures õitseksid nad tõesti ja asja eest. Kui ilmarahvas küsib, mis tarvis unelevad ringi need kasutud kaimud, siis sõnate teie, ja tõendate teie: nad ei ole unelnud.

Millise lootusteküllaga, millise mõtteõhinaga tulin ma Šveitsi, seda tead sina, armas F.² — Kas olen ma teinud midagi, kas olen ma olnud keegi, kes vaid nende lootuste lähedussegi ulataks? Samuti tead sa, kui vähe olen ma näinud oma elu vilju küpsemas — kui närb on olnud helde taeva saak sel rammetul pinnal. Tormid — ja need on mööduvad nagu ühised olengud õite all — kevad-a imused ning ei miskit muud. Kas olen ma sind ükski kord rõõmustanud ja kas on see rõõm ka kestnud, nii et ta su rindu pidama jäi ja seisis selgelt su vaimusilma ees? Kas sosistas mulle plaatanite all läbistavalt, ühtehoidvalt kõrvu tasasem meel kui koduste kuuskede keskel, kus ma kui laps samuti aimlesin? — Ma tean, et mullegi on tõusnud uusi tähti, mis loojuvad iga päev, ilma et saaksin öelda: ka teie, te rändavad ilmad, kallate elavat tõde elavaisse silmisse — te olete, ma ütlen teile, usu rändtähed. —

Ja kas olen ma teel Itaaliasse? — Noor võõramaalane! ütleb mulle see maa, kas loodad siin noppida hea ja kurja tundmise vilja, ja kas ei too sa kaasa mitteteadmise rahu? Oo — rahu oma teadmise mitteteadmisest, mis lubab sul tagasi saada oma elu, mille sa ise hävitasid, et see taas võita. — Noor võõramaalane, pööra ots ümber ja sepista oma rahu. — Sest tõega, mu sõber, see, et me teame seda, mida me ei tea, on meie päevade võit — aga et me teame seda, mida me teame — see pole nende võit v e l te ps mitte. Kindlamalt oli tõde — ilu — alati looduse ustavates kätes. Et tal oleks kindel ka inimkätes ja inimpeades, selleks ei piisa kummastki, kui inimsüdamed on surnud. Vaid õhtu vari kumab umbes nagu armastus läbi öö ebamääraste piirjoonte. Siis tunneb end mõni vaim olevat teisega suguluses ja liibub usaldavalt vastu — varju. Kes hakkaks salgama, et see pole nii — kui näeb külluslike hingede viljatuid püüdlusi kive soojendada — ja seda, kuidas nad tasapisi ise võõra külma käes hanguvad — Mul ajab

²Johann Rudolf Fischer (1772–1800) oli Boehlendorffi Šveitsist pärit õpingukaaslane Jena ülikoolist, Vabade Meeste Seltsi liige ja tulevane vaimulik, kes ei liitunud matkasõpradega.

see judinad peale — Aga ikkagi, kes tahaks siis, kui tal on sõpru nagu minul, loobuda oma paremast elust, niikaua kuni elab! — Ma olen nii enese kui sinu pärast teel Itaaliasse, ning Šveitsi piir lahutab meid niisama vähe kui Thuni järv, mis praegu üht osa sinisest taevast me vahel kannab — Ole sinagi minu jaoks olemas oma kodus või kus tahes mujal, kuhu sind inimlik armastus ka ei viiks. —

M e i r i n g e n Berni Alpides.

Selles kaunis orus tunnen end enam kui kusagil mujal asuvat keset maailma — Mind ümbritsevad mägede valged harjad — mõned kosed pahisevad allapoole — mahedaim rohelus rahustab tormakat liikumist ja naeratab oru keskelt läbi tõttava Aare jõe möödalibisevate lainete kohal. Mägede kujud ja ülalt tulvavad õhulised veed, soe kevad ja lilled, kõrgete pöökide voogavad ladvad, kõik see mähib mu nii usalduslikult endasse ning naljatleb nii sõbralikult mu unelmate ja mõtetega, nagu oleksin ma siin juba ammu elanud. — Aga see nali katkeb ja mind valdab üks teine, võõras tajumus, kui näen jumaliku ilmutusena enda ees Reichenbachi juga — see tõstab mu kõrgemasse sfääri — kus pole mingit maisust — mingit tembutamist enam — kus ma pean seisma või langema. Sestpeale kui silmasin Duttlingeni lähedal mäetipult Šveitsi mägede ähmaseid hõbedasi kontuure, pole minu jaoks olnud midagi kõrgemat — kui see. See on vaimustunud, see on Shakespeare joajumalate seas. Pealtvaatajate jaoks kättesaamatust kõrgusest paiskub ta üle kaljude alla, tohutu veesammas kerges kastepiisaudus — täitsa, nagu G o e t h e ütleb, n ä h t a - m a t u - n ä h t a v ³ —, kihutab enda ees pilvi, tekitab kaljusein-

³Faust kirjeldab vastuseks Gretcheni küsimusele oma panteistlikku kõiksusetaju nõnda: “Ta, kõikehaarav, / ta, kõikehõlmav, / kas ta ei haara, hõlma / sind, mind ja ennast? / Kas meie üle ei võlvu taevas, / kas meie all ei ole kindel maa, / ja kas ei tõuse lahke särage / me kohal igavesed tähed? / Kas me ei vaata silmast silma? / Kas kõik ei vooga kokku / su pähe, südamesse, / kas pole nähtav-nägematult [*unsichtbar-sichtbar*] / suur, igavene saladus su ümber?”. Johann Wolfgang Goethe. *Faust*. Tlk August Sang. Tallinn: Eesti Raamat, 1967, lk 199).

tele vikerkaari ja kannab oma pea kohal naeratava maastiku Elüüsiumi — tema ees ja tema ümber laiub hurmav org — aga kogu see ilu ta ümber — näib mänglevat vaid tema võlujõul, otsekui tema hiiglavarjudes. — Fantaasia saab siin tunda oma võidukat väge, kui ta oma natuurile truuks jäädes allutab kõigi ülejäänud jõudude sundimatu teenimise kõrguse geeniusel⁴. Laps loobub oma mängudest, noormees oma relvist, mees omandist, et kuulda, mida soovitab hea vaim tal siinilmas teha. —

Nüüd kutsub mind õhtujahedus jalutuskäigule varjude vahel, ja ma tahaksin vabas looduses öelda sulle seda, mida ma kirjatähete panna ei tihka. —

O b e r g e s t e l n Wallises.

Ma olen täna talunud tööd ja vaeva ja tulen, et su käte vahel hinge tõmmata. Mägironimisel võiks paljudele asjadele mõelda, aga tavaliselt mõeldakse vähe, sest mõeldakse mäetipule. Ma püriin ta poole nii kärmelt kui suudan — ja muudan oma kaaslased sageli kärsituks — ja siis olen jälle m i n a rahulolematu — ja ebaõiglaselt — ja ometi ei oska ma teisiti. —

Grimseli tipult vaatasin mägesid, mis mind Itaaliast lahutavad. Teispool neid mäeharju tundus taevas olevat sinisem ja ma mõtte liikus elavasti jumalateemaale, kus inimene õitsele puhkes ja oli suur, ning ühele teisele maale, mis asub veel kaugemal. Ma seisin seal keset tooreid kivikamakaid, mis trööstitu mäestik endast eemale heidab, ümbritsetud jäämassidest, mis vähehaaval orusügavusse vajuvad, ja selles surnud metsikuses polnud kuulda ühtki elavat häält peale mu üksnes mulle endale kuuldava hüüatuse: hari seda metsikust. Fantaasia haaras sellest kutsungist kinni ja vaevalt oli ta pihta hakanud, kui mu ees seisis kaunis pilt õitsvast maastikust. Vahepeal astusid tumedad mäed välja oma pilvist, ning ma lõhkusin oma ehitise ja seisin rõõmsalt, üksi, sel kõnnumaal, looduse suurel eluallikal. Võimsam ema kiskus mu

⁴Sõna “geenius” (*Genius*) kasutab Boehlendorff siin ja edaspidi põhiliselt antiikses tähenduses kui mingi paiga, nähtuse või inimese olemuslikku vaimu.

välja unelma käte vahelt. Allikas avanes mu jalge ees ja ma jahutasin oma laupa. —

F o r m a z z a Piemontes.

Ma lisan sulle veel ühe lehe selle kohta, et olen Itaalias. Ehkki vaid vaevu tõketest läbi murdnud, vaevu end sissepääsu esimesest orust läbi vingerdanud — olen ma ometi Itaalias. Ma lamasin kauni, uhke plaatanipuu all. Minu kohal oli puhtam taevas, ja õrnemad pilvevallid sõudsid sellest üle. Künkad täis sihvakaid lehisepuid, ja hallikad mäeseljad — mägede ühtesulanuvad vormid, heledam rohelus nende jalamil — ei paistnud enam kerkivat Šveitsi pinnast. — Kui ma liustikealalt siinpoolsetesse mägedesse üle olin roninud, nägin enda ees laiuvat uut värvideilma, ja õrnemad hõngud püüdsid mind joovastada. Oo! lilledelu oli Alpide sel kõrgusel esimene tasuv eeltundmus Itaalia taeva all. Ma kõndisin nagu õnneunelmais mees, kes tunneb oma hinge sisimaid aimusi puudutatud olevat — südames tõuseb ja tulvab — miski pakatab ja tungib välja lillelt lillele fantaasia kui viljaka loojatari toel. Ida ja lääsaavad üheks ning puudub vaid üks ta jõupingutus, et tõuseks allilm jumalatekojaks. Ma olen Itaalias — kõlas võlutsõna, ja nagu ma seda mõtlesin, nii tõusis allavajuv möödanik mulle uueks rõõmsaks elupildiks, millele Itaalia geenius laenas oma kaunid värvid. —

Sinu Šveitsis teeb loodus oma tööd ja varustab suurte mõtetega oma igavest olemist. Hardusevärin raputab mu vaimu. Itaalias tõmbab loodus oma suuruse üle graatsiate loori — surematu trotsib iga muutust, aga armastuse heli liigub õrnul keelil allapoole, ulatudes rõõmu kergest meelest kuni sulnis toonis harduseni ja selle sisemise kutsungini inimese ülevaimas tundes. — Mina ilma Itaaliata — Ma elan Šveitsis ja sepistan veel oma töökoja kallal — kunagi saab aga minugi vaim Itaalia õnnistuse. —

M i l a n o.

Orud, millest me läbi tulime, olid kenamad kui see vürtspood, kus näib olevat kõik, mis inimestele ja asjadele vaja ja mis sel-

lest näivusest elabki. Kunstiinstinkt tuhnib maitsejäänuste alt välja surnuluud, kliisterdab nende ümber demokraatliku kuldpaberi koos papimeelsete sümbolitega ja toob lagedale midagi jubedat, mis kokku pandud naljast ja nonsensist. Selle mõte on ükskõiksus ja egoism. — Andmeid on mul veel vähe; on pigem see, mida silm ja kõrv ütlevad — üldse olen alles äsja saabunud ja ei võinudki loota, et üks Itaalia linn oleks teistsugune kui ülejäänud linnad. — Mul on kahju neist inimestest. Sest Maggiore järv, mille ääres nad elavad, on kaunis ja näitab oma peeglis puhast taevast. Formazza orus võiksid elada karjused ja Antigorio orus vaprad jäägrid. Karjused oleksid karmid ja jäägrid oleksid leebed, ja nende inimeste nagu selle loodusegi keskel voolaks rõõm. Kuid mingi meeleline kihi pressib siin jõu jälgedesse teenistusvalmiduse pitseri, mis tänamatult tõrjub inimliku osavõtu algeid, niipea kui ideaalse ilu joonest vaid tollivõrra irduda. —

Väike itaallanna Vogogna külakeses kinkis mulle ühe meeldiva tunni — Tal oli süles laps, kellega ta õrnalt mängis ja keda kätel kiigutas. Kas see on sinu poisike? küsisin temalt — ta naeratas häbelikult ja ütles: see on a i n u l t mu vend. Me rääkisime edasi. Esimest korda voolas itaalia keel kergelt üle mu huulte — tütarlaps saatis meid paadini, millega pidime ära sõitma ja kuhu ta kandis ka meie väikesed reisipaunad — ning ma sain temalt mälestuseks kaasa kui mitte just suudluse, siis ikkagi ju — lille, mida ta oli peas kandnud ja mille ta ise kinnitas võõramaalase kübara külge. —

Kui looduse kaunid vaatepildid välja arvata, siis kisub mind harva kaasa mõni selline armas seiklus, ja minu uljad kaaslased on mulle vähemasti mu säärases matkameeleolus väike elulohutus. Ei mingit vaikset, ei mingit valju vaimustust, mis aitaks kord vahele jätta tunde, unustada, et nüüd istutakse paigal just selles maakera punktis või veetakse oma eksistentsi liikumisi kaasa. See on tavapärane elu, mis on mulle, mu enese juures, vastik — ja mis mu meeli nüüd masendab, sest vaid harva saan olla ükski ja palvetada, ja endale öelda, et aja end püsti! ja ära ole siin maa peal vaid värelev virvatuluke.

Üleüldse oskan ma vaevalt öelda, kas olen tegelikult Itaalias või mitte. Kui vaatan seda, mis on mu lähemas ümbruses, siis ei

ole ma seal. Kui vaatan seda, mis oli varem mu ümber, siis ei saa ma ju salata, et tunnen end olevat Itaalias. Aeg-ajalt kihutab minust nagu tormi-iil mööda mõni geenius ja juhib mu mõne jumala raidkujuni; see veenab mind, et olen Itaalias.

Kummaline on rännata nõnda, et tegelikult kuhugi v ä l j a ei jõua — ainult vaatelt vaateni. Aga vaadete juurde kuulub ometi alati midagi, mida vaadata. Võhiklusest tehtud valik muutub koomiliseks, kui meie vaateväljas ei ole vähemasti mingi suurem tervik, eeskätt inimteos, loodus ja elu. Et mitte end ometi petta, peab meil ikka käepärast olema mõni tavaline asi, millest midagi arvata ja öelda ning millest iga võõras ja kohalik saaks osa võtta. Muidu sarnaneme nende tarkadega, kes pöörduvad nii inimeste kui ka looduse poole, öeldes — “ma vaatlen sind — jutusta mulle midagi!” Aga l o o d u s j a i n i m e n e on sootuks vait.

M i l a n o.

Sul on raske uskuda, kui tihti mõtlen ma Milanos tagasi Šveitsile. Minu jaoks on siin liiga palju müra ja melu; Gotthardi kuru juures saan ma taas näha su isamaad ning minu ümber ja mu sees läheb kõik vaiksemaks, ma saan oma koja kindlamalt paika, ja jõudude metsik möll ei hävita mu olemust, sest ma näen vaid võitlevat l o o d u s t, j a s e l l e võitluse tulemus on alati rahunemine, mitte iial kurnatus:

*Muutliku loomuse poeg ärgu kiindugu muutliku poega,
eemale inimesest põgene inimene —
vaba mees vältigu valimast vaba meest endale juhiks,
kehtib vaid rahulik jõud, see, mis ju alati on.*⁵

Ma pole iial seda mulle kuulutatud tõde läbi elanud sügavalt, iial siiramalt. Kui mul eales on olnud plaane maailmaga lähemasse suhtesse astuda, uskudes, et võin seal palju ära teha, siis ei sündinud need enamasti toas, vaid mäe otsas, kust nähakse

⁵Read Friedrich Schilleri luuletusest “Eleegia” (*Elegie*, 1795), mida Boehlendorff tsiteerib ilmselt peast ja paari sõnalise hälbega. Värss peaks lugema eleegilise distihhoni rütmis.

maailma enda all väiksena ja ennast juba oma seisukohast tulenevalt tema kohal kõrguvana nagu tegutsev jumal — tuntakse end olevat nende plaanide seas ja ühtlasi mitte. Aga jumalal on suur oht saada vähemaks kui inimene, ja alles nüüd, kui ma vabamalt oskan vaadata, oskan ma küllaldaselt imetleda neid, kes ilma elu tormis ja tungis vastu peavad. Aga täiesti võimatu on üles ehitada oma fantaasiariiki ja end aegade voolus ilmasaginale, ilmainimesele endale vastu seada. — Ma olen sündinud tasasema eluringi jaoks. Inimesed ajavad mind segadusse, mida rohkem ma neid näen. Nad panevad peale nii paksult värvi ja on nii ühetaolised; nad näivad nii rikkad ja on nii vaesed — nad tahavad head ja nad ei suuda midagi — nad lasevad end keerisel kanda, saamata kellekski ega olemata keegi, kaovad üksteise sisse, vahele ja kaudu — ripuvad siis tühiste lootuste nagu turukisakõride võlukepikese küljes, ja kõige selle tulemus on naeratav vari, kes nagu Goethe virvatulukesed lakub kullaterad hoolikalt ära, teadmata, kust küll või milleks.⁶ Jah, kui ma seda pilti nõnda näen, nagu ma ta sulle ise ette maalin, siis leian ma, et just maailm on mind võinud teha selleks, kelleks mind sinu arvates tahab muuta üksindus, raskemeelseks, rõõmule raisku läinud inimeseks — ja häda sellele, kes “armastusküllusest inimesoovihkamist joob”!⁷

Uuest vabariigist ma sulle pilti looma ei hakka, sest selles ei ole midagi maalilist, ning mõttemaalinguist on vähe kasu sellele, kes vaatleb silmadega — õlimaali, kus asjade asemel on tihti vaid värvide klants, ma valmis teha ei oska.⁸ Hea ja mind rõõmustav uudis on see, et prantslaste lõbusus paistab üle kanduvat itaallastele — nad laulavad, naeravad ja tantsivad oma külade ja linnade varemeil.

⁶Osutus Goethe mõistatuslikule, sürrealistlikult mõjuvale proosatekstile “Muinasjutt”, mis ilmus novellitsükli “Saksa väljarändajate vestlused” (1795) viimase palana.

⁷Veidi muudetud tsitaat Goethe hümnist “Harzi-reis talvel”. Vt Johann Wolfgang Goethe. *Luuletusi*. Tlk August Sang. Tallinn: Eesti Raamat, 1968, lk 64.

⁸Jutt käib 1797. aasta juunis Põhja-Itaalia aladel Prantsusmaa või mu all rajatud Tsisalpiini Vabariigist, mille pealinn oli Milano.

Ma ei saa enne rahu, kuni ma pole jälle Šveitsis. Ma ei tunne end siin koduselt, ning üks ehtne lihtne Šveits on midagi hoopis muud kui säärane saksa ja itaalia füsiognoomia vaheline ristsugutis. Tahtsin sulle kirjutada, ja nimelt sellest, kuidas ma, muidugi vaid mõttes, olin vanade roomlaste seas, kuidas ma Pliniuse piduliku rahupaiga kohal Como järve ääres uskusin aduvat endisaja õilsama vaimu muundumist oleviku varju tõttu. Koht on ühe tõelise inimese geenius väärt, vaigse looduse rüpes sammalduvad loorberipuud, ja vaimselt vuliseb oja nende vahel allapoole.⁹ Mul on hirm öelda sellest paigast liiga vähe ja liiga palju, sest siitpeale hakkasid meie matkal kuhjuma kirevad seiklused, mis on hävitanud minus nende monumentide hingestava aupaiste. Sellepärast tahaksin ma pigem vaikida.¹⁰ —

Vähe on viimasel ajal olnud silmapilke, mil ma pole hõivatud olnud välise asjadega, et mitte midagi kahe silma vahele jätta — on inimesi, kes on rikkad vormilt ja kelle suurim oht on vormiga vormi kujundada. Kas pole põhjamaalased just seetõttu kehvad kunstnikud? — Nad lunastavad oma tungi lõpmatuse poole kadudega elamise rõõmsas vapruses, üha suureneva eraldumisega loodusest, tervemõistuslikust pilgust ilmajäämise — ja oma vaimustuse puuduliku rahuga. Kõik ulmataoline tekib minu arvates vaimurikkusest ilma külluse, ilma haardejõu, ilma hariva sisuta. Kuidas saakski ta oma romaani hingeõhku puhuda, kui tal seda endalgi pole olnud võtta? Kuidas oleks just sellest romaanist saanud lõppeks sündida s e i k l u s l i k, iseennast oma järjes t ü h i s t a v tervik, kui autor poleks kaotanud silmist meelelist suhet maailmaga, kui ta poleks f a n t a s i a i d paista lasknud l u u -

⁹Boehlendorff kirjeldab Como järve ääres Tornos asuvat Villa Plinianat, kus olnud muiste Rooma kirjamehe Plinius Noorema (61/62 – u 113) maamaja ja puhkekoht. Tähelepanuväärse voolurežiimi ja väga värske veega allikast andis ühes oma kirjas teada juba Plinius ise.

¹⁰Vihje juhtumile matkasõpradelt konfiskeeritud püstolitega.

l e t u s t e n a, kõrgemate ja õrnemate inimlike tunnete ja meeleolude väljendusena?¹¹ Mis on fantaasia ilma millegi muuta?

A i r o l o Gotthardi kuru juures.

Org avanes ja muutus heledamaks. Alpid teadustasid aasaderohket Šveitsi. Arusaamatu hooga suunas nümf läbi õhu vetevoogu all kohisevasse Ticino jõkke. Tumedad pilved katsid Gotthardi harja, mis majesteetlikult mu silme ette kerkis — rändasin edasi iseendasse mässitult, pöörates pilgu neist toredustest tuleviku väljadele. Millise jumaluse rüpes puhkavad tulevased päevad, täis varjatud vaimustusi? Kas mängivad nad rõõmsate laste ringis süütult lillede keskel või tõusevad nagu traagilise öö saladus, kurivaimude kujul, otse põrgupimedusest? Lapseliku rahuga kõnnin ma edasi loomistöö peidetud saaduste vahel — nad astuvad ollu, nagu mina olen astunud ellu — äraseletamatult — pühas järjekorras — ja mina ei tea midagi nende toimest — ei midagi nende järjekorrast. —

Mida ma tean? — Mu teadmine sarnaneb kuukiirte mänguga allikavees, see oleks nagu miski ja pole ka mitte, läigib kui pilt ja tuhmub koos kuuga. — Sõber! me seirame mitteteadmise pilgul tohutut maailma, süütuse pilgul! ja vaatame endile otsa ja nutame ja oleme rõõmsad, kõik üheainsa käepigistuse vael, mis tuksub sisimas põues! Kas me mitte ei arva, et see taevalik õnnistus on igavene ja et meie, kes me seda tunneme, oleme igavesed? — Oo, kõiki neid vaimuaimusi, millega kõnnin läbi loomistöö saaduste, oo, parema olemise eeltundmusi, kui ma õhtupunase näen udukoogusid värvilisena, mäetippe valgustatuna, kui mu hing siis mälestuste sügavusse kaevub — et ma nii mõnda inimsüdan tunnen enda omaga kaasa tuksuvat ja sellesse õndsusse vajun — ilmutage minust igavesele vaimule, kui ma ise end kaotan! —

Ilus on see tund, kui mõtlen sinule, mu F.! Kas pole me siis küsinud, mis on sõprus ja mis on ta nimi — ja kas pole me leidnud, orus ja mägedel, püüdlustes ja rõõmude heledas ringis, mis tasub

¹¹Võimalik, et jutt käib Ludwig Tiecki kolmeosalisest kiriromaanist *William Lovell* (1795–1796).

vaeva, kas pole me leidnud, et tema nimi on — kirkastus! Hing! Elava hää! suremise öös! Jällenägemine ja äratundmine! — Sina, armastus, kes sa käid läbi taevad ja maad — seal kergitad sini-sele eetrivõlvile tähed öös — siin lased mägesid särada kui hõbe, kahekordse iluga järve lainevoogude peeglis — nii nagu tulevik koidab leebemalt mineviku säras — naerata meile meie lühidal eluteel. —

— Me tahame kokku jääda, sõber, koos üles kribida ja edasi minna. Me tahame kokku jääda omadega, esimestega, vaimus ja tões väljavalitutega. Kui suur või kui väike ka poleks see ruum, mis nad läbi on käinud võrreldes meie omaga, mis au see neile ikka teeb, et nemad on sündinud varem, ja mis saame meie parata, et oleme sündinud hiljem? — Me oleme! ja leidsime end, nagu leidsime, nii peab see olema ja jääma, et keegi ei hülgaks venda, kui see kord seda on. Kui siirad on need varasemad sidemed? Mitte kunagi ei tunta end sõpra armastavat sügavamalt, kui temaga koos päikesetõusu vaadates. —

Gotthardil kogunevad sõbrad mu ümber. Seal, pilvede kohal, ei tohi neist keegi puududa. Puhtamas õhueetris mõistetakse paremini sõnu, mida välja ei öelda. — Te liitute ühte mu ümber, kes olete osa ja parim osa mu elust, vaimustate mind oma vaprusel, kosutate mind oma rõõmuga. Igas kaunimas punktis ses ilmas saagu iga armas mälestus kaunimaks, helgemaks olemiseks ning elagu edasi paremas ja ustavamas põues. —

A l t d o r f f.

R. kirjutas mulle, et kavatseb koos M-iga tõusta Montenvers'ile.¹² See on ohtlik rännak ja ma olen mures haiglase M-i pärast. Tal on isa ja ema. Kui mina kord sinna üles ronin ja kuristikku langen, siis on see teistmoodi. Mulle on juba ette määratud seda kõike

¹²Nimetähe R. taga varjub ilmselt hilisem filosoofiaprofessor Kieli ülikoolis, Johann Erich von Berger (1772–1833) ja nimetähe M. taga hilisem filosoofiaprofessor Greifswaldi ülikoolis, Friedrich Muhrbeck (1775–1827). Mõlemad olid Jenas koos Boehlendorffiga Vabade Meeste Seltsi liikmed.

näha ja kuulata, ja mind ei hoia tagasi ükski oht.¹³ Seal puhkevad mu aimused õitsele — ja mul pole muud rõõmu, kui olla neil mägedel ja neis kaljuorgudes, mis lisavad mu ellu kaugustaju, mida see vajab. Seal puhtas taevaavaruses tõusevad mu meeled kõrgemale oma surelikust ihust; seal lahkub minust segadust tekitav, trööstitu, logelev muutlikkuse vaim, ma märkan endas paremat inimest, ja saan ise loomistööd nähes loojaks. Kui toorest kaljumassist purskub elav allikas, kui ta murrab end läbi kõigist vee-soontest, avardub tuhandesse harru, kui need harud ühinevad ja taas lahknevad, mäestikku kergitavad, ja osa sellest alla sügaviku kukutavad, kui liikumisest tärkab sügavsuletud elu ning kivist pistab pea välja puu ja taim ja haljendab — mis pean ütleva mina, kes ma kõike seda näen ja sinna tagasi pöördun, kus seda kõike ainult salmides ja sidumata kõnes üles puhutakse — ja kus õige elukunst seisneb nende asjade unustamises —? Jah, ma tunnistan seda; mida kõrgemale ma tõusin, mida kaugemale ma nägin, seda tähtsusetum tundus mulle vaev jäljendada seda, mille looduse kergeimgi hingetõmme hävitab. — Aga kunstnikud ja luuletajad? — “See maastik ei ole maaliline! Seda metsikust ei saa paberile panna —” seda ütlevad nad suurimaist asjust. — Ei, te jumalad, teie loomistööd ei saa järele ahvida ja ükski kopeeriija pole iial läbi näinud teie mõtet. Aga Zeus ise hakkab neis mägedes oma jumalikemat tütart, fantaasiat kasvatama!

Mõtlen elavalt erakuelule ja austan üha õiglasemalt inimesi, kes on inimestest eemale tõmbunud. Mis nad tegid, on igauhele teada — mitte päriselt see, mis nad tahtsid! — Ja ülejäänud — mind ajab iiveldama, mida kõike nad nii väheste südamevaevaga saavutavad, veel mõned olukorrad vastu pidada ja minu jaoks peab kõik olema teisiti.

Kas tulen oma rännakult tagasi suurema rahuga? Iga sammuga, mis ma teen, olen endaga üha vähem rahul. Inimene pole ei kaljukamakas ega soldat, kes alluvad ühtmoodi füüsilisele seadusele, jõule, mis rabab kas välgunoole või, vähemal viisil, mars-

¹³Vihje asjaolule, et Boehlendorff oli juba varakult kaotanud oma vanemad, ning aimusele, et tal endal jääb perekond loomata.

salikepiga — vaid inimene on ise oma seadus, ja ta loob endale iseenese elu.

SAKSA VARAROMANTISMI VÄLGATUS BALTI
KIRJAKULTUURIS

Casimir Ulrich Boehlendorffi *Seikluslikud kirjad*

Vaid harva on baltisaksa päritolu autorite teosed sattunud sünkrooni saksakeelse kirjanduse kõige moodsamate vooludega. Tavaliselt on see olnud seotud meeste füüsilise väljumisega Baltimaade kirjaruumist ning sukeldumisega Saksamaa haritlas- ja boheemkonna tegemistesse. Esimesena meenub heledate lokkidega Liivimaa literaat Jacob Michael Reinhold Lenz (1751–1792), kes, tutvunud 1771. aastal Strasbourgis Goethega, kirjutas tollega paaril järgneval aastal võidu maailmaareenile pürgiva saksa kirjanduse ehk “tormi ja tungi” liikumise mõned tähtsamad teosed. Teine särav näide paigutub 20. sajandi alguse Müncheni, kus oma kehamahlu ja silmanägemist kaotav Kuramaa krahv Eduard von Keyserling (1855–1918) viljeles nukrat ja valusheledat dekadentlikku impressionismi.

Nii nagu nemad, nii oli ka Casimir Ulrich Boehlendorff (1775–1825) pärit praeguse Läti alalt, tollasest Kuramaa hertsogiriigist, mis sai Venemaa osaks alles 1795. aastal. Boehlendorffi loomingus on üldiselt olulisimaks peetud luulet, kuid samas pole sellele suudetud leida tabavat vooluloolist katet tollase saksa kirjanduse põhiliselt klassika ja romantismi vahelises pingeväljas. Nii ongi Boehlendorffi mugavamalt määratletud iseseisva vooludevahelise loojana, nagu ka ta suuri kaas-aegseid Friedrich Hölderlini ja Heinrich von Kleisti, olgugi see kooslus Boehlendorffi isikupära pisut paisutav, sest kahe kaasmainituga võrdsete saavutusteni ta ilmselt ei küündinud. Kleist tappis end püstolilasuga suhu juba 34-aastaselt ja Boehlendorff, kes sihtis südamesse — ligi viiekümneselt, kuid ometi tõrgub keel väitmast, et Kleisti sisult küps, ehkki ühte paksu köitesse mahtuv looming oleks varase surma tõttu kuidagi pooleli jäänud. Kõrgetasemelise tervikuni jõudis ka Hölderlin, keda ei sidunud Boehlendorffiga mitte ainult isiklik tutvus, vaid ka väidetav psüühiline häire, mis päädis ta elu teises pooles kas totaalse vaimupimeduse või — alternatiivse arusaama järgi — “täieliku maailmast tagasitõmbumusega” (Sirkel 2006: 12). Boehlendorffi viis see häire keskea saabudes üha süvenevasse haiglasse raskemeelsusse, millel oli viimaks saatuslik tagajärg. Ometi suhtles ta inimestega ja kirjutas edasi kuni elu lõpuni, näiteks tõlkides veel viimaselgi eluaastal Vergiliuse *Aeneist* ja

harides koduõpetajana lapsi. Küllap jäi tema loomingus siiski puudu mingi selgemalt eristuv platoo — teosed, kus oleks tajutav isiksuse kogu lõgijõud.

Või ehk siiski päriselt mitte? Jätan Boehlendorffi luule ja näiden-dite esteetilise hinnangu ning vooluloolise paikapaneku teiste hooleks. Minu enda meeldivaim üllatus tema loominguga tutvudes oli siinkohal tõlkes pakutavad *Seikluslikud kirjad*, kümmekond lehekülge rännuproo-sat, kus on vaid üksainus põgus inimkeskne stseen (väike itaallanna Vo-gognas), ülejäänud aga loodusuljete, sisekaemuse ja filosoofiliste kir-gastushetkede üksteist läbistav voog, mille lõppedes paistab kirjutaja jõudvat äratundmisele oma kutsumusest — saada loojaks. Teos ei ole kirjutatud reisikirjana võõrasse mägisesse maailma, vaid iseenese seni seletamatuks jäänud sisemusse, millele loodus aitab leida pildilisi vas-tavusi. Nende kaudu loodetakse saada vastus küsimusele, kes ma olen ja mis ma võin. Tekst on üles ehitatud otsekui loodusega dialoogis arenev ja kirjutajale eneselegi osalt ettearvamatult ülesande lahenduskäik, mille lõpp jääb lugeja nuputada. Minu jaoks esindab see tekst kirjutusviisi, mida nimetan radikaalseks proosaks, niisiis midagi sellist, mis järsult ja valuliselt haarab kinni kõige olulisemast. Veelgi enam, see 1797. aastal sündinud reisilugu sobib nii ajaliselt kui ka olemuselt ülimalt hästi ühe-t saksa vararomantismi vaimuga. Kokkuvõttes võikski olla tegu saksa vararomantismi ühe esimese väikese pärliga, mis tähendab ühtlasi seda, et veel üks baltimaist päritolu kirjamees on suutnud töötada sünkroonis ja unisoonis kunagise saksa kirjanduse kõige uuemate suundumustega.

Kui inglise romantismi keskmes seisis eeskätt võimas luuletajate plejaad ja prantsuse romantismilt pärandusid maailmakirjanduse tuu-ma esinduslikud proosa- ja draamateosed, siis saksa romantism pais-tis silma oma ideeliste algatuste rikkuselt. Tavapäraselt jagatakse see kolmeks järguks. Vararomantismiks (*Frühromantik*) nimetatakse umbes aastail 1797–1804, esitsa August Wilhelm Schlegeli (1767–1845) ja Friedrich Schlegeli (1772–1829) programmilise ajakirja *Athenaeum* ümber (ilmus Berliinis aastail 1798–1800, kokku kuus numbrit) koon-dunud kirjameeste ja ka -naiste (August Wilhelmi abikaasa Caroline Schlegel, Friedrichi elukaaslane Dorothea Veit) tegevust. Seda iseloo-mustasid ülielav ideeline tunglemine ja tormilised kultuurifilosoofilis-ed visioonid, mis pärandusid 19.–20. sajandi vahetuse modernistlikes-see vooludesse. Kõrgromantism (*Hochromantik*) kujunes keskmega Hei-delbergis alates 1805. aastast ja kestis osalt mujale kandununa umb-kaudu kümnendi. Poeetilis-filosoofilise maailmavaate asemel sai selles esmaseks keele ja luule rahvalike aluste otsing. Hilisromantismi (*Spät-romantik*) umbes 1815. aastast peale iseloomustas juba realistlike tun-netusmodelite sissetung poeetilistesse tajudesse, mis segunedes andsid

peaaegu et sürrealistliku efekti; selles jõudis oma küpsemate saavutusteni just romantiline proosa (E. T. A. Hoffmann).

Vararomantism ehk Jena romantism on saksa kirjandusloo traditsioonis üsna eriline nähtus. See on seotud Jena linna, sealse ülikooli ning Jenas üksvahe elanud vendade Schlegelite noori jõudusid koondava tegevusega. Nende ajakirjas *Athenaeum* toodi — sageli fragmentide vormis, ent ka pikemate esseedena — avalikkuse ette kõige julgemad romantilised ideekavandid: romantiline universaalpoeesia (“vastuolude kõitev sümmeetria, imepärane ja igavene entusiasmi ja iroonia vaheldumine” — Schlegel 2015: 474), romantiline iroonia (“absoluutsete antiteeside absoluutne süntees, jätkuvalt iseennast tekitav kahe võitleva mõtte vaheldumine” — Heinrich 1984: 77), üleüldse igat sorti “sünteeside” projektid, mis peegeldusid sellistes märksõnades nagu “sümbol”, “sümpaatia”, “sümpoosion”, “sümmeetria”, “sümfoonia”, “süsteem”, ent ka uudismoodustistes *Symphilosophie*, *Sympoesie*, *Symphysik*, *Sympraxis* jt (vt ka Undusk 1986: 35–36), romaani kui elu tekstilise vaste žanriline esiletõst (romaan on proosa, luule, draama ja filosoofia süntees), uusmütide loomine (vt Schlegel 2015), fantaasial rajanev võime maailma pidurdamatuks avardamiseks jm. *Athenaeumis* avaldatud tekstide kooslusse oleks suurepäraselt passinud ka Boehlendorffi *Seikluslikud kirjad*, liiati kui ajakirja eelviimases numbris (1800) ilmus midagi žanriliselt üsnagi sarnast, nimelt tollal samuti Jenas õppinud ning — nagu Boehlendorffi — Vabade Meeste Seltsi (vt allpool) kuulunud August Ludwig Hülseni filosoofiline reisikiri *Loodusvaatlusi reisisilt läbi Šveitsi* (Naturbetrachtungen auf einer Reise durch die Schweiz), mille toon oli küll ebaisikulisem ja nautlevam kui Boehlendorffi valusal otsingul.

Saksa vararomantism tähendas kultuuris niisiis lühiajalist, aga erakordselt elavat ideede genereerimise faasi, inimkonda vaimselt ümberkujundavaid universaalseid projekte, mis sellisena muidugi eales ei teostunud — ja ei olnud mõeldudki teostuma. Tähtis oli inimese lakkamatu tung loovuslikku lõpmatusse, püüdlus kättesaamatu absoluudi poole, mis ei tohtinud katkeda. Sest see tung oligi inimese määratlus.

On vähe kultuuriperioode, mil filosoofia ja kirjandus oleksid samunud nõnda käsikäes nagu saksa vararomantismi aegu. Muidugi oli sel vaimsel käärimisel ka n-ö puhtamalt kirjanduslikke saavutusi. Eelkõige mainitagu varasurnud Novalise (õieti Friedrich von Hardenberg, 1772–1801), teiste romantikute hulgas erandlikult põhjasaksa aadlist pärineva “(hele)sinise lille” (*die (licht)blaue Blume*) sümboli looja luulet ja proosat (*Hümnid ööle* (Hymnen an die Nacht), 1800; *Heinrich von Ofterdingen*, 1802 jm), ning “romantismi kuningaks” hüüatud, romantismi

kõigil etappidel osalenud hiigeltootliku Ludwig Tiecki (1773–1853) varast romaani *Franz Sternbaldi rännakud* (Franz Sternbalds Wanderungen, 1798), eriti aga tema omas ajas avangardistlikke näidendeid, tõelisi romantilise iroonia pillerkaari, nagu näiteks *Saabastega kass* (Der gestiefelte Kater, 1797). Ent ka Novalise loomingus, mille hindamisel on tagantjärele hakanud mõju avaldama suur käsikirjaline pärand, tõuseb viimaks esiplaanile filosoofilis-maagiline tarkade kivi otsing. Seesama kehtib Friedrich Schlegeli romaani *Lucinde* (1799) kohta: teos pakub meile huvi ikka eeskätt kui mehe ja naise suhete ning nendevahelise abielu uute kehahingeliste konnotatsioonidega mudel.

Oma Berliinis peetud *Loengutega ilukirjandusest ja kunstist* (Vorlesungen über schöne Literatur und Kunst, 1802–1804, trükkis osalt 1803, tervikuna 1884) töötas August Wilhelm Schlegel, ainus ametilt õpetlane vararomantikute hulgas, välja romantilise maailmakirjanduse ajaloo. Ta lõi teineteisest lahku klassikalise ja romantilise paradigma ning paigutas romantilisse lahtrisse keskaegse ja renessansiaegse kirjanduse, Dante, Petrarca, Cervantese, Shakespeare'i, Calderóni ja paljud teised. Sellega kasvatati romantiliste püüdluste alla vägev ajalooline tüvi ning asuti seda ülima innuga saksakeelses keskkonnas “naturaliseerima”, s.t kohandama ja omaks tegema — tõlkima. August Wilhelm Schlegeli panus Shakespeare'i (17 näidendit, 1797–1810) ja Calderóni näidendite saksandamisse on üleajalise tähtsusega, ent tõlkisid teisedki. Näiteks Tieck pani juba kahekümnendates eluaastates saksa keelde ümber Cervantese *Don Quijote* (1799–1801).

Kirjanduse ja filosoofia käevangus-käik annab vihje mõtteproosa sisulisele üleolekule saksa vararomantismis. Kuid ka kirjanike otsesuhed kaasaegsete elukutseliste filosoofide ja nende loominguga osutuvad 18. ja 19. sajandi vahetuse Saksamaal erakordselt viljakaks. Aastail 1794–1799 oli Jena ülikooli filosoofiaprofessoriks Johann Gottlieb Fichte (1762–1814), kes saabus sinna uue särava tähena pärast oma ilmutuseusu-kriitilist anonüümset esikteost (1792), mis algul omistati Immanuel Kantile; Fichte lahkus Jenast niisama suure pauguga, kui ta oli tulnud, nüüd süüdistatuna ateismis. Tema järglaseks filosoofia õppetoolil sai Friedrich Schelling (1775–1854), teine vararomantikule lähedane mõtleja, kes jäi Jenasse kuni 1803. aastani. Schellingile sai omaseks panteistlik looduse ja vaimu lähendamine, kunsti pühitsemine kõrgeimaks sünteetiliseks tunnetuseks. Aastail 1801–1807, alates 1805 professorina luges Jena ülikoolis erinevaid kursusi G. W. F. Hegel (1770–1831), kes sai seal valmis oma esimese suurteose *Vaimu fenomenoloogia* (1807). Niisiis ei olnud Jena tol sajandivahetusel mitte ainult saksa kirjandusliku romantismi keskus, vaid ka saksa filosoofilise idealismi kants. Lisaks ärgu unustatagu Berliinis elanud teoloogi Fried-

rich Schleiermacherit (1768–1834), kes oli Friedrich Schlegeli isiklik sõber ja ühtlasi *Athenaeum*'i kaasautor, mistõttu arvatakse ta sageli vararomantikute hulka. Spinoza filosoofiast mõjutatuna näeb Schleiermacher kõiges lõplikus lõpmatuse hingust ning religioon on tema käsituses inimesele loomumane iseseisev tunnetusala, mis on seotud iha ja hardusega kõiksuse ees — kõiksus, lõpmatus on tajutav vaid usus. Iga inimene on samuti lõpmatus, lõpmatuse subjekt, lõpmatus tuleb eneses üles leida, subjekti ja objekti harda ühtesulamise käigus saavutataksegi usk kui lõpmatuse ja igaviku taju.

Seda kultuurilist aja- ja kohahütsust tihendab veel üks geograafilis-politiiline tegur. Jenast on Weimarisse linnulennult ainult mõnikümme kilomeetrit. Mõlemad linnad asusid toona Saksi-Weimari-Eisenachi hertsogiriigis, mis koosnes kolmest suuremast üksteisest eraldatud maa-alast ehk kreisist ja veel mõnest väiksemast enklaavist. Pindalalt esimene oli Weimari kreis, kus asus ka Jena; Weimar oli hertsogiriigi pealinn ja Jena selle ülikoolilinn. “Mitte kusagil tollasel Saksamaal ei olnud nii kitsas ruumis sellega võrreldavat oluliste mõtlejate kontsentratsiooni kui väikestes naaberlinnades Jenas ja Weimaris” (Hecht 1983: 7). Weimari õukonnas askeldas ametnikuna alates 1776. aasta suvest, niisiis juba 26-aastaselt Johann Wolfgang Goethe, kes varsti ülandati salanõunikuks ministri õigustes, edaspidi tõeliseks salanõunikuks ja riigiministriks, ning kes töötas oma pika elu jooksul mitmes teaduslik-kultuurilises ametis, osaledes Jena raamatukogu, Jena muuseumide ja looduslookogude, samuti Jena tähetorni haldamisel. Goethe soovitusel või vahetalitusel leidsid Jena ülikoolis ametikoha mitu õppejõudu, nende hulgas Schelling ja Hegel. Juba 1. oktoobril 1776 oli Weimarisse koos naise ja kahe pojaga kolinud Johann Gottfried Herder (1744–1803). Seal ootas teda — nii Goethe kui ka samas tegutseva Christoph Martin Wielandi vahendatud — Saksi-Weimari-Eisenachi hertsogiriigi kõrgeima vaimuliku ehk kindralsuperintendendi auväärne ametikoht ning seal ta kakskümmend seitse aastat hiljem ka suri. Jenas õpetas 1789. aastast professorina ajalugu muidugi ka Friedrich Schiller (1759–1805) ning suuresti tänu sellele, et üks elas teisest paarkümme kilomeetrit eemal ning et nad just iga päev kokku ei puutunud, ongi meile talletunud Goethe ja Schilleri kuulus kirjavahetus. Siiski käis väärikas riigiametnik Goethe nii tööülesannete tõttu kui ka lusti pärast üsna tihti Jenas, näidates end mõnikord isegi uisutajate keskel Saale jõe jääl. Hoolimata isiklikest hõõrumistest Weimari klassikute (eriti Schilleri) ja Jena romantikute vahel moodustasid kaks Tüüringi väikelinna 18. ja 19. sajandi vahetusel võimsa ja ligitõmbava kultuuripatarei.

Kõige vahetumalt ja tugevamalt avaldas vararomantikuile mõju Fichte filosoofia. Fichte ise nimetas oma teoreetilise ja praktilise filo-

soofia ühtsust teadusõpetuseks (*Wissenschaftslehre*), ent häälekat vastukaja ei põhjustanud mitte niivõrd selle õpetuse teravmeelsed peensused, kuivõrd tema hoogsad alusväited, algpostulaadid. Jenas loenguid pidama asunud filosoof lasi need oma kuulajate jaoks kohe samal aastal ka trükki pealkirjaga *Kogu teadusõpetuse põhialus, käsikiri kursuse kuulajaile* (*Grundlage der gesamten Wissenschaftslehre als Handschrift für seine Zuhörer*, 1794). Fichte järgi saab kogu tunnetus pihta hakata vaid subjekti sooritatud teost, millegi toimepanekust (*Tathandlung*), ning selliseks ainsaks alustrajavaks teoks saab olla vaid absoluutse subjekti, absoluutse Mina enesesättestus, enese kehtimapanek kujul “Mina olen Mina”. “Mina sättestab enese suisa (möödapääsmatult, tingimata, vältimatult, lihtsalt...)” (*Das Ich setzt sich schlethhin (notwendig...) (Fichte 1965: 260; vt ka Henrich 2025: 450 jj; Väljataga 2025: 488)*). Me näeme selles valemis teo või toimepaneku (*Tat-handlung*) vastandust asjale või asjaolule (*Tat-sache*), olemise esiletulekut aktivismis, absoluutselt vabas (inim)tegevuses. Siit on ka aru saada, miks algselt Kanti õpetusest innustunud Fichte ei saanud edaspidi nõustuda tema “asjaga iseeneses” (*Ding an sich*) — seda ei olnud lihtsalt enam olemas, sest ka Minale vastanduv Mitte-Mina maailm oli lõppeks Mina enese sättestatud.

Kogu reaalsuse läte on Mina. Alles Minaga ja Mina kaudu on antud reaalsuse mõiste. Aga Mina on, sest ta sättestab enese, ja sättestab enese, sest ta on. Sestap on enast sättestada ja olla üks ja seesama. Aga enesesättestuse ja mis tahes tegevuse mõiste on taas üks ja seesama. Niisiis — kogu reaalsus on tegev; ja kõik tegev on reaalsus (Fichte 1965: 293).

Ehkki Fichte ei pea Mina all silmas mingit individuaalset teadvust, üliinimese jumalikust kõrgusest heidetud pilku, vaid inimvaimu üleüldse, on juba eelnevast hästi mõistetav tema mõtlemise üleskihutav, paljude jaoks ohtlik laad. Ta on absoluutselt inimkeskne, antropotsentriline, veelgi enam — ta paneb kehtima vaba inimese vabas tegevuses vabaneva ümberloova jõu (asendagem eelnevas tsitaadis diplomaatiline “sättestama” verbiga “kehtima panema” ja veendugem, kui agressiivseks võivad muutuda Fichte aksioomid). Fichte nimetas oma filosoofiat esimeseks vabaduse süsteemiks ja võrdles seda Prantsuse revolutsiooniga: “Nagu too rahvus vabastas inimese väliseist ahelaist, nii vabastab minu süsteem [ta] asjadest iseeneses” (tsit. Gulõga 1988: 177). Kui kogu reaalsus luuakse Mina dialektilises tegevuses tema enese ellu kutsutud Mitte-Minaga üha uute kokkulepete sobitamisel, üha uute sünteeside saavutamisel, siis tähendab see, et ei ole olemas mingit muutumatult

etteantud maailma, jumalikku või naturaalselt objekti, millesse inimene saaks oma uurival moel aastasadade vältel süveneda, vaid et maailm, seesama objekt, mida ta vaatleb, on pidevalt teisenev sellesama vaatluse toimel. Tunnetustegevus alles loob maailma, ning see on katkematu; Mina ja Mitte-Mina, tees ja antitees otsivad lakkamatult uut sünteesi, mille fikseerudes peab Mina sellele rajama uue antiteesi — ja hakkama taas otsima sünteesi (siit ka romantikute “sünteesi haigus”). Maailma ei piielda nagu putukat luubi all, maailm on kogu aeg tegemisel, loodus on loomisel, ja selle ainus looja on Mina, see, kes suudab kehtima panna nii iseenda kui sedakaudu ka Mitte-Mina. Võiks öelda ka, et maailm saab teoks Friedrich Schlegeli sõnastatud romantilise iroonia põhimõttel.

Siin koputavad uksele juba järgmised romantikute jaoks tähtsad mõisted — kujutus ja lõpmatus. Mina ehk inimvaimu loovad ressursid peituvad mõtlemises ja kujutlusvõimes. Et Mina saab olemas olla vaid tegevuses, siis peab ta lakkamatult esitama uusi “projekte” Mitte-Mina määratlemiseks ja leidma teid Mitte-Mina kui antiteesi iseendaga sünteesimiseks. Kujutlusvõime (*Einbildungskraft*) ongi nüüd Fichte jaoks “Mina sünteesis toimiv võimekus” (Fichte 1965: 351). Novalis süüvis agaralt Fichte teadusõpetusse ja tema aforismilaadsed ülestähendused on filosoofi nime tihedalt täis pikitud. Pole kahtlustki, et Novalise “maagilise idealismi” kontseptsioon, mis oli mõeldud tähistama nii maailmavaadet kui ka esteetikat, aga pole kusalil pikemalt välja arendatud, võlgneb oma olemasolu oluliselt Fichte-lugemusele. Selle kokkuvõtteks võiks olla lause “Maagia on kunst meelelisust meelevaldselt ära kasutada” (Novalis: 39; *Magie ist Kunst, die Sinnenwelt willkürlich zu gebrauchen*; vrd teistmoodi tõlge Novalis 2006: 62). Meelevaldsus on siin Mina sätestav vägi ning meelelisus on Mitte-Mina.

Maailma lõpmatus tuleneb Mina katkematust tegevusest maailma loomisel, olles niisiis taas tegelikult Mina kaudu määratletud. Võib-olla kõige ilmekama väljenduse andis Fichte sellele oma 1794. aastal Jenas peetud avalikes loengutes, millest viis ta avaldas samal aastal raamatuna pealkirjaga *Mõned loengud õpetlase määratlemisest* (Einige Vorlesungen über die Bestimmung des Gelehrten, 1794). Fichte loengud, mis algasid 23. mail, osutusid haruldaselt hästi külastatavaks ning kuulajaid olnud Jena suurimas auditoriumis kõneleja enese hinnagul sageli ligi viissada. Fichtet kui kõnemeest peeti üldse mõjusaks esinejaks, ta suutnud kateedris maksma panna kogu oma pulbitseva isikuse võlu. Esimeses loengus pealkirjaga “Inimese kui sellise määratlemisest” (Über die Bestimmung des Menschen an sich) sõnas ta muu seas järgmist:

Inimese tunnus ongi see, et tema ülim eesmärk peab jääma kättesaamatuks, tema tee selleni lõputuks. Järelikult ei kuulu inimese

määratlusse selle eesmärgi saavutamine. Aga ta saab ja suudab sellele eesmärgile üha lähemale jõuda: ning seetõttu on lõputu lähenemine sellele eesmärgile tema tõeline määratlemine inimesena, see tähendab, mõistusliku, ent lõpliku, meelelise, ent vaba olendina (Fichte 1966: 32).

Niisiis taas: inimese määratleb tung lõpmatusse, Mina väsimatu tegelemine oma vastas seisva Mitte-Minaga — ja muidugi seeläbi ka jätkuv minamudeldus.

Casimir Ulrich Boehlendorff immatrikuleeriti Jena ülikooli 10. oktoobril 1794 (Freye 1913: 3) ja seda maikuist Fichte-loengut ta ilmselt elavas esituses kuulata ei saanud, küll aga hiljem mitmeid teisi Fichte loenguid, võimalik, et ka samast avalike loengute sarjast, mida filosoof jätkas 1794. aasta sügisel ja 1795. aasta algul. Igatahes oli Boehlendorff auditooriumis kohal, kui Fichte 1796. aastal oma teadusõpetusest kõneles; sama aasta sügisel andis Fichte talle soovitus vabamüürlaste looži astumiseks (Freye 1913: 11; Marwinski 1992: 85; Boehlendorff 2000: 487). Niisiis pidid nende suhted olema usalduslikud. Boehlendorff käis Jena ülikoolis üldse kahel eluperioodil, aastail 1794–1797 ning 1799–1800. Jälgisimatki üle mägede Šveitsist Itaaliasse, täpsemalt Bernist Milanosse ja sealt tagasi Luzerni, mille ta võttis ette koos õpingukaaslastega Jena ülikoolist ja Vabade Meeste Seltsist ning mida kajastavad *Seikluslikud kirjad*, toimus nende kahe õpinguaja vahel, 23. juulist kuni 15. augustini 1797. Kui Boehlendorff 1799. aasta juuni lõpul uuesti Jenas välja ilmus ja sinna umbes aastaks jälle pidama jäi, siis uuendas ta ka sõprust Fichtega ning kuulas järgneval semestril Schellingi loenguid transtsendentaalfilosoofiast, kunsti- ja natuurfilosoofiast, samuti August Wilhelm Schlegeli loenguid esteetikast, muinasaja uurimisest ja antiikkirjandusest (Freye 1913: 73–74, 255; Boehlendorff 2000: 492).

Jena ülikool oli 18. sajandi lõpukümnendel kiiresti kuulsust kogunud, ning näiteks 1792. aastal oli selle nimekirjas ligi kaks tuhat üliõpilast. Tänu haridussõbralikule hertsogile Karl Augustile ning tollase saksa vaimueliidi koondumisele Weimaris ja Jenasse oli see ülikool üks uuenduslikumaid Saksa alal. Boehlendorff pidi end Jenas õige koduselt tundma, sest kogu 18. sajandi vältel oli Jena ka Baltimaadest pärit tudengite eelistatuim ülikool, saavutades 1780.–1790. aastatel “senise ajaloo absoluutse kõrgpunkti”: “Kõige enam baltimaalasi immatrikuleerus Jena ülikooli 1795. ja 1796. aastal, vastavalt 25 ja 27 noormeest. See oli pool mõne väikeülikooli, näiteks Greifswaldi või Erfurdi aastaimmatrikulatsioonidest” (Tering 2008: 310). Pole siis imestada, et 1. juunil 1794. aastal Jenas asutatud Vabade Meeste Kirjandusseltsi (Literarische Gesellschaft der Freien Männer) ehk lihtsalt Vabade Meeste

Seltsi kümne esimese liikme hulgas oli kuus baltlast; seltsi tegutsemisajal kogunes neid koguni üksteist (Marwinski 1992: 20–24, 80). Üks varaseid liikmeid oli ka Tartust pärit ja hästi eesti keelt vallanud humoristlik luuletaja Karl Petersen (ema poolt Sonn), kes visati seltsist küll ainsana passiivsuse tõttu välja (samas: 54). Seltsi vaimseks isaks ja akadeemiliseks patrooniks oli Fichte, kelle avalikud “Loengud õpetlase määratlemisest” olid ühenduse n-ö kodupiibel; üheks agaramaks koosolekutel ülesastujaks oli aga Boehlendorff, kes võeti seltsi 2. juulil 1795 ja kes pidas seal üheksa ettekannet (Boehlendorff 2000: 485; Marwinski 1992: 59–61, 75). Fichte lahkumisega Jenast läks selts 1799. aastal sisuliselt hingusele (Raabe 2003: 352).

Vabade Meeste Selts ei olnud muidugi mingi vararomantiline ühendus, sest saksa vararomantism kitsamas mõttes oli elitaarne ja kontsentreeritud, et mitte öelda ekstravagantne sõpruskond, mille sõnum oli suunatud tulevikku. Seltsi filosoofiline inspiratsioon tulenes aga Fichte maailmaloovast Minast, inimese ehk — pragmaatilisemalt väljendudes — isiksuse alustrajavast, toimekast tähendusest maailma kehtimapanekul, millel põhines ka vararomantism. Fichte enese võitlushimuline, lüheldane, laiaõlgne kuju turris juuste ja sügavais kortsudes näoga, mis meenutas nii vana naist kui ka kotkast, see “filosoofia Napoleon Bonaparte”, nagu teda kutsus üks tollane Jena üliõpilane, taanlane Johann Georg Rist (Boehlendorff 2000: 475), andis seltsi tegevusele mehise enesekindla katuse, ehkki Fichte ise võttis koosolekuist osa vaid ühel korral. Kui Weimari klassika ja Jena romantismi esindajad ning nende filosoofilised tugiisikud olid tollase moodsa saksa kultuuri avangard, siis Vabade Meeste Seltsi liikmed olid selle kultuuri n-ö teine ešelon kõige paremas mõttes, mis sai vahendajaks tippude ja laiema intellektuaalse avalikkuse vahel. Seltsist käis viie aasta jooksul läbi arvatavalt 54 isikut, kes enamasti kõik mängisid saksakeelses ruumis edaspidi juhtivaid akadeemilisi ja administratiivseid rolle, kõige kuulsamaks neist sai Boehlendorffile lähedane filosoof ja pedagoog Johann Friedrich Herbart (1776–1841). Boehlendorff oli üks väheseid, kui mitte ainuke Vabade Meeste Seltsi ebaõnnestuja, kes suutis endale siiski ausamba püsitada kirjandusliku loominguga.

Ma ei ole esimene, kes arvab, et *Seikluslikud kirjad* on olemuselt vararomantiline kirjatükk. Jõudsin selle tõdemuseni küll saksa vararomantismi ammuse huvilisena ja Boehlendorffi hilise lugejana, ent avastasin seejärel, et sama on tuvastanud praeguse Saksamaa asekancler ja roheliste partei juhtliige, algupäralt kirjandusteadlane Robert Habeck magistritöös *Casimir Ulrich Boehlendorffi luuletused: Stiilikriitiline uurimus* (1997), mis on pärast Karl Freye monograafiat (1913) kõige hõlmavam ülevaade Boehlendorffi elust ja loomingust. Habeck, kes käsit-

leb *Seikluslikke kirju* lausa mõnekümnel leheküljel, sedastab alustuseks joonealuses märkuses, et need kuuluvad “kahtlemata vararomantismi kaunimate ja kõige muljetavaldavamate tunnismärkide hulka” (Habeck 1997: 61). Ilmselt tema jälgedes peab *Seikluslikke kirju* üheks vararomantismi kõige hämmastavamaks tekstiks ka Rudolf Walther (2000). Tõsist tähelepanu on teosele pööranud Ulrich Gaier (2013), kes avastab selles uusplatoonilisi sugemeid.

Seikluslikud kirjad ei olnud iseenesestki mõista esimene proosavormis tekst, mille Boehlendorff paberile pani, sest kõigepealt olid need ju ikkagi kirjad, millel oli isegi vormiline reaalsest isikust adressaat (F. ehk Johann Rudolf Fischer). Ühtlasi oli Boehlendorff pidanud ridamisi ettekandeid Vabade Meeste Seltsis ja arvatavasti need enne ka kirja pannud. Ikkagi kipub aga mõne vihje tõttu jääma mulje, et *Seikluslikud kirjad* on kirjaniku kõige varasem kirjutatud tekst, mis üldse trükki pääses, seda küll alles Frankfurdis 1802. aasta lõpul ilmunud ning “armastusele ja sõprusele pühendatud” kalender-antoloogias aastaks 1803 (*Taschenbuch für das Jahr 1803: Der Liebe und Freundschaft gewidmet*), kus avaldasid end näiteks ka Schiller ja Herder. Niisiis olid *Seikluslikud kirjad* ikkagi mingis mõttes esimesed ja seetõttu on nad ka Boehlendorffi kolmeköitelise teostekogu avatekst.

See, millega 22-aastase üliõpilase teos muljet avaldab, on eeskätt pingeline seesmine otsing. Noormees asub teele Itaaliasse, aga ta otsib iseenast. Ta tunneb teravalt, et ei ole veel mitte keegi, aga tahab kirglikult kellekski saada. Üks läbivaid vastandusi kogu teose piires on rahu ja rahutus. Boehlendorff teab, et ta on rahutu vaim ja seetõttu mõistetud õige koduta ränduriellu, aga samas tajub, et närival rahutusel ta hinges on loov potentsiaal. Seda tuleb millekski rakendada, muidu kurnab see ta lihtsalt välja. Reisi lõpus on ta veelgi rahulolematum kui selle alguses, aga on saabunud ka mingi teadmise — “inimene on ise oma seadus, ja ta loob endale iseenese elu”. Seda võiks tõlgendada õilsaks äratundmiseks Fichte filosoofia vaimus — Mina enesesätestamiseks, Mina enesekehtestamiseks. Ent samuti võib seda võtta kui iga inimese õigust elada iseenda ja mitte kellegi teise elu, ükskõik kui palju see iseenda elu ka soositud mallidest ei hälbiks. See on loovuse esimene, ettevalmistav staadium, ilma milleta ei sünni midagi algupärast. Esmalt peab mina kehtestama iseenda.

Rahu ja rahutuse teemas võib näha ka klassika ja romantismi vahelist pingevälja, mis Jenas pidi olema ju lausa tänaval tunda. Tekstis leidub vaid ühe kirjaniku nimi (ja see on ka ainus lahtikirjutatud isikunimi), ning see nimi on Goethe. Sellega kaasnevad viited kolmele teosele: *Faustile*, hümnile *Harzi-reis talvel* ja *Saksa väljarändajate vestluste-*

le. On ka üks luuletsitaat Schillerilt, ja see on apoteoos rahule — “keh-tib vaid rahulik jõud, see, mis ju alati on”. See on siis Weimari klassi-ka poolus, mis toob teksti panteistliku kõiksusetaju, looduse rahunenud hinge. Teine, rahutum poolus, esindab tungi lõpmatusse (*Streben zum Unendlichen*), fantaasiat, seikluslikkust, kõike seda, mida õhutas vara-romantism — ja kõik see on Boehlendorffi tekstis ühtlasi ambivalentse väärtusega. Ta alles küsitleb seda. Tung lõpmatusse rikub rahu ja viib inimese eemaldumiseni loodusest. Fantaasia on ühest küljest Zeusi “ju-malikem tütar”, kes võimaldab ilmasaginast kõrvale tõmbuda ja oma-enese maailma ehitada. Boehlendorff teeb mägedes (vt kiri Obergestel-nist) kujutluseksperimente lausa Novalise maagilise idealismi kiiluvees, manades tooreste kividest keskelt silma ette pildi öitsvast loodu-sest. Võib aduda ka näiteks seda, kuidas Fichte ettekirjutuse järgi ennast kehtestada suutnud Mina (Boehlendorffi isikus) teostab Mina ja Mitte-Mina vahelise sünteesi, assimileerib endasse võidukalt oma vastandi, et seejärel asuda looma uusi antiteese. Teisalt aga tähendab fantaasia mängulisusele allumine kunstilist minnalaskmist, mis ei paku vaimset enam suurt midagi; kritiseeritavaks osutub ilmselt Ludwig Tieck. See-sama juhtub “seikluslikkusega”, mis võrdsustatakse küll avantüürsega, aga mida Boehlendorff kasutab ka oma reisikirja pealkirjastamisel.

Saksa vararomantismi tinglik algus paigutatakse 1797. aastasse, sest see aastaarv seisis 24-aastaselt tüüfusse surnud Wilhelm Heinrich Wackenroderi (1773–1798) anonüümselt ilmunud teose *Ühe kunsti-lembe kloostrivenna südamepuistamised* (*Herzensergiessungen eines kunstliebenden Klosterbruders*) tiitlil (teose kaasautori Tiecki osa oli tervikus vähetähtis). Casimir Ulrich Boehlendorff sai samal aastal väi-kese reisikirja vormis valmis oma kunstnikukreedo, mis kujunes ehk uhkemaks kui ta edasine looming. Aga rõõmu sellest vähemast ja uh-kemast võime tunda tagantjärele ka meie, kui oletame, et saksa vara-romantismi sünnil on kaasa rääkinud ka üks siitkandi poiss.

Täna Lauri Eesmaad tõlkealastele probleemsetele kaasamõtlemise ja nii mõnegi hea nõuande eest.

Jaan Undusk

Kirjandus

Boehlendorff, Casimir Ulrich 2000. *Werke in 3 Bänden*. Hrsg. Frieder Schellhase. Band 1. *Autobiographische Aufzeichnungen. Briefwechsel. Dokumente zur Person und Biographie*. Frankfurt am Main: Stroemfeld Verlag

- Fichte, Johann Gottlieb 1965. *Werke*. Band 2. *Werke 1793–1795*. Hrsg. Reinhard Lauth, Hans Jacob. Stuttgart — Bad Cannstatt: Friedrich Frommann Verlag (Günther Holzboog)
- Fichte, Johann Gottlieb 1966. *Werke*. Band 3. *Werke 1794–1796*. Hrsg. Reinhard Lauth, Hans Jacob. Stuttgart — Bad Cannstatt: Friedrich Frommann Verlag (Günther Holzboog)
- Freye, Karl 1913. *Casimir Ulrich Boehlendorff, der Freund Herbars und Hölderlins*. Langensalza: Hermann Beyer & Söhne, hdl.handle.net/10062/93742
- Gaier, Ulrich 2013. *Abentheuerliche Briefe: Boehlendorff. — Hölderlin und die “Künftige Schweiz”*. Hrsg. Ulrich Gaier, Valérie Lawitschka. Eggingen: Edition Isele; Tübingen: Hölderlin-Gesellschaft, S. 396–413
- Gulõga, Arseni 1988. Fichte Jena perioodil. Tlk Mati Sirkel. — Johann Gottlieb Fichte. *Inimese määratlus*. Tlk Mati Sirkel. Tallinn: Eesti Raamat, lk 174–197
- Habecck, Robert 1997. *Casimir Ulrich Boehlendorffs Gedichte: Eine stilkritische Untersuchung*. (Epistemata, Bd. 201.) Würzburg: Königshausen & Neumann
- Hecht, Wolfgang 1983. *Deutsche Frühromantiker*. Leipzig: VEB Bibliographisches Institut
- Heinrich, Gerda (Hrsg.) 1984. *Athenäum: Eine Zeitschrift von August Wilhelm Schlegel und Friedrich Schlegel. Auswahl*. (Reclams Universal-Bibliothek 752. Kunstwissenschaften.) 2., völlig neu bearbeitete Aufl. Leipzig: Verlag Philipp Reclam jun.
- Henrich, Dieter 2025. Fichte algupärane äratundmine. Tlk Märt Väljataga. — *Akadeemia*, nr 3, lk 440–483
- Marwinski, Felicitas 1992. “Wahrlich, das Unternehmen ist kühn...”: *Aus der Geschichte der Literarischen Gesellschaft der freien Männer von 1794/99 zu Jena*. (Schriften zur Stadt-, Universitäts- und Studentengeschichte Jenas, 4.) Jena—Erlangen: academia & studentica Jenensia
- Novalis 1946. *Gesammelte Werke*. Hrsg. Carl Seelig. Dritter Band. *Fragmente II*. Herrliberg—Zürich: Bühl-Verlag
- Novalis 2006. *Aforisme ja fragmente*. (Loomingu Raamatukogu, nr 19.) Tlk Krista Räni. Tallinn: SA Kultuurileht
- Rabe, Paul 2003. Die Gesellschaft der Freien Männer: Ein Freundschaftsbund in Jena 1794–1799. — *Formen der Geselligkeit in Nordwestdeutschland 1750–1820*. (Wolfenbütteler Studien zur Aufklärung, 27.) Hrsg. Peter Albrecht, Hans Erich Bödeker, Ernst Hinrichs.

- Tübingen: Max Niemeyer Verlag, S. 345–362, doi.org/10.1515/9783110927153.345
- Schlegel, Friedrich 2015. Kõne mütoloogiast. Tlk Mati Sirkel. — “Kuhu me siis läheme? — Eks ikka koju.”: *Sajandivahetus saksa kirjanduses 200 aastat tagasi. Goethe, Schiller, Tieck, Kleist, Hoffmann, Eichendorff, Büchner, Novalis, Hegel (Schelling? Hölderlin?), Schlegel*. Valinud ja tlk Mati Sirkel. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, lk 469–476
- Sirkel, Mati 2006. “Vaene Hölderlin”. — Hölderlin, Friedrich. *Kus aga oht on, seal kasvab ka rohi ta vastu: “Isamaalised laulud”*. Tlk Mati Sirkel. Tallinn: Verb, lk 5–25
- Teriing, Arvo 2008. *Eesti-, liivi- ja kuramaalased Euroopa ülikoolides 1561–1798*. (Scripta Archivi Historici Estoniae.) Tartu: Eesti Ajalooarhiiv
- Undusk, Jaan 1986. *Realismi mõiste ümber: F. Tuglase “realism” ja sajandivahetuse kultuur*. (Preprint KKI-46.) Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ühiskonnateaduste Osakond
- Välja taga, Märt 2025. Dieter Henrich ja klassikalise saksa idealismi taassünd. — *Akadeemia*, nr 3, lk 483–492
- Walther, Rudolf 2000. Dichterleben der Moderne. Nachtrag zur Literaturgeschichte: Die Werke des Casimir Ulrich Boehlendorff. — *Die Zeit*, 9. III, Nr. 11, www.zeit.de/2000/11/Dichterleben_der_Moderne/komplettansicht

MEENUTUSKILDE NIKOLAI ALUMÄEST JA TEMA KAASVÕITLEJAIST

ehk kui mu ees paotus uks
teadusmaailma

II

Taivo Liiva

Järgmine töönalal algas argipäevase hallusega. Konverentsilt naasnud Nigul oli nagu ikka viisakas ja reibas.

“Kuidas nädal siin möödus?”

“Nagu hiirtel, kui kass kodust ära,” vastasin üleemeelikult.

“Või nii!” naeratas Uno, ja sellega meie vestlus ka lõppes, kuigi olin lootnud kuulda värskeid konverentsimuljeid. Ent aeg surus peale. Leo Ainola istus, käsi põsakil ja pilk raamatusse naelutatud. Unol oli taas mõttevahetus Aino ja Maretiga, kelle paberid lebasid ta ees laual. Õige varsti sai Uno jälle võimaluse näidata oma osavust kummalegi daamile mantli selgaaitamisel.

Seejärel sisenes TPI õppejõud Aleksei Tümanok⁴⁰ ehk Leks, pilk hajevil ja juuksed lüüriliselt sassis, ning Ainola laua ümber

Algus eelmises numbris.

⁴⁰ Aleksei Tümanok (1928–2000), mehaanikateadlane, leidur ja õpetaja, oli 1957. a-st TPIs aspirantuuris ja kaitses 1966 füüsika-matemaatikakandidaadi väitekirja.

algas asjalik keskustelu. Alatasa naeratav Leks oli lausa viisakus ise, ning pannud lauale paberikuhila, soovis teada saada kogunud kolleegide arvamust ühe või teise mõtte, fraasi või isegi sõna kohta, mis ta kirja oli pannud. Pärast Leksi õnnetut esinemist oli mul tekkinud temast mulje kui kurva kuju rüütlist, mistõttu ta sageda naeratus Leo ja Uno ees tundus mulle mõistetav. Kui Leks oli kolleegidega hüvasti jätnud ja ruumist lahkunud, tunnistas Uno Leole, et Tümanok on kirjutanud hea väitekirja, mille peale ka Leo tunnustavalt noogutas. Mulle oli see üllatus. Millest selline metamorfoos, kui alles hiljaaegu oli Leksi tööd korralikult materdatud?

“Niisugune nahutamine on siinsele koolkonnale omane,” lausus Naum, kui olime kohvibaaris istet võtnud. “Seminaridel vemmeldatakse siin päris armutult ning mõnikord võib mõne külalisesineja ees isegi piinlik hakata. Nõuded alluvatele ja kaastöötajatele on kõrged, kuid kiitusega ollakse kitsid. Kui meie akadeemik kellegi avaldamisküpse artikli kohta venitab, et nojah, käib kah, siis on töö juba kõrgest klassist.”

“Nii et mul ei ole oma praktikakohaga vedanud?”

“Päris nii see ka ei ole. Kui sa Alumäe koolist läbi saad, oled tehtud mees. Arvan, et oled sattunud just õigesse kohta. Muidugi, kui sa ise tugev oled ja sellest kadalipust suudad läbi ronida.”

“Kuidas sümpoosion möödus?” vahetasin teemat.

“Meie meestele hästi. Ah jaa, Unol tekkis küll probleeme. Seda alasektsiooni, kus ta esines, juhatas keegi ohmu, kes julges Uno mahukate arvutuste tulemused kahtluse alla seada. Kuid ega millegi üle vaieldes polegi alati vaja sest aru saada. Uno astus kõnepultile talle omasel viisil — rahuliku, naeratava ja pisut sarkastilisenagi. Oma vastust alustas ta tõdemusega, et suure arvutustöö tegi ära kompuuter, ent kuna see ise rääkida ega end kaitsta ei suuda, peab tema, Uno Nigul, seda arvuti eest tegema. Ta andis lühiülevaate oma arvutist, mille üheks eeliseks oli töö liikuva koma režiimis, mistõttu ära jäi tülikas kontroll igal teitel hoolitsemaks selle eest, et ükski vahetulemus ei ületaks absoluutarvu üks. Samuti selgitas ta põgusalt neid veealuseid karisid, mida tema tublid programmeerijad pidid oma töös vältima. Uno teravad

fraasid tabasid alati naelapea pihta ning auditoorium reageeris tema ülesastumisele heakskiitva sumnaga.”

“Nii et hõõrumisi esineb ka teadlaste vahel?”

“Eks ikka. Üks rindejoon eraldab näiteks Moskva ja Lenini gradi koolkonda. Sa pole vist kuulnud, kuidas nad mõnikord isekeskis jagelevad? Aga üks poliitika tungi elus igale poole, ka teadusse.”

Naum oli jagu saanud oma saiakesest ja rüüpas peale viimase kohvilonksu. Siis ringutas ta pisut:

“Oled sa oma diplomitöö teema juba kätte saanud?”

“Ei ole.”

“Aga mis sa siis veel ootad?”

Kui tegin Niguliga oma diplomitööst ettevaatlikult juttu, vastas ta, et teema ongi juba olemas, kuid enne üleliidulist konverentsi polevat tal olnud mahti sellest rääkida.

Järgmisel päeval ulatas ta mulle ühe paberi. Sellel oli mingi skeem, mõned valemid ja sissejuhatavad lühimärkused, mida juhendaja ise nimetas tagasihoidlikult probleemiseadeks.

“Siin on üks õhukese seinaga pöördsilinder, mis otstest on suletud kahe erinevast ainest ümarplaadiga. Silindrit vaatleme elastena, kuid otsaplaadid loeme absoluutselt jäigaks. Süsteem saab vastu oma kumerat külgeina löögi, mille tekitab kindla nurga all silindripinnale mõjuv jõud. Teie ülesanne on uurida, mis selles silindris toimuma hakkab. Tekivad muidugi elastsed deformatsioonilained, kuid kogu seda protsessi tuleks täpsemalt kirjeldada.”

Mulle oli niisugune ülesanne tundmatu maa.

“Millest peaksin alustama?”

“Liikumise diferentsiaalvõrranditest loomulikult. Saate need kätte igast koorikute teooriat käsitlevast raamatust. Ühel selle teooria käilakujul Aleksei Goldenveizeril⁴¹ on olemas soliidne

⁴¹Aleksei Goldenveizer (1911–2003), matemaatilise koorikuteooria rajaja, füüsika-matemaatikadoktor (1947), Ameerika Kunstide ja Teaduste Akadeemia auliige (1970).

monograafia, aga sellest on kirjutanud ka Novožilov⁴² ja veel mitu uurijat. Ainult et need raamatud on venekeelsed.”

“Kas eestikeelseid ka on?”

“Mõnekümne eestlase pärast, kes sellist teavet vajavad ja on võimelised sellest ka aru saama, ei hakata säärast kirjandust publikitseerima.”

Goldenveizeri raamat kirendas valemitest, olles algajale paras pähkel. Kogu sellesse detailirägaistikku ja nüansirohkusse lihtsalt uppusin ära. Ennast ülikoolis individuaalprogrammi järgi harides olin sooritanud eksami Ameerika hiinlase Chi-Teh Wangi vene keelde tõlgitud monograafiat⁴³ tudeerides, milles põhiliselt oli juttu plaatide teooriast.⁴⁴ Alles raamatu viimases peatükis sain aimu koorikuteooria keerukusest. Kooriku kui lõpmata paljude vabadusastmetega süsteemi olemust ei jõudnudki ma ülikoolis lõpuni läbi seedida. Milleks vajatakse selle mõttelises lõikes sisejõudude kujutamiseks nii palju komponente, kui kolmemõõtmelises ruumis saaks hakkama ka ainult koordinaadiga? Elmar Sakkov oli selle mudelina kuulnud midagi kaardipakist ning soovitas mul kujutluspildis kasutada seda pakikest. Siinkohal jõudsin välja normaal- ja nihkepinge mõisteni. Ja ikkagi, miks nii palju komponente, kui võiks hakkama saada vähemaga? Uue mõtteviisi omandamine võttis aega.

Goldenveizer, nagu ma aru sain, oli oma vektorkeeles ja tensorsümboolikas kirjutatud monograafias lähtunud kolmemõõtmelisest elastsusteooriast, mille ta kõikvõimalike lihtsustavate hüpoteeside abil taandas kahemõõtmeliseks. Taipasin üsna ruttu, et seda keerukat ja mahukat taandamisprotsessi ei suuda ma mõne kuuga kindlasti täielikult omandada — ei suuda seda, mis on ühele teaduskorüfeeale olnud elutööks.

⁴²Valentin Novožilov (1910–1987), mehaanikateadlane, akadeemik (1958), poliitilistelt vaadetelt stalinist.

⁴³Hiina päritolu USA aeronautikainseneri, New Yorgi ülikooli professori Chi-Teh Wangi (1920?–1955) *Rakenduslik elastsusteooria* oli ilmunud 1953. a ja venekeelses tõlkes 1959.

⁴⁴Plaadiks nimetatakse mehaanikas tasandilist koorikut.

Õppimine on olulise eraldamine ebaolulisest. Alustada tuleks hoopis konkreetsemast — pöördsilindri tasakaaluvõrranditest. Neile lisanduvad inertsijõud, sest löök koorikule vallandab selles dünaamiliste protsesside ahela. Alustuseks oleks kõige tähtsam valida lahendusmeetod. Küll kulunuks nüüd ära üks õpik koos konkreetse lahendusnäitega, milles iga peensust valgustatakse piisava selgusega.

Tundsin, et olen jõudnud teaduse eesliinile, Eesti mehaanikateadlaste eliidi hulka. See eesliin oli nagu Olümpose mägi, kus Jupiteriks oli Nikolai Alumäe ja kus suured jumalad otsekui naerunuks mu üle — ning ma ei saanud selle peale isegi solvuda. Sest kas võib solvuda jumalate peale? Nende ees võid üksnes oma vähiklikkust tunda. Niisugusele mäele püsima jääda on oi kui raske; iga hetk võid sealt tillukese kivina alla veereda. See oli nagu tuleproov, mulle ettesöödetud võimalus ennast tõestada.

Eesti juhtivad mehaanikateadlased olid suutnud meie planeedikuuendikul tiptasemele tõusta ja neid hinnati juba kõrgelt. Aga Aleksei Goldenveizer valiti USAs akadeemikuks, samal ajal kui Nõukogude Liidus jäigi tal see au saamata — kuuldavasti rahvuse pärast. Veidi hiljem õnnestus mul seda mainekat teadlast näha palgest palgesse, kui ta ühe oponendina saabus 1967. aastal Tallinnasse Uno Niguli doktoritöö kaitsmisele. Tema hillitsetud käitumises ei avaldunud ühelgi moel nimeka teadlase suursugusus või üleolek kolleegidest.

Istudes raamatu taga, pea käte vahel, ei tundnud ma muud kui oma huugavat, kasutatud pead. Suurimaks piinaks on oma aju võimetuse mõistmine. Oh seda rahuldustunnet loovast tööst, seda avastamisrõõmu, mida ajakirjanikud nii kenasti oskavad kirja panna!

Laborantidel on mõnus põli: teevad neile ettesöödetud valemite põhjal mingeid arvutusi, joonestavad saadud punktide põhjal kõvera, esitavad oma töö tulemuse ja — head aega! Kas kõvera punktid omavahel ka klapiavad, pole enam nende asi. Tehnikule antakse skeem, ta kontrollib, katsetab, ja töö tehtud! Ajaloolase mureks on vajalike faktide väljasõelumine arhiividest, kuid neid teisendada või muuta pole enam vaja. Kontseptsioon võib küll

ajas muutuda, kuid fakt jääb faktiks, seda välja mõelda pole tarvidust. Pedagoogika- või psühholoogiaaspirant kogub statistilist teavet näiteks raskesti kasvatavate indiviidide kohta, koostab tabeleid — ja lõpptulemus on juba käeulatuses.

Minu kuudepikkusest tööst pole mingit kasu olnud, peab olema annet. Peale ande polegi mul nüüd muud vaja.

Pärast lõunat, enne tööpäeva lõppu, astus läbi keegi naisterahvas kaadrite osakonnast.

“Millal te, seltsimees Nigul, puhkusele lähete? Ja möödunud aastane puhkus on teil jäänud samuti välja võtmata.”

Uno pidi oma silmad avatud materjali kohalt ülespoole tõstma. Mõelnud pisut, arvas ta, et homseks otsustab ta nii kiireloomulise küsimuse ära koos kaasaga. Tema ilme reetis soovi, et saaks vaid praegu sellest tulitajast kiiremini lahti. Kui ametnik oli ruumist lahkunud, pomises ta endamisi: “Nii et peab siis puhkama hakkama?”

Kord hommikul astus tööruumi Alumäe, kui seal polnud ei Nigulit ega Ainolat. Käes üht telegrammi vibutades oli ta torisenud koridoris vastu tulnud osakonnajuhatajale, et nendel formaalsustel ega norimistel pole otsa ega äärt, ka iga kronsteini külgekruvimist peab Moskvaga kooskõlastama. Aastate vältel oli ta selles bürokraatlikus masinavärgis üht-teist omandanud ning suutis teadlashulki kindlakäeliselt juhtida. Tarvitses tal vaid kuhugi pilk heita, kui ikka selgus, et midagi on viltu ja seda või teist saaks paremini teha.

“No kuidas läheb?” küsis Alumäe.

“Halvasti, kuidagi ei saa pihta. Kõik on nii keeruline.”

Akadeemikul näis neis küsimustes olevat oma arvamus.

“Kui teadustöös näib kõik lihtne olevat, annab see tunnistust sellest, et tegija on võhik ja kogu töö käib talle üle mõistuse.”

Ta silmitses pabereid mu laual.

“Ja see on kõik?”

“Kõik.”

“Kaua te seda tööd olete teinud?”

“Paar kuud.”

“Juba paar kuud?” imestas Alumäe.

Tema sametpehmesse hääle olid tekkinud karmimad toonid.

Ta hakkas uurima mu täiskirjutatud paberilehti, mida kokku oli tõesti vähe.

“Kus on siin rajatingimused? Nii, nii... Oi-oi-oi! Mis see siis on! Märgiviga. Nüüd teisevad e-astmefunktsioonid aeglaselt muutuvaks, selle asemel et ostsilleeruda. Mingeid võnkumisi siin ei teki.”

Vaatasin oma paberit mõttelageda pilguga. Kuidas ma seda märgiviga polnud näinud!

“Olete endale tõepoolest raske ameti valinud. Meedias kujutatakse teadustööd põneva seiklusena. Põnevust ja ilu on siin küll, kuid see on vaid medali üks külg. Teadustöö on nagu süvamuusika, mida ei tarvitse kohe mõista.”

Nii mõnegi värskeima avastuse kohta oli akadeemik varem leidnud, et praegu on see teema veel vaid ajakirjanike jaoks. Suhetumises meediasse oli ta pigem kriitiline kui toetav. Kord ühel seminaril oli Alumäe pahvatanud, et sulemehed on nagu lutikad, kes leiavad prao ka sealt, kus seda tegelikult polegi.

Akadeemik tõusis püsti ja lahkus.

Asusin kohe e-astmefunktsioonide kallale, mis Euleri valemi abil teisevad kergesti siinus- ja koosinusfunktsioonideks. Aga seejärel tekkisid uued raskused ja mu mõtted takerdusid jälle. Kahtsesin, et polnud ülejõukäiva diplomitöö asemel valinud kaht riigieksamit, mida oli eelistanud osa kursusekaaslastest. Eksami teed ikka ära, küsimus on vaid hinded. Nüüd hakkasin mõistma, mida tähendab üks tõsine diplomitöö ja üldse teadustöö.

Otsustasin viimast korda tõsiselt rääkida oma juhendajaga. Juba varem oli Nigul konstateerinud, et tema pole ülikoolis õppinud⁴⁵ ega ole seepärast kõikide teoreetiliste probleemidega kuigi hästi kursis. Seekord kuulas ta mu pihtimuse ja probleemid tähe-

⁴⁵Nigul oli 1953. a lõpetanud TPI ehitusteaduskonna ja kaitsnud 1956. a sealsamas tehnikakandidaadi väitekirja. 1967. a sai ta tehnikadoktori kraadi (TA).

lepanelikult ära ning vaikis mõne aja, nii et tundsin juba kõhedust. Seejärel heitis mulle kiirpilgu:

“Te vist loodate, et mina teile selle töö valmis kirjutan. Ülesanne ei kuulu küll lihtsate hulka, aga oma diplomitööga peate küll ise hakkama saama.”

Uno Nigulile oli juba ammu selgeks saanud, et teadlane peab kas palju suutma või minema administratiivtööle. Peab suutma jah! Vägisi oma tööd ära ei tee. Mõistsin, et kumbki meist saab asjadest aru isemoodi.

Kohvibaaris kurtsin Naumile: “Kas Nigulil on tõesti kahju mõned konkreetsed pidepunktid kätte näidata!”

“Neid pidepunkte võib ta ju aimata, kuid kas ta sisusse süüvimata isegi neid täpselt teab? Nii mõnigi juhendaja, kel alles veel vaid kõrged tiitlid ja üldine tunnus, laob õpilasele välja oma viimased kasinad ideed, et vaadata, kuhu hoolealune nendega välja jõuab. Ja küllap Nigulgi vaatab, mida üks sinusugune üritaja endast kujutab.”

Nii et uppuja päästmine on uppuja enda asi? Need Naumi sõnad valasid mu hinge uut sappi. Muidugi polnud Uno Niguli teed tipptegijate hulka sillutanud vaid ta varasem kiire edulugu ja jumalast antud andekus. Uno parimad aastad loometööks olid küll juba kätte jõudnud, kuid ta saavutuste lagi ja haljale oksale tõusmine olid veel kauge tulevik.

Juba samal päeval ostsin endale rongipileti Tartusse. Mustamäe ühiselamust jõudsin veel läbi käia. Linnas ühistranspordiga ringi kolistades sain oma mõtteid mõlgutada. Kui palju on minus eelsoodumust tõusta arvestatavaks tegijaks ja pääseda marjamaale oma võimeid realiseerima? Ja mida arvab minust professor Ülo Lepik, kes mind ometi peaks ju tundma? Lootusetuks ta mind vist ei pidanud, kuid minust andekamana oli ta eelistanud Tartusse jätta Elmari, ja seda teenitult.

Tartu tervitas mind päikesepaistega kui vana tuttavat. Kui rahulik on Tartu! Seda taipasin kohe kõigi oma meeltega. Kaasvõitleja ootamatust väljailmumisest üllatunud Elmar võttis mu vastu rõõmsa naeratusega. Ta istus teoreetilise mehaanika kateedri ruumis, mida sisustas tuttav vanamoeline mööbel. Selle olevat

kasinatel sõjajärgsetel aastatel oma kodust siia toonud tollane kateedrijuhataja Gerhard Rägo.⁴⁶ Elmari ees lebas paberikuhi täiskirjutatud lehtedega ning tema käekiri oli mulle üdini tuttav juba ammust aega.

“Kuidas sul Tallinnas läheb?”

Selle peale vaid ohkasin ning keskendusin Elmari diplomitööle, mis käsitles elastsete-plastsete plaatide ja koorikute pärast-kriitilist staadiumi. Hoogsate pintsli tõmmetega hakkas ta maalima pilte sellest, mida ta koos professoriga saada loodab. Ta ees lebas hunnik raamatuid, samuti mõned koopiad teadusartiklitest.

“Kogu sellest faktihunnikust tuleb kokku keeta Tõde,” lausus ta muiates.

Mu kaaslane säras nagu kevadine lilleõis. Huvitav oluks näha Elmarit minu asemel Tallinnas. Muidugi oleks hakkaja ja diplomaadina osav Elmar toime tulnud ka Uno Niguli käe all. Ja ikkagi oleks põnev olnud, kuidas ta alustanuks minu asemel lõõgi saanud lendava keha uurimist. Tutvustasin talle lühidalt oma probleemipundart. Elmari ilme seepeale tõsines. Loodetud näpunäidete asemel arvas ta mõtlikult, et siin tuleks ülesandesse põhjalikult süveneda, kuid kerge see teema küll ei ole.

“Oled vist teemaga alt läinud, kuigi valik ise näib olevat huvitav ja intrigeeriv.”

“Mina seda ei valinud. Kuid nii ta on, et praegu saan liikuda vaid edasi.”

“Oled sa sellele tõsiselt pühendunud?”

“Tõsisemalt kui seni ma enam ei oska. Ei mingeid näpunäiteid. On mõned raamatud ja teadusartiklid. Aga see kättesaadav teave on üldine ja läbi imbinud alustõdedest; minu konkreetsetest probleemidest jääb see kaugele.”

“Üldprintsüübid ongi ainult peas, elu seevastu koosneb üksikjuhtudest,” teadis Elmar lisada.

⁴⁶Gerhard Rägo (1892–1968), matemaatikakandidaat (1913, Tartu ülikool), oli 1941 Tartu ülikooli rektori asetäitja, 1944–1946 TÜ haldusprorektor, 1944–1963 teoreetilise mehaanika kateedri professor, 1944–1958 kateedri juhataja.

“Nii ta paraku näib olevat. Ja kui kohtad fraasi “Kerge on näha, et...”, siis võid mürki võtta, et järgnev on kõike muud kui lihtne. Eriti armastab koonerdada Alumäe, kui kirjutab mustvalgel, et tuntud meetoditega saame tulemuseks...”

“Loen samuti tarku artikleid,” sekkus Elmar, “Neis püütakse anda mõtetele lõpetatud ja lakoonilist kuju põhimõttel, et heale hoonele ei tohi jääda tellingute jälgi. Ühe matemaatiku kohta — oli vist Gauss⁴⁷ — on öeldud, et ta käitub nagu vana rebane, kes oma jäljed liivas sabaga ära pühib.”

“Mulle tundub, et mu juhendaja põeb alaväärsuskompleksi, kui rõhutab, et tema kui ülikoolis mitteõppinu pole saanud kõike omandada.”

Elmar mäletas üht suvekooli Käärikul, kus enesekindlad Alumäe, Nigul jt polevat andnud provintsirahvale mingit armu ning olid tunnistanud üksnes Ülo Lepiku autoriteeti.

“Ilmselt tahavad pealinnamehed sult mitu nahka korraga võtta. Sa räägi professoriga. Räägi tõesti! Ja vilista nende tähtsusest pakatavate vurlede peale!”

“Nüüd on juba hilja, töö peab hakkama valmis saama. Oma aja võtab veel vormistamine ja kaante vahele saamine.”

“Aega on tõesti napilt jäänud, aga sa näed ka ise, et nii ei ole võimalik edasi minna. Kas sa arvad, et suudad Tallinnas nonde teaduse ülempreestrite südameid liigutada? Loodad sa tõesti, et saad Alumäe juures geeniuseks?”

Uks avanes käratult ja sisse astus professor ise, neljakümnen-dates eluaastates üle keskmist kasvu rühikas brünett. Ta eelistas kanda tumedat ülikonda ja ta silmavaade läbi süsimustades raamid-des prilliklaaside oli otsekohene ja heatahtlik.

⁴⁷Carl Friedrich Gauss (1777–1855), Saksa matemaatik, astronoom, geodeet ja füüsik, uuris esimesena miteeukleidilist geomeetriat. 1803 ja 1809 kandideeris Tartu ülikooli astronoomia- ja matemaatikaprofessori kohale, esimesel korral ebaõnnestunult, teisel korral osutus valituks, kuid loobus siis ise.

Professor Lepiku saabumine ei olnud kindrali ilmunine oma võitlussalga ette, mis juba iseenesest oleks tekitanud mingeid liisapingeid või üldise valvelseisaku.

“Oo, tervist!” Professor reageeris mu kohalejõudmisele sõbraliku käepigistusega. “Kuidas Tallinnas läheb?”

Olin kimbatuses: “Just sellest tahaksin teiega tõsiselt rääkida.”

“Olgu nii. Meie jutt Sakkoviga ei saa ilmselt olema kuigi pikk ja seejärel kuulan teid.”

Mäletasin Ülo Lepiku mehaanikaloenguid, mille rahulik ja väljapeetud stiil vastas hästi mehe enda loomusele. Tundus, et ka kõige keerukamad teoorianüansid ja -riikad ei suuda professorit tasakaalust välja lüüa, sest ikka oskas ta kogu õppematerjali panna lihtsasse süsteemi, mis oli kuulajale hästi mõistetav. Vaevalt kujutanuks keegi professor Lepikut ette häält tõstmas, ja ka endast väljaminek ei kuulunud tema võtete arsenalis.

Oma mälestusteraamatus *Tartu Ülikool minu elus* on Lepik ise meenutanud, kuidas kord ülikooli nõukogu koosolekul oli rektor Feodor Klement⁴⁸ pärast Lepiku ettekannet siiski arvanud, et elu pole võimalik edendada söimamiseta. Kuigi Ülo Lepiku aruandega jäädki üldiselt rahule, lausus Klement lõpetuseks: “Professor Lepik, te sõimate vähe. Kui te sõimaksite rohkem, laabuks töö veel paremini.”

Ülo Lepiku näole oli hetkeks ilmunud vaevumärgatav muie. Ta jättis ütleмата ühe oma põhitoe: ei saa olla õiglane, kui ei olda inimlik; leebus on oluline osa õiglusest.

Professori äsjane vestlus oma diplomandiga oli kulgenud tõiselt ja rahulikult. Mitte kõik ei laabunud Elmaril ladusalt, tõrked vallandasid poleemika, kuni professor arvas:

“Mõtleme mõlemad kodus veel kord selle üle järele.”

Õeldu kõlas mitmuses. Polnud isegi vihjet sellele, et mõelgu Elmar ise, ega siis teised hakka tema eest midagi ära tegema.

Läksime kahekesi kõrvalruumi, professori kabinetti. Tundus, et ta juba aimab mu töö kehva seisut. Ja nüüd istusin Ülo Lepi-

⁴⁸Feodor Klement (1903–1973), füüsik, Tartu ülikooli rektor aastatel 1951–1970, TA liige (1951).

ku vastas. Seda hetke olin oodanud ja kartnud. Aastat poolteist varem olin selsamal toolil istudes teatanud professorile, et sooviksin edaspidi pühenduda mehaanikale. Teadsin, et mehaanika on füüsika n-ö esimene peatükk ning et see muutus teaduseks 1687. aastal, kui Newtonilt ilmus “Loodusfilosoofia matemaatilised printsiibid”. Ega mul toona südamelähedasi teemasid palju olnudki: kas geomeetria, mida luges suurepäraselt dotsent Ülo Lumiste,⁴⁹ või mehaanika. Enne nii tähtsa otsuse langetamist olin palunud professoril kirjeldada lühidalt, mis ootaks mind tema käe all. Küllap olid ka Ülo Lepiku isikuomadused selleks kaalukeeleks, mis oli mu valiku mehaanika kasuks kallutanud. Ei võinud ma siis arvatagi, et pean oma diplomitöö kirjutama hoopis teises kollektiivis. Kas see tähendas professori sõnamurdlikku käitumist minu suhtes? Seda mitte.

Juba aegsasti oli teada olnud, et kõiki nelja mehaanikale pühenduvat tudengit ei saa Tartu ülikooli tööle jätta ning et Tallinn vajab üht “mehaanikut” nii küberneetikainstituuti kui ka TPIsse.

“Ma kuulan teid.”

Napilt kümne minutiga andsin ülevaate oma senisest tööst ja ebaõnnestumistest. Nüüd pidi oma sõna ütleva Ülo Lepik. Mida teadsid tudengid professorist, kes istus mu vastas? Oma iidolist, kel nagu paljudel teistelgi oli elus olnud ka keerulisi aegu.

Juba lapsepõlves oli Ülo Lepik kiindunud arvudemaailma, kus valitsevad ranged loogikaseadused, mille kõrval inimese loodud seadused tunduvad nii muutlikud ja ebatäiuslikud. Noores mehes elas anne, ühtaegu tugev ja nõrk, nagu päikese poole küünitav taimeke. Gümnaasiumis lisandus kiindumus füüsikasse, mis on kirja pandud füüsika emakeeles, s.t matemaatika keeles. Juba enne ülikooli tegi noor Ülo endale selgeks diferentsiaal- ja integraalarvutuse põhitõed ning kõrgema algebra alused. Lõpmata väikeste suuruste kokkuarvutamise võtted olid leiutanud juba Newton ja Leibniz ning sellest oli välja koorunud imeline tõdemus: on täiesti võimalik imepisikesed suurused kokku lugeda ja

⁴⁹Ülo Lumiste (1929–2017), matemaatik, TÜ professor (1969–1995), matemaatikateaduskonna dekaan (1974–1980), TA liige (1993).

avastada, et integraali all olev pindala on ehmatavalt suur, kuigi ta on kokku pandud lõpmata väikestest osakestest.

Ülo Lepiku õpingud Tartu ülikooli füüsika-matemaatikateaduskonnas jäid jalgu sõjale ning katkesid tema sundmobiliseerimisega Saksa sõjaväkke, algul tagavararügemendi kirjutajaks, seejärel raadiotelegrafistide kursuslaseks Neuhammeri (Świętoszówi) õppelaagris Poolas. Viimased verised sõjakuud paiskasid ta rindele, raadiotelegrafistide kahurväerügemendi staapi. Nõukogude aastatel lahterdati see kategooriasse “fašiste ustavalt teeninud käsilased”. Sõna “fašist” oli muutunud Venemaal tõeliseks sõimusõnaks.

Pärast vangilaagriaastat sai Ülo Lepik õpinguid ülikoolis jätkata ja 1948. aastal kooli ka lõpetada. Suur puudus haritud inimestest oli sõjajärgsetel aastatel krooniline. Ühel juhuslikul kohtumisel Toomemäel oma professoriga, eaka hallipäise Gerhard Rägoga, sai Ülo viimase kursuse tudengina kutse asuda teoreetilise mehaanika kateedris tööle assistendina. Noore mehe aktiivset ja ärksat vaimu oli juba märganud.

Eesti teadus oli nüüd muutunud üheks Nõukogude Liidu teaduse väikeseks osaks, kuid kontakteerumine Moskva ja Leningradi nimekate teadlastega oli Ülo Lepikul raskendatud viletsa vene keele oskuse tõttu. Ühe Moskva professori pakutud teemade hulgast valis Ülo endale sellise, mis käsitles materjali kokkusurutavuse mõju elastoplastsete plaatide stabiilsusele. Uurimine hakkas edenema ja esimesed tähtsamad tööviljad läkitas ta samale Moskva professorile hinnangu saamiseks. Kiri jäi aga vastuseta.

Pärast väitekirja põhiosa valmimist sai Ülo ühelt teiselt Moskva professorilt äsja seal kaitstud dissertatsiooni autoreferaadi. Selle teema langes sõna-sõnalt kokku Ülo omaga. Ülole oli see selge läbikukkumine! Ta sõitis Tallinnasse, et küsida nõu Nikolai Alumäelt, kes oli NSV Liidu TA mehaanika instituudis edukalt kaitsnud doktoritööd.

Tallinnas kohtus Lepik Alumäega tema imepisikeses kabinettis ühe hoone soklikorrusel Toompuiestee ja Paldiski maantee nurgal. Hoopis teise teema kallal töötava inimesena ei osanud Alumäe Lepiku teadustöö kohta midagi konkreetset öelda. Olles

veendunud oma väitekirja kaitsmise ebareaalsuses, soovis Lepik Alumäelt uut teemat ja võimalust jätkata tööd Alumäe juhendamisel. Vastuseks tuli talle kindel “ei”, sest kahel mehel minevat ühes paadis sõudes kitsaks.

Nikolai Alumäe oli NSV Liidus üks esimesi, kes kasutas koorikute arvutamisel ulatuslikult tensorsümboolikat. Kas tunnustatud korüfee kartis, et Tartu mees ei suuda seda matemaatilist aparatuuri omandada? “Ei,” vastas too, “selle teete endale selgeks kolme nädalaga”, ja soovitas Lepikul sõita Moskvasse või Leningradi, et seal maad kuulata, millised on väljavaated kõnealune väitekirj ikkagi ära kaitsta.

Oma kulu ja kirjadega Lepik Neevalinna jõudiski, saades seal öömaja kolhoosnike residentsis Halturini tänaval, kuid enne majutuasutusse vastuvõttu pidi kohalikust sanitaar-epidemioloogia-jaamast tooma tõendi, et tal puudub igasugune suhe täidega.

Tõelisi erudiite plastsusteooria alal sõjajärgses NSV Liidus nappis ja mõned asjatundjad soovitasid Lepikul kohtuda professor Iljušiniga,⁵⁰ tollase Leningradi Ülikooli rektoriga. Koormatud inimesena hilines rektor kõnetundi ja püüdis vestlust edasi lükata teisele ajale, kuid tagasisõidupileti juba ära ostnud Lepikule see ei sobinud. Siis küsis Iljušin, kas veerandtunnisest kohtumisest piisab.

Ülo hakkas oma taskuplokist püüdlikult ette lugema vene keelde tõlgitud lühikõnet. Iljušini igavlev ilme elavnes alles siis, kui Lepik ulatas talle oma kahe artikli käsikirjad. Neid pisut uurinud professori reageering oli ülimalt positiivne. Ta soovitas Ülol mõlemad artiklid otsekohe avaldada ühes NSV Liidu soliidseimas ajakirjas⁵¹ ja lisas nagu muuseas, et professor Tolokonnikovi⁵²

⁵⁰Aleksei Iljušin (1911–1998), mehaanikateadlane, NSVLi TA korrespondentliige (1943), Leningradi ülikooli rektor (1950–1952).

⁵¹See oli ajakiri *Прикладная математика и механика* (Rakendusmatemaatika ja mehaanika).

⁵²Leonid Tolokonnikov (1923–1998), mehaanikateadlane, lõpetas Moskva ülikooli (1946), kaitses samas kandidaadi- (1949) ja doktori-väitekirja (1959), töötas hiljem Rostovi ja Tuula ülikoolis.

samal teemal kirjutatud teadustöö ei saa olla mingiks takistuseks väitekirja kaitsmisel, sest käsitlusviisid on täiesti erinevad.

1950. aastal veeres Eesti haritlastest üle kurikuulsa EKP KK märtsipleenumi järgne puhastustorm, mis viis ametist EKP KK I sekretäri Nikolai Karotamme. Partei ja riigiaparaadi ladvikust kõrvaldati funktsionäärid, kes ei olnud Moskva võimumeeste arvates küllalt venemeelsed. Ka Tartu ülikooli saabus spetsiaalne uurimiskomisjon, kelle ees pidid aru andma ja pattu kahetsema kõik “natsionalistid”. Komisjoni esimeest püüdlukult abistanud ülikooli partorg Valentin Matin⁵³ oli pinnimisel eriti õel ja teadis, mida Saksa armeesse jõuga värvatud “fašistilt” Ülo Lepikult küsida: “Miks sakslased teid maha ei kõmmutanud? Ilmselt oli neil selleks põhjust! Millega te neid teenisite?” Käskkiri Ülo Lepiku vallandamise kohta viibis ja jäigi tulemata. Küllap suudeti tema eest seista, sest Lepikult olid ilmunud mõned artiklid NSV Liidu juhtivas teadusajakirjas, mis tollase Tartu ülikooli kohta oli kõva sõna.

Uus tolm keerutati üles enne Lepiku kandidaativäitekirja kaitsmist 1952. aastal: kas sellisele “fašistile” võib ikka teaduskraadi anda? Otsuse teksti õnnestus Lepikul lugeda pärast Eesti taasiseseisvumist: “Ta on visa ja püüdliku tööga lunastanud oma süü Nõukogude kodumaa ees ja teda võib lubada väitekirja kaitsmisele.” Pärast edukat kaitsmist saabus Moskvast ka kinnitus.

Väljakujunenud tava eirates andis diplomi Lepikule üle rektor Klement isiklikult, öeldes, et vaatamata Lepiku suurtele kuritegudele Nõukogude võimu vastu on see võim nii suuremeelne, et annab talle kandidaadikraadi. See otsus ühtis täielikult Klementi kreedoga. Ta oli juba korduvalt kogenud ja veendunud, et isegi nõukoguliku elukorralduse vastu meelestatud inimesest võib ajapikku saada kommunist, kui tal vaid jätkub tarkust. Lolli tarka ei saa, kommunisti ka mitte.

⁵³Valentin Matin (1915–1997), majandusteadlane, lõpetas 1948. a NLKP KK Kõrgema Parteikooli, kaitses 1954 kandidaativäitekirja majandusalal. 1949. a-st töötas TÜ poliitilise ökonomia kateedris õppejõuna (1953. a-st kateedrijuhataja) ja 1954. a-st Eesti Põllumajanduse Akadeemias (1965. a-st dotsent, 1976. a-st professor).

Ülo Lepiku doktoritöö kaitsmisel 1958. a jäi seesugune tsirkus ära, sest aeg oli juba teine. Peale tavapärase kolme oponendi oli dissertandile kinnitatud veel neljas, sest esimene neist, halva tervisega Valentin Novožilov, polnud Moskva ülikooli nõukogu kirjale vastanud. Kaitsmispäeval oli too aga aegsasti kohal: ta polnud kirja lihtsalt õigel ajal kätte saanud. Oli teada, et neljast oponendist kaks on vooluteooria pooldajad ja ülejäänud kaks (nagu ka Lepik) Iljušini arendatud deformatsiooniteooria toetajad. Seda teades oli Lepik vormistanud oma väited ja järeldused diplomaatiliselt. Puhkes äge poleemika, kuid kõik sõnavõtjad märkisid viisakalt, et nende öeldu ei puuduta dissertanti ennast — probleem ise tulevat lihtsalt selgeks rääkida. Kõik kohal viibinud 26 nõukogu liiget hääletasid üksmeelselt Lepikule doktorikraadi andmise poolt.

Kui ma oma jutu lõpetasin, vaatas professor mind tähelepanelikult. Lisasin veel juurde, et huvi mehaanika vastu on mul endiselt alles, kuid Tallinnas tarkade meeste seas olen hakanud kogema oma rumalust ja ebakompetentsust.

“Ebakompetentsus ja rumalus on kaks ise asja,” parandas professor. “Ebakompetentsus algab koos teadusega, rumalus oli varem.”

Telefon helises. Lepik haaras telefonitoru: “Praegu olen hõivatud. Helistan sulle hiljem tagasi.” Ta pani toru uuesti hargile. “Poiss ei oska ülesannet lahendada.” Ja jätkas äsja katkenud jutulõnga:

“Kui ma kord Uno Niguliga vestlesin, arvas ta, et iga ülikoolis õppinu on juba nii kogenud matemaatik, et oskab peaaegu kõike, anna talle vaid ülesanne kätte. Kuigi Nigul on pärast inseneridiplomi saamist ennast kümme aastat matemaatikas ja deformeeruva keha mehaanikas hoolega harinud ning suutnud end korralikult üles töötada, on ta ikkagi jäänud “ainult” haritud inseneriks.”

Lepiku sõnades polnud vähimatki püüdu Uno Nigulit milleski õigustada. Just seda viimast olin kartnud kõige enam.

“Tartu ülikoolis on häid matemaatikuid küll, kuid mehaanika-ülesannete lahendamisel jäävad nad hätta, sest väga vähe on diferentsiaalvõrrandeid, mida analüütiliselt osatakse täpselt lõpuni

lahendada. Koorikute käitumist kirjeldavad kõrgemat järku osatulevistega võrrandisüsteemid ning ligikaudsete meetoditega tegelemine on siin paratamatu. Sobiva lähenduse leidmiseks peame teadma paljusid nüansse ja oskama nähtuse kulgu mingil määral ette aimata. Täpselt sama kehtib ka energeetiliste meetodite kohta. Nii jõuame nende abistavate funktsioonide otsingul paradoksini, kus mingi lahenduskäik ise nõuab vaatlusobjekti käitumise etteaimamist puhtfüüsikaliselt. Alumäe on rõhutanud, et matemaatika ja mehaanika jooksevad siinkohal paralleelselt.”

“Kuidas seda mõista?”

“Tuleb mõista nii, nagu mõistetakse üht loomingulist protsessi üldse. Öelgem nõndamoodi: hea matemaatik ei pea olema hea füüsik, kuid hea füüsik peab kindlasti olema hea matemaatik. Arvutusmeetodeid ongi käesoleval sajandil edasi arendanud eelkõige füüsikud, keemikud, insenerid jt, kes neid meetodeid oma töös otseselt vajavad. Üht tõelist matemaatikut ei näi nii maised asjad enam huvitavat, nende kiindumus kuulub pigem üldisematele ja abstraktsematele probleemidele. Vaat see on meie töö taust, millega peame arvestama, kuid mingem nüüd teie töö juurde.”

Ütlesin ühe ropsuga välja mind viimastel kuudel vaevanud probleemi: “Kas te ei saaks mulle anda uut diplomitöö teemat? Praegusest ei käi mu võimed üle.”

Professori ilme tõsines:

“Ümberlülitumine minu uurimisvaldkonda — plastsusteeriasse — tähendaks äraütlemist Uno Niguli teenetest. Tema auks pean tunnistama, et ta nõustus teid juhendama ühiskondlikus korras ilma mingit tasu saamata.”

“Aga siis jääb mu diplomitöö tegemata!”

“Usun, et ei jää. Diplomitöö ei pea sisaldama uusi teaduslikke avastusi, ta võib edukalt olla ka ühe teema refereering. Tehke valmis üks referatiivne töö, me laseme teid läbi.”

Liikusin Tartu tänavatel. Kui ilus on Tartu! Tänavail domineerisid teklites neiud-noormehed, nagu see on kohane ülikoolilinnale. Tüdrukud olid sügismantlites, heleda- ja tumedapäised, ruugete juustega, naerusuised ja tõsised, ja see oli nii kaunis! Professor oli teinud ainuõige ja inimliku käigu, sest uue diplomitöö kirjuta-

mine nõudnuks minekut uutele radadele täis uut keskendumist ja süvenemist.

Olin öelnud kindla “ei” Elmari plaanile veeta pärastlõuna üheskoos kohvikus. Minu põikpäisus muidugi solvas teda.

“Isegi masinad ja mehhanismid peavad aeg-ajalt seiskuma ja puhkama, sina, Taivo, praegusel hetkel aga eriti.”

“Kui minul oleks praegu ette näidata tulemusi, nagu sinul, tuleksin kõhklemata.”

*

Niguli antud ülesande lahendamise asemel pidin nüüd käsile võtma mastaapse referatiivse töö. Mida kujutab endast referatiivne töö? Tuleb anda vajalik baas ehk matemaatiline aparaat: tasakaaluvõrrandid, pidevustingimused, pinge- ja deformatsiooniteooria. Koorikute ja plaatide puhul lisandub veel oma spetsiifika: momendivaba teooria, ääreefekt, normaalsed ja tangentsiaalsed rajatingimused . . .

Veel sajand tagasi olid arvutusvõimsused olematud ning teoreetikutel puudusid ka teadmised kõrgemat järku osatuletistega võrrandite lahendamiseks. Alumäe oma edulooga on Eesti teadusmaastikul olnud selles valdkonnas suurkuju ja oli arvestatav tegija ka üleliidulises ulatuses. Sain teada, et monograafiat Alumäelt pole ilmunud. Koorikute dünaamiline käitumine on leidnud kajastamist tema arvukates artiklites, milles on näidatud võimalust lahutada elastsetes koorikutes valitsevad pinged väiksemateks komponentideks. Kokkuvõtte meie akadeemiku fundamentaalsetest uurimistulemustest avaldasid hiljem Jüri Engelbrecht ja Mati Kutser.⁵⁴ Alumäed, kelle autoriteet kaastöötajate silmis oli vaieldamatu, nimetasid tema kolleegid isekeskis generalissimuks.

⁵⁴Mati Kutser (snd 1934), laevaehitusinsener (tehnikakandidaat 1970) ja mudellendur (NSVLi ja Baltimaade meister ning viiekordne Eesti meister); oli 1962–1966 TPI ehitusmehaanikakateedri õppejõud, a-st 1969 küberneetika instituudi vanemteadur ja 1975–2000 samas teadussekretär.

Meie arvamusliidri artiklitele eelistasin hakatuseks siiski Goldenveizeri monograafiat, mis tundus moodsam ja kompaktsem. Kuid see kompaktsus oli saavutatud tensorite kasutamise hinnaga. Valemikuhilad ujusid selleski vastu karjakaupa — üks avaldis teise otsa, ja nende dešifreerimine oli äärmiselt vaevaline, mis mul üldiselt ei õnnestunudki, ning nõudnuks alustuseks tensorarvutuse selgeksõppimist. Oli selge, et säärasest valemilasust ma nii napi ajaga läbi ei murra.

Kui Nigulile oli vajaliku järje peale jõudmiseks piisanud kümnest aastast, siis mind kimbutas nüüd tõeline ajapuudus. Goldenveizeri monograafia hõlmab kaht lihtsustuste rühma:

1. koorikute valik lihtsamatel praktilistel erijuhtudel ja
2. lahendusmeetodi väljatöötamine lähtevõrrandi asümptootilisel integreerimisel, kus autor oli olnud esmategijaks.

On selgunud, et viga koorikuteoorias on asümptootilisel integreerimisel seda väiksem, mida suurem on (kuni teatud piirini) võrrandi muutumisnäitaja ning vähim kooriku paksus h . Selles mõttes täiendab asümptootiline meetod koorikuteoorias edukalt variatsioonimeetodeid, mis annavad usaldatavaid lahendustulemusi väiksemate võnkesageduste korral (koos suuremate tehniliste raskustega). Asümptootilise lahendusmeetodi eelis arvuliste ees (tema väiksema täpsuse korral) on selles, et võimaldab lahendeid kvaliteetsemalt uurida, mistõttu asümptootilist integreerimist tuleks uurida paralleelselt variatsioonimeetoditega. Aga selleks kuluks mul hulgaliselt väärtuslikku aega, kui sellest üldse asja peaks saama.

Oma probleemide üle püüdsin ise rohkem mõelda. Nigulil oli alanud ajutine puhkus ja teda olla nähtud koos pojaga Nõmme mäel slaalomit harjutamas. Nõnda olin ma vaba sagedasest aruandlusest oma šefi ees.

Lendava keha (kooriku) rajatingimused ei kuulunud nende tüüpülesannete hulka, mida kohtad peaaegu igas raamatus. Milles peitub nende omapära, nende olemus minu töös? Muidugi nende järeleandlikkuses, mis kujutab endast täielikku vastandit kooriku absoluutselt jäigale kinnitusviisile, sest õhus lennates ei piira teda miski. Ääreefekti järelikult ei tekigi või on see sisuliselt olematu.

Isegi jäikade rajatingimuste korral eralduvad pingeseisundid hästi ning momendivaba teooria ei tööta vaid kooriku kinnituskohtade lähimas ümbruses.

Leo Ainola, kes sõnastas senitundmatuid variatsiooniprintsiipe oma uudses kastmes, et leida võimalust luua koorikuteooria lineaarseid ja mittelineaarseid mudeleid, oli mind veel hilja-aegu manitsenud: püüdke painutada õhukese seinaga silindrit; siis veendute, et lihtsam on painutada vaid selle servi.

Minu ülesandes langeb seegi tõke ära, mis tähendab rohelist teed momendivabale ehk membraaniteooriale. Just selles on mu ülesande mõttekoht, ja küllap tajus muutust mu meeleolus ka Ainola.

“Kas Heureka?” küsis ta.

“Vist jah,” pomisesin ebalevalt.

“Sel juhul pange aga takka. Sest kui oled jõudnud orbiidile, siis muudkui lenda!”

Tundus, et mu töös oli avanenud edasipürgimiseks mingi nišš. Midagi oli hakanud paigast liikuma. Meenus, et õhukese seinaga koorik kujutab endast lõpmatu vabadusastmega mehaanilist süsteemi, mistõttu selle uurimine on mahukas. Oli tärpanud lootus, et mu diplomitööst ikkagi tuleb midagi, ja vahest rohkematki kui referatiivne töö.

*

Tartu hallikas taevast puistas alla viimast lumelörtsi. Ülikoolis oli alanud järjekordne kevadsemester, viimane mu elus. Kevade hoogne samm kihutas tagant, sest armutult voolava aja vastu, mida näitavad kellad, kalendrilehed ja päikeseloojangud, ei saa ükski vägi. Ühes suunas kulgev ajavool võis mu eesmärgi aga uppi ajada. Ja ometi oli professor Lepik julgenud mulle kogu kevadsemestriks pakkuda poolt laborandikohta teoreetilise mehaanika kateedris.

“Siis oled sa küll narr, kui niisugusest pakkumisest ära ütled,” arvas Elmar, kes ise oli kõhklematult nõustunud pakutud laborandikoha teise poolega.

“Mis sul viga, ise juba vormistad oma tööd.”

Olin vist ainus, kes ikka veel püsis diplomitöö matemaatiliste probleemide kallal.

“Ära nüüd jonni, vaid hakka oma oopust hoolega vormistama. Elad veel endises ajas ega teagi vist, et ülikooliõpe meie erialal kestab nüüd 5,5 aastat. Sinu visa tööga saadud valemid on juba iseenesest korralik panus ning referatiivsest tööst enamatki. Seda arvutil ära lahendada ei jõua sa niikuinii.”

Minu olukord jäi Elmarile mõistetamatuks. Kõigile mu kahtlustele tegi lõpu professor, kes jagas Elmari arvamust ja lisas nagu muuseas:

“Ega meil teile palju tööd anda polegi, oma diplomitöö jaoks peaks teil aega jääma piisavalt.”

Siin professor ei eksinud. Mulle jäi teoreetilise mehaanika kateedri õppejõudude ruumis massiivse kirjutuslaua taga istudes aega oma diplomitöö kirjutamiseks tõesti piisavalt. See koht oli tegelikult Lembit Rootsi⁵⁵ oma, kes seda suurt ei vajanudki. Loenguvälisel ajal istus ta õppejõudude ruumis harilikult vaid selleks, et kolleegidega viimaseid uudiseid vahetada. Roots ja Lepik lugesid teoreetilise mehaanika kolmesemestrist kursust korradamööda: ühel aastal alustas sellega üks ja järgmisel uue õppeühikuga teine. Meie kursus oli selle stuudiumi läbinud professor Lepiku käe all. Teistele õppejõududele selles tillukeses kateedris jäid üle kõrgema matemaatika tunnid ning mõned erikursused. Lembit Roots oli meister konksuga ülesannete lahendamises ja osalenud mitmel mälumänguturniiril, kuid meelisharrastuseks jäi meistikandidaat Rootsil siiski male, mis tegi temast arvestatava mängumehe — kui mitte just vabariigi maleliidi tipus, siis selle paremiku seas kindlasti. Üliõpilased tundsid lüheldast kasvu ja mehelikult sümpaatset Rootsi tasakaaluka lektorina, kelle loengud olid metoodiliselt hästi paigas, iga kuuldavale toodud fraas hästi läbi mõeldud ja iga sõna täpselt õiges kohas. Tema eluviisi ei paistnud olevat muutunud isegi aspirantuuriaaastad. Ikka rahulik ja tasakaalukas, oli aspirant Roots käinud kateedris regulaarselt oma

⁵⁵Lembit Roots (1931–1993), mehaanikateadlane, füüsika-matemaatikakandidaat (1963), TÜ teoreetilise mehaanika kateedri dotsent 1970–1992, 1993 rakendusmatemaatika instituudi dotsent.

kolleegidega ennast tühjaks lobisemas, nii et professor oli jõudnud juba pahandama hakata, et oli endale jüంగriks võtnud vale mehe. Ja siis ühel päeval teatas Lembit nagu muuseas, et ta kandidaaditöö on nüüd valmis. Akadeemik Alumäe, kelle seminari oli Roots läinud oma tööd tutvustama, tõstis hallid silmad mõtlikult ülespoole, silus väärilt lõuga ja küsis otsekohele: “Aga kus on siin need kaks rida, mille eest teile teaduskraad anda?” Ja kohe järgnes tema resoluutne hinnang: “Lahjavõitu see lugu. Tehke juurde!” Lembit ei lisanud tehtule ainsatki rida ja kaitses oma mõttetöö ära Moskvas.

Nüüd järgnes Lembit Rootsi töös uus “vaikuseperiood”, kuid Ülo Lepikul oli taas põhjust loota, et Rootsi teaduskraad innustab teda oma uurimistööd jätkama. Dotsendipalk ja -positsioon teda ilmselt rahuldasid, nii et ta võis tõesti kergesti mugavustsooni langetada.

Elmar Sakkov soovendas päevast päeva dotsent Olaf Prinitsa⁵⁶ istekohta, kes jagas oma teadmisi ja kogemusi tulevastele matemaatikapedagoogidele. Olaf oli menukas solist ülikooli meeskooris ning oma välimuselt ja riietuselt härrasmehelik. Kontsertidel pälvis publiku tunnustuse koorilaul “Sügaval taigas”, kus solistipartii esitas Olaf Prinits. Oma ametitööd tehes kurseeris ta põhiliselt auditooriumi ja lugemissaali vahet ning töölaua taha sattus harva.

Dotsent Prinits oli jättnud mulle ühe tööülesande, mõnede jooniste tegemise ühe oma artikli jaoks ajakirjale *Matemaatika ja kaasaeg*,⁵⁷ kuid see töö ei olnud eriti aeganõudev. Suuremat vastutust tundsin kontrolltööde parandamise ees. Nimelt oli professor teinud kolmanda kursuse matemaatikutele kontrolltöö dünaamikas ning vigade leidmine ja äramärkimine jäi minu hooleks.

⁵⁶Olaf Prinits (1924–2006), matemaatikadidaktik, pikka aega üks Eesti matemaatikaõpikute põhiautoreid; oli 1965. a üks TÜ matemaatika õpetamise metoodika kateedri rajajaid ja 1975. aastani selle juhataja, 1987. aastast professor.

⁵⁷Aastail 1963–1984 Tartu ülikooli egiidi all ühiskondliku töö korras välja antud ebaregulaarselt ilmunud matemaatikaalaste populaarteaduslike artiklite kogumik.

Eelnevalt tuli mul endal kõik kontrolltöö variandid ära lahendada. Siin ei võinud eksida, sest ükski viga ei tohtinud kahe silma vahele jääda. Hiljem vaatas professor kõik ära märgitud vead kiiresti üle, kirjutas välja hinded ning paistis mu tööga rahule jäävat. Elmari kohustuseks olid mitmesugused asjaajamised: käigud latu, ülikooli kantseleisse ja mujale. Hea suhtlejana sai ta kenasti hakkama.

Viimasel sessil olin jõudnud kõrgendatud stipendiumi saajate hulka, mis oli 40 rubla kuus. Sellele lisandus veel 42.50 laborandipalka. Kokku seega korralik toonane kuutasu, ja ma võisin hakata mõtlema nii mõnegi hädavajaliku asja ostmise peale. Näis, et Lepik oli mõistnud kahe lõpetaja rahalist seisu, mis ei saanud kuigi hea olla.

Oma diplomitööd käisin vormistamas Tallinnas Uno Niguli juures. Too luges mu ülestähendusi väga tõsiselt. Andis mõnikord hüva nõu, kuid mõne väljendi või termini kallal noris tõsiselt.

Mu töösse hakkasid tema mõjul sügenema fraasid “Tundub, et...”, “Näib, et...”, “Nähtavasti on...”. Niguli ettevaatlikule esinemisstiilile andis järgmisel seminaril vastulöögi Nikolai Alumäe: “Mis seal näida,” pöörutas akadeemik oma kohalt, “see ju on nõnda...!” Ja ettekandja Nigul ei lausunud nii resoluutse repliigi peale musta ega valget.

Järgmisel kohtumisel noomis mind juhendaja:

“Oma viidetega olete minu saavutusi üle tähtsustanud.”

“Mis teha, teie artiklitele tuleks viidata tõepoolest! Kellele siis veel?”

“Viidake ka Alumäe artiklitele!”

Ja Uno võttis välja mõned akadeemiku uusimad teadusartiklid. “Need käsitlevad ju hoopis teisi küsimusi,” imestasin. “Mis siis. Kes seda ikka kontrollima hakkab.”

Lõpuks sain minagi oma oopuse kaante vahele. Selle ühe eksemplari läkitasin Nigulile. Kiidusõnu oma juhendajalt ma muidugi ei oodanud, kuid juhendaja arvamus peab diplomitöö kaitsmisel kindlasti olemas olema.

Tallinnas pistis Nigul mulle täistipitud paberilehe koos oma allkirja ja instituudi pitsatiga otse mu värisevate sõrmede vahele. Maldamata hetkegi oodata, tormasin koridoris kohe lähima akna juurde. Trükitähed paberil hüplesid mu silme ees üles-allu ning keskendumine nõudis suurt vaeva. Ma ei uskunud oma silmi. Juhendaja arvamus algas sõnadega: “Taivo Liiva on laiendanud tublisti oma ülikoolis omandatud teadmisi ...” Ei ühtki halba sõna ega kriitilist märkust, kui selleks mitte pidada lõpplaususes mainitut, et päris valmis töö ei ole, kuid ega nii lühikese ajaga saagi diplomandilt rohkemat nõuda.

Ootamatu pingelangus vallandas minus heldimuspuhangu. Olin valmistunud lugema ükskõik mida, kuid mitte sellist hinnanangut.

Tormasin tagasi oma juhendaja juurde, kuid too oli juba esimese korruse Narva maantee poolses väikeses lugemissaalis uurimas üht ingliskeelset artiklit.

“Suur tänu teile!” pahvatasin.

Sõnad jäid mulle kurku kinni. Nigul võttis jutujärje üle: “Pärast kaitsmist tuleks teil läbi teha arvutustöö, üks numbriline näide kindlasti. Mehaanikavalemid, nagu näete, on kohati pikad ja kohmakad. Neist midagi välja lugeda on raske, kui mitte võimatu. Sinilindu võite püüda alles konkreetsetes näites parameetreid muutes. Alles siis ilmnevad mitmesugused tendentsid ja seaduspärasused.” “Ei tea, kas tasub,” kohmasin vastu, mõistes kohe oma küsimuse rumalust. “Tasub ikka!” lausus juhendaja heatujuliselt. “Ja seejärel võiksite vormistada ka artikli trükkis avaldamiseks.” “Trükkis avaldamiseks?” See mu pähe nii järsku ei mahtunud.

“Ja üldse võiksite laineleviku probleemidega tulevikus jätkata.” Uno Nigulile oli juba teada, et ülikooli suunamiskomisjonis olin loobunud teadusliku töötaja kohast küberneetika instituudis ning valinud endale õppejõukoha TPIs.

Oma juhendaja sõnu ei uskunud ma ikka veel.

“Kas minust saab siis tõesti asja?”

“Kes teab, äkki saab. Kasvõi selle pärast, et mul ei õnnestunud teile midagi õpetada. Mulle ongi tähtsam, et minult midagi üle ei võetaks. Siis võib inimesest tõepoolest asja saada.”

Uno Niguli viimane, pisut enesekriitiline repliik meenutas mulle üht Alumäe teleekraanil lausunud mõtet, et tegelikult ei ole tal endal kunagi olnud ühtki õpilast. Niisugune autonoomsus ongi vist omane kogu Alumäe koolkonnale, kuigi kollektivism Alumäe ümber oli olnud sisemiselt tugevasti tajutav.

Ülo Lepik seevastu oli jäänud mehiseks üksikvõitlejaks, olles Alumäe kõrval Eesti teaduse Andres Paas, see tões ja vaimus rüüga kraavikaevaja. Ta oli nagu visa eessõudja, kes juhib ja veab napiarvulist teadurite kollektiivi. Ka üks on võitlusväljal sõdur ja seda kogeti eriti selgelt kateedri seminaril, kui külalisesinejale esitas küsimusi ja suutis temaga asjatundlikult diskuteerida põhiliselt Ülo Lepik. Teiste osalejate panus kippus piirduma kohalviibimise ja viisaka vaikimisega. Vaikis enamasti ka muidu nutikas ja mitmekülgsete huvidega Lembit Roots. Siin, tõsi küll, võis saada otsustavaks Rootsi loomupärane tagasihoidlikkus, püüd avaliku tähelepanu eest kõrvale hoida. Kuid olles laia haardega, ei olnud ta siiski teaduspõllul mitte sügavuti liikuja, nagu Ülo Lepik, kes oli püüdnud seda oma kateedris väljakujunenud stampi visalt lõhkuma hakata. “Katsume ka Lembit Rootsi teaduslikule tööle meelitada,” oli ta kord ühes avameelsushoos Elmar Sakkovile lausunud, kui oli oma andekaima õpilasega arutanud kateedri tulevikuplaane.

Lepikuga võrreldes oli Alumäe oma käitumiselt ettearvamatum ja tabamatum — läbi ja lõhki kunstnikunatuuriga osav linnahärra, kes oskas mängida publikule, kui seda nõudis olukord, kuid võis olla ka robustselt otsekohene. Paremini rehnutit tundev ja elukogenum oli Alumäe niikuinii. Ta võis etendada rahvameest, lõõpida mõnikord valvelauas istuva tädikese iidamast-aadamast, aga öelda ka ränki sõnu tähtsusest pakatavale prominendile. Ometi oli sellel kõigel ees kindel piir, mida meie akadeemik kindlalt vältis.

1980. aasta sügisel palju kõmu tekitanud “Neljakümne kiri”, mis tollaseid võime sügavasti raputas, oli võitlus eesti keele ja kultuuri kaitseks ning terav reageering venestamismärkidele, millest üks viimaseid oli NLKP KK 1978. aasta salamääruses “rohelise tee” andmisest vene keele levikule Eestis. Lõppes too mõõdukas toonis “Neljakümne kiri” nõudmisega, et Eesti põlisrahvale

peab jääma otsustav sõna oma maa ja rahva tuleviku määramisel. Juba eelnevalt oli kokku lepitud, et allkirjade kogumine kirjale pole kihutustöö ja igäihele peab jääma võimalus langetada otsus oma südametunnistuse järgi.

Ja juhtus nii, et 29. oktoobri hommikul kohtusid Nikolai Alumäe kabinetis abielupaar Arujad ja Rein Tamsalu. Akadeemik luges viit lehekülge kaua ja süvenenult. Tunni möödudes teatas ta, et ei pea võimalikuks alla kirjutada. Tema reaalsustaju ütles talle, et meie väikesel maal ei saa keegi midagi parata ega muuta, ning viitas ühele näitele oma venna Vladimiriga, kes oli toona konservatooriumi rektor.⁵⁸

Alumäe teaduslik positsioon ja tuhandest rublast tunduvalt suurem kuupalk olid argumendid mõistmaks, mille võis akadeemik ühe allkirjaga kergesti kaotada.

Kui meenutada veel kord tegusat tandemit Alumäe-Lepik, siis võib öelda, et nad mõlemad olid teadusdokoritena arvestatavad tegijad toonase planeedikuuendiku teaduspõllul.

*

Veel asus TPI teadusprorektori Heino Lepiksoni⁵⁹ töökabinet endises peahoones Kopli poolsaarel, kuhu äsja tööle suunatuna olin kutsutud. “Kas soovite aspirantuuri astuda? Leningradi ülikoolis?” küsis professor hakatuseks. “Ei,” vastasin.

Lepiksoni imestusel polnud piire: “Paar aastat tagasi oli mul teie kolleegi Kalju Kenkiga⁶⁰ samasugune vestlus. Ka teda olnud

⁵⁸Vt selle kohta Andres Tarand, *Kiri ei põle ära*. Tallinn: *Eesti Päevaleht*, 2005, lk 12–13. *Aut.*

⁵⁹Heino Lepikson (1914–2002), tehnikateadlane; lõpetas Nancy ülikooli mehaanikainseneri kutsega (1938) ja töötas seal enne sõda, tehnikakandidaadi kraadi sai Leningradi Polütehnilisest Instituudist (1949). 1945–2002 töötas TPIs (TTÜs), muu hulgas teadusprorektorina (1956–1984), a-st 1962 professor; oli üks erosioonkulumise uurimissuuna rajajaid Eestis.

⁶⁰Kalju Kenk (1940–2015), mehaanikateadlane, füüsika-matemaatikakandidaat (Leningrad, 1969); töötas 1963 ja 1966–2009 TPIs (TTÜs).

TÜ mehaanika eriala lõpetamisel diplomitöö ära väsitanud, nii et ta soovis mõne aasta puhata.”

Põhjendasin oma keeldumist vähese töökogemusega. Ja ka minu vene keele oskus polnud kiita. Vene keelt ülikoolis tol ajal ei õpetatud.

“Teate, Liiva, et alles nüüd, ellu astudes, see õige õppimine algabki! Rauda tuleb taguda ikka siis, kui ta on veel tuline.”

Audientsile teadusprorektori juurde tuli mul minna veelgi.

“Imelikud on need tänapäeva noored!” pahandas Lepikson. “Kas te arvate, et saja viie rublasest kuupalgast hakkate korralikult ära elama, eriti veel, kui teil tekib perekond?”

Siinkohal kõrge ametnik küll pisut eksis. Pakutav assistendi-palk polnud toona tõesti teab kui suur, kuid elluastujale ometi korralik stardiraha. Teiste mu kursusekaaslaste palganumber jäi sajale kindlalt alla. Aeg oli selline ja raha väärtuski teistsugune. Vaid Enn Sarve⁶¹ töötasu plaanikomitees küündis pooleteise-sajani. Meist poolteist aastakümnet vanem ning elukogenum ja erudeeritum Enn oli vabadusvõitlejana läbi käinud Saksa ja Vene vangilaagri okkalise tee. Oma taibukuse ja võõrkeelteoskusega oli ta laagris olnud hinnatud mees ja pääsenud parematele töötostele, ka raamatupidajaks. Ja küllap need tagasid talle vist ka ellujäämise.

Minu tõrkumisest ja vabast kohast aspirantuuris Leningradis kuulis teoreetilise mehaanika kateedris üks mu vanem TPI lõpetanud kolleeg, kes tormas Lepiksoni jutule — aga naasis sealt kindla eiga, sest väljakäidud kohale vajatavat mehaanikaharidusega kandidaati. Kuid mida teha minusuguse jonnipunniga? Kogenud professor pani oma veenmisoskuse tööle: mul oleks võimalik astuda aastaks kaugõppeaspirantuuri ning õiendada alustuseks Tallinnas eesti keeles ära nn kandidaadi minimum, s.t sooritada väitekirja kaitsmiseks vajalikud eksamid filosoofias ja võõrkeeles.

⁶¹Enn Sarv (1921–2008), vabadusvõitleja, tõlkija ja matemaatik. Õppis 1939–1944 TÜs õigusteadust, lõpetas 1964 füüsika-matemaatika-teaduskonna; 1944–1958 oli sakslaste ja venelaste juures vangis ning asumisel. Hiljem töötas mh plaanikomitees peaspetsialistina arvutite alal (1965–1968) ja küberneetika instituudis (1968–1981).

Suures mängus olevat see mulle sobiv stardipositsioon edasiseks. Nagu elus ikka, jäi ka selles vastasseisus peale tugevam pool. Nii-siis ootas mind ikkagi “pagendus” Leningradis!

Mida kujutas endast too linn Neeval? Euroopaliku arhitektuuri tõttu on seda nimetatud põhjamaa Veneetsiaks, kuid peetud ka Veneetsiast tunduvalt müstilisemaks. Peamiselt Itaalia ja Prantsuse arhitektide looming vaatab vastu arvukate kanalite vahelt. Eestlastele tundus Nõukogude ajal Leningrad euroopaliku suurlinnana — ainsana, kuhu võisime vabalt minna, sest Nõukogude Liidust väljasõidul seisis tõkkena ees “raudne eesriie”.

Pärast linnaelanike seas korraldatud referendumit 6. septembril 1991 ennistati Leningradile tema kunagine nimi Sankt-Peterburg ehk Peterburi (Peetrilinn), mida pooldas 54% linlastest. Mulle noorusaastatest külgejäanud “Leningrad” kummitab mind aga veel tänini — ajast, mil sain tolle nõukoguliku linnaga tutvaks ja sinasõbraks.

Juba esmamulje Leningradist veenab, et tegemist on majesteetliku linnaga, mis kujutab endast ainulaadset barokk- ja klassitsistliku arhitektuuri ansamblit. Selliseid imposantseid hooneid on ehitatud aastasadu, ilma et suudetaks selgitada, mis tehnoloogiaga. Igatahes mitte tööstuslikuga, vaid käsitsi, ilma elektri, bensiini ja diislikütusega, orjade ja nälgivate tööliste tapva tööga.

Vaadates Neeva ja linnakanalite kiviplaatidega ääristatud kaldapealseid, tuleb meenutada, et nende saamiseks peab vette ram-mima spetsiaalsed vett pidavad metallplaadid ja tekkiva vaheruumi kohe veest tühjaks pumpama. Peetri ajal nii tehtigi ning olude sunnil hoopis lihtsamate vahenditega, kui on kasutada tänapäeval. Ja millega kanalid kaevati ja pinnas ära veeti? Labidate ja hobuvankritega!

*

1966. a septembris Leningradi jõudes sai mu esimeseks sihtmärgiks maja nr 33 Vassili saare 10. liinil, kus pidin oma mehaanikateadmisi tutvustama kahele eksamineerijale. Küsitluse ulatusest mul õiget aimu ei olnud. Eeldavalt olla lubatud mind kü-

sitleda Babakovi raamatu *Võnkumiste teooria*⁶² põhjal, kuid põhiliselt uuriti siiski mu teadmisi analüütilisest mehaanikast. Abi polnud mulle Lev Landau mehaanikaraamatust,⁶³ mida olin uurinud, kuid milles kuulus akadeemik käsitleb kogu kursust kaugelt vaadatuna, peensustesse laskumata. Selle maailmakuulsa füüsiku raamatu naersid mu eksamineerijad hiljem välja — jäävat lahjaks isegi üliõpilastele.

Kaugõppeaspirantuuri pääsemiseks mu hindest “rahuldav” piisas, kuid ma ise polnud sellega sugugi rahul. Ära märgiti ka mu kehv vene keele oskus, millega lähema aasta vältel lubasin rohkem tegelda.

Ülikooli teoreetilise mehaanika kateedri juhataja professor Poljahhovi⁶⁴ ette ilmusin koos kaaskirjaga Tallinnast. On inimesi, kes lummavad sind oma sisemise kultuursusega juba esimesest hetkest ja kelles ei tule hiljem elus kordagi pettuda. Üks niisuguseid ongi mulle olnud Nikolai Nikolajevitš Poljahhov, hüdrodünaamikate peensusteni tundev teadlane ning suur asjatundja kunsti alal. Küllaltki kitsastes tingimustes vaevlevas matemaatikamehaanikateaduskonnas oli kateeder surutud vibratsioonilabori ruumidesse, kus õppejõudude kasutada jäid vaid üksikud kirjutuslauad mitmesuguste katseseadmete vahel. Tundus uskumatuna, et nii intelligentse professori ja tema kolleegide tööruum sarnanes pigem vanakraamipoega.

“Jah, õppimisvõimalusi meil on,” sõnas Poljahhov lihtsalt.

Ta pööras pilgu ruumisügavusse, kus ühe töölaua juures oli seisatanud keegi pikemat kasvu sale, süsimustade vurrudega

⁶²Ukraina matemaatiku ja mehaanikateadlase, Harkivi tehnoloogia-instituudi (praeguse polütehnilise instituudi) professori Ivan Babakovi (1890–1974) õpiku esmatrükk ilmus Moskvas 1958. a.

⁶³Lev Landau (1908–1968), juudi päritolu Nõukogude füüsik ja matemaatik, Nobeli füüsikaauhinna laureaat (1962), mitme riigi teaduste akadeemia ja füüsikaühingu, samuti Londoni Kuningliku Seltsi liige. Siin on mõeldud põhiosas 1940.–1950. aastatel ilmunud õppevahendi, kümneköitelise teoreetilise füüsika kogumiku esimest köidet, mille teemaks on mehaanika ja peamiseks autoriks Landau.

⁶⁴Nikolai Poljahhov (1905–1987), Kiievis sündinud Nõukogude mehaanikateadlane, tehnikateaduste doktor.

mees, kelle tumedad juuksed olid tihedasti vastu pealage kammitud.

“Kuulge, Pjotr Jevgenjevitš, kas te ei sooviks seda noormeest Tallinnast juhendama hakata?”

“Võib küll,” vastas kõnetatu kiiresti.

Mõned formaalsused kuulusid asja juurde ja nii tekkis mu märkmikulehele Pjotr Jevgenjevitši perekonnanimi — Tovstik.⁶⁵ Sellist nime polnud ma varem kuulnud. “See on hea,” lausus hiljem mu koolivend TÜ päevilt Kalju Kenk, kellel oli Leningradi ülikoolis hakanud jooksma kolmas aspirantuuriaasta. “Tuntud teadlased on huvitavatest ideedest ennast tihtipeale juba tühjaks pigistanud ning püsivad üldise tähelepanu fookuses pigem oma erudeerituse ja tiitlite tõttu. Vaata, kui noor on Tovstik. Praegu kirjutab ta ise doktoritööd.”

Oma “ülikonnast” väljakasvanud Leningradi ülikoolile oli kolme teaduskonna jaoks eraldatud uus territoorium Vana Peterhofi⁶⁶ taha Martõškino lähedale. Elama saingi ühte Vanas Peterhofis asuvasse uude ühiselamusse ning seal üsna lähedal olid alanud ehitustööd füüsika-, matemaatika-mehaanika- ja keemiateaduskonna õppehoonete ning uute ühiselamute püstitamiseks. Seni tuli meil aga pendeldada Peterhofi ja Vassili saare vahet, mis lühendas meie tööpäeva nelja tunni võrra.

Üks mu toanaabritest, karakalpakk Nukusist, imestas siiralt: “Taivo Liiva . . . Kui keeruline hääldada!”

Ta kirjutas mu nime endale märkmikku ja lubas harjutama hakata. Tema enda nimekaart tundus talle palju lihtsam: Bazarbai Atamuratov. Õelnud selle välja ühe hingetõmbega, jäi meie kolmas toakaaslane, filosoofiaaspirant Arkadi Binder⁶⁷ Vladivostokist, arusaamatusest silmi hõõruma: “Oot, oot, kuidas see oli? . . .

⁶⁵Pjotr Tovstik (1935–2020), Vene matemaatik ja mehaanikateadlane, füüsika-matemaatikadoktor (1968), sai 1978. a siin viidatud kateedri juhatajaks; kirjutanud seitse monograafiat.

⁶⁶Vanaks Peterhofiks nimetatakse Peterhofi läänepoolset osa.

⁶⁷Arkadi Binder (1941–2019), majandusteadlane ja õppejõud, majanduskandidaat (1970), töötas 52 aastat Kaug-Ida Riiklikus Ülikoolis (2011. a-st Kaug-Ida Föderaalülikool).

Murat ... Murat ...” Ja Bazarbail tuli kõike mitu korda korrata. Oma neljandat toakaaslast Neeme Aljest⁶⁸ nimetasime raamatukoiks ja hoolsuse etaloniks; tema lemmikpaigaks oli raamatukogu. Tallinna Pedagoogilise Instituudi õppejõule ja saksa filoloogile oli meie ühiselamutuba põhiliselt väljamagamiskohaks. Bazarbai ja Neeme olid tulnud Neevalinna end erialaselt täiendama.

*

Pjotr Tovstiku ilme oli akadeemiliselt asjalik ja tõsine. Küllap oli noor juhendaja oma esimese aspirandiga veidi kimpuski. Kuidas leida ühist keelt, kui noormees Tallinnast veel nii kogenematu on!

Olin vahetanud oma teadustööteemasid nagu mõni meie riigikoguliige erakondi. Alustanud olin Tartus professor Lepiku juures sisseelamisega plastsusteooriasse, Tallinnas tungisid mu ellu elastsed deformatsioonilained ja nüüd oli Tovstik asümptootiliste meetodite toel sukeldunud koorikuteooriasse.

“Tutvuge Višiku⁶⁹ ja Ljusterniku⁷⁰ töödega. Mõlemad Ukraina mehed. Hea on ka Feštšenko monograafia.”

Ja kuu hiljem: “Eesti TA Toimetiste 1960. aasta väljaandes nr 1 on huvitav artikkel koonuse võnkumisest üleminekupunkti ümbruses. Autoriks tallinlane Aalumeo.” Olles ise selle nime väljaütlemisel pisut abitu, sai ta ühtlasi teada, et ma oma kaasmaalase töid veel ei tunne.

“Püüdke autori matemaatilised teisendused ise läbi teha. Nädal kulub selleks küll ära.”

Ilmselt oli see ülesanne mõeldud mulle proovikiviks. Hiljem oma dissertatsioonis märkis Tovstik, et Alumäe oli esimene, kes uuris koonilise pöördkooriku telgsümmeetrilist omavõnkumist, mida kirjeldab kuuendat järku diferentsiaalvõrrand ja mille

⁶⁸Neeme Aljes (1931–2005), saksa filoloog ja tõlkija, saksa ja ladina keele õppejõud Tallinna Pedagoogilises Instituudis.

⁶⁹Marko Višik (1921–2012), Lvvis sündinud matemaatik, füüsika-matemaatikadoktor (1951), Moskva ülikooli professor (1953–1993).

⁷⁰Lazar Ljusternik (1899–1981), praegusel Poola alal sündinud juudi päritolu Nõukogude matemaatik, füüsika-matemaatikadoktor (1935), NSVLi TA korrespondentliige (1946).

kordajad on meridiaani kaarepikkuse s ja sagedusparameetri α funktsioonid. Selle võrrandi asümptootilisel integreerimisel üleminekupunkti ehk sadulpunkti ümbruses kasutas meie akadeemik Laplace'i teisenduse abil leitud vastava etalonvõrrandi integraale. Selgus, et kui üleminekupunktist kaugemal on sellel etalonvõrrandil kaks momendivaba integraali ja neli suurema muutumisnäitajaga integraali, siis üleminekupunkti ümbruses osutub vaid üks integraal momendivabaks ja ülejäänud viiel on suur muutumismnäitaja. Neist viimastest jaguneb üks pärast üleminekupunkti läbimist momendivabaks ja teine omandab suurema muutumismnäitaja.

Oma 1960. aasta artiklis kasutas Alumäe diferentsiaalvõrrandi lahendamisel komplekstasandit, millel erilahendid tuleks üleminekupunkti ümbruses “kokku õmmelda”. Selles kõrgel tasemel kirjutatud artiklis autor minu arvates lausa koonerdab, kui märgib, et “tuntud meetoditega saame järgmised tulemused. . .” — tegelikult tuli isegi lahendusmeetod endal välja nuputada.

“Millises õpikus seda meetodit käsitletakse?” julgesin suu paotada, olles ikka veel harjunud koolipoisiliku suhtumisega asjasse.

“Vaevalt sellist õpikut on. Tõeni tuleb jõuda kättesaadavast kirjandusest.” Ja nähes pettumust mu näol, lisas lohutuseks: “Jevgrafov⁷¹ peaks midagi sellist olema. Ja Wasow⁷² on huvitavaid ingliskeelseid töid.”

Nädalaga ei suutnud ma midagi olulist ära teha. Ning ka Tovstiku juurde ei riskinud ma minna. Olin kuulnud, kuidas mõned juhendajad oma rahulolematust aspirantide peal välja elavad. Kolme nädalaga sain siiski nõnda kaugemale, et võisin midagi ette näi-

⁷¹Marat Jevgrafov (1926–1997), Vene matemaatik ja matemaatikaõpikute autor, füüsika-matemaatikadoktor (1955). Tõlkis vene keelde mitu klassikalist kompleksanalüüsi-teemalist raamatut, töötas Moskvas mitmes instituudis ja kõrgkoolis.

⁷²Wolfgang R. Wasow (1909–1993), Šveitsis sündinud ja Saksamaal üles kasvanud juudi päritolu Ameerika matemaatik, USAs 1939 a-st; PhD (1942). 1957. a-st Wisconsin ülikooli professor.

data. Tovstik oli tasakaalukas nagu alati ja vaatas huviga mu täiskirjutatud paberilehti.

“Aga mina arvasin, et olete juba Leningradist lahkunud.”

Siinkohal meenub, kuidas Nigul oli kord seminaril tunnistanud, et ühe probleemi kallale asudes olnud ta hädas ning teinud koolipoisi kombel kõik vajalikud teisendused tehtehaaval läbi. Isegi tipptegijad maadlevad mõnikord tõsiste raskustega, ka need on inimesed.

Laususin veidi piinlikkust tundes, et integreerimisteede valik komplekstasandil pole mulle siiski selge.

“Kui nüüd päris aus olla, siis jäi see küsimus mulle endalegi selgusetuks,” lausus juhendaja. “Lootsin, et ehk näete teie kui noorem inimene minust kaugemale.”

Ta lausus need sõnad otsekoheselt, vähimagi irooniata. Nii tavatu ausus iseenese vastu on omane vaid tõeliselt andekatele.

Alles Tovstiku doktoritöö kaitsmisel 24. novembril 1968 mõisteti, kui palju oli ta Alumäe mõtteid edasi arendanud ja kvalitatiivselt uute tulemusteni jõudnud. Alumäe ideid ei kasutanud ta muidugi mitte pimesi; selle taga oli tema erakordne intuitsioon.

Tema oponentide reas oligi autoreferaadis esimesena kirjast Eesti NSV TA akadeemik N. A. Alumäe.

Juba kaitsmispäeva hommikul levis 10. liini 33. hoones ruumist ruumi ja suust suhu uudis Alumäe kõrgest hinnangust Tovstiku doktoritööle. Oma esinemist alustades märkis Alumäe, et Tovstik on uuritavate objektide, õhukese seinaga pöördkoorikute omavõnkumist ja stabiilsust lineaarses lähenduses nimetanud tagasihoidlikult klassikaliseks. Kuid diferentsiaalvõrrandite süsteemi integraalide konstrueerimisel üleminekupunktide lähiümbruses ja nende läbimisel jääb asümptootiline meetod oma traditsioonilisel kujul abituks ning sellele on dissertant erilist tähelepanu pööranud. Autor on andnud põhjaliku ülevaate varem ilmunud sellealastest töödest. Ühtlasi on ta laiendanud oponenti, s.t Alumäe saadud tulemusi pöördkoorikute suvalisele telgsümmeetrilisele võnkumisele ning konstrueerinud uut tüüpi etalonvõrrandi universaalsed etalonfunktsioonid, mis kehtivad üleminekupunkti ümbruses (välja arvatud üksikutel erijuhtudel, näiteks

üleminekukupli tipus). Sellega muutub asümptootilise rea leidmine lähtevõrrandite integreerimisel märksa lihtsamaks. Tovstiku saadud tulemustel olevat peale matemaatilise väärtuse ka veel sügav füüsikaline sisu, sest pöördkoorikul leidub paralleel, mis eraldab “tormiliste” de-formatsioonilainete piirkonna suhtelise “vaikuse” tsoonist.

Esinemisel oli muidu kriitiliselt meelestatud Alumäe, kes tavaliselt sapiste repliikidega kunagi ei koonerdanud, lausa leebus ise ja nimetas oma lõpphinnangus Tovstiku tööd üheks viimase aastakümne huvitavaimaks. Sõnavõtte ja küsimusi tekkis rohkesti. Aga iga kahtleva argumendi puhul jäi peale meie akadeemiku sõna, ehkki tema sametise kõlaga vene keel ei olnud kuigi sorav. Publiku hulgas olin ilmselt ainus eestlane. Nähes Alumäed kogu arutelu keskse kujuna, tundsin uhkust, et olen eestlane. Ühele märkusele, mis ei tundunud eriti tähtis, ei leidnud Alumäe kohe vastust, kuid oma esinemise lõppedes vastas sellelegi: akadeemiku mõttetöö polnud hetkekski lakanud.

*

Ühel päeval tõi Tovstik mulle mõned täiskirjutatud paberilehed.

“Jäin siin toppama. Probleem on sügavam, kui esialgu arvasin. Mõelge läbi ja jätkake.”

Nii kujunes silmapaistva teadlase doktoritöö kahest “lahtisest otsast” lõpuks välja kogu minu kandidaaditöö. Matemaatikud teavad, et karakteristlike juurte kordsus diferentsiaalvõrrandi lahendi määramispiirkonna mingis punktis tähendab ühtlasi üleminekupunkti — punkti, mille lähimas ümbruses muutuvad võrrandi lahendi omadused eriti järsult. Ühtlasi teatakse, milliseid matemaatilisi raskusi see kaasa toob. Kui aga karakteristlike juurte kordsus muutub mingis piirkonnas samaseks, jõuame koorikuteoorias negatiivse kõverusega koorikuteni. Selles pealtnäha lihtsas tões peitub vastus küsimusele, miks negatiivse kõverusega koorikute arvutamisel on matemaatiline aparaat keerukam kui positiivse või nullkõveruse korral.

Teadustöö kaotaks oma loomingulisuse, kui oleks alati teada, mida ja kuidas teha. On ju ka Alumäe öelnud, et ega teadustöö

ole puulõhkumine. Esimesed kuud teema kallal viisid mu mülkasse ja kogu kolmekuine töö läks tühja. Nüüd võtsin lähtevõranditeks suurema tundmatute arvuga süsteemi, mis suuremale välisele keerukusele vaatamata laskis end paremini avada. Uusi tõrkeid muidugi tuli, sest asümptootika oma klassikalisel kujul siin ei tööta, kuid kõik need tõrked, otsingud ja kahtlused oleksid juba omaette teema.

Õppimine Leningradis... See oli võrratu! Kui palju on Leningradis vaatamisväärsed! Siin on alati olnud arvukalt kaasmaalasi tarkust taga nõudmas. Siin tegutseb Balti üliõpilaste selts Baltikum. Siin õpivad paljudest rahvustest inimesed. Siin on Leningradi valged ööd, üks Neevalinna visiitkaarte.

See kõik muidugi oli. Ka minu õpiaastatel. Ja ometi tuli keskenduda põhilisele ning elada ja töötada oma abstraktses maailmas. Minu aspirantuuriaastate pingelisimatel kuudel olid ööd Leningradis sama pimedad kui Moskvast, Kiievis või Siberis. Ja Saltõkov-Štšedrini nimeline Riiklik Avalik Raamatukogu ehk Bublitska oli mulle kui kodu, mille neljanda lugemissaali vaikus võis keskenduda oma probleemidele.

Ometi ei jäänud ka mu uue kodulinna ajalugu minu vaateväljast päris kõrvale. Nime sai Peterburi muidugi tsaar Peeter Esimeselt (1672–1725), kes olla kord tunnistanud, et kui Tallinn või Paldiski olnuks 1702. aastal tema valduses, poleks ta Venemaa uut pealinna Neeva soistele kallastele rajanud.⁷³ Peterburi sünnidaatumiks peetakse 27. maid 1703, kui Neeva jõe suudmes Jännesesaarel alustati Peeter-Pauli kindluse ehitamist. Tööde aktiivseim periood jäi aastasse 1706–1740 ja toimus Itaalia arhitekti Domenico Trezzini⁷⁴ taktikepi all.

Linna kaitsmiseks ei kasutatud seda kindlust kunagi. Sellest sai hoopis vangla eriti ohtlikele kurjategijatele, kelleks olid riigikukatjad ja terroristid. Peeter-Pauli kindluse katedraal, elegantne barokstiilis meistriteos, sündis Trezzini projekteerimisel ja

⁷³Seda väljaütlemist on tsiteerinud Ivo Linna (*Maaleht*, 11.03.2021), kuid paraku algallikale viitmata. *Aut.*

⁷⁴Šveitsis sündinud ja tõenäoliselt Roomas õppinud arhitekt (eluaastad u 1670–1734), pani aluse Peterburi barokkarhitektuurile.

kujunes viimseks rahupaigaks Romanovite dünastia kõigile esinajatele alates Peeter Esimesest kuni Nikolai Teiseni. Katedraali 123 meetri kõrgune nooljas kellatorn, Aleksandri sambast⁷⁵ Paleeväljakul kolm ja pool korda kõrgem, ületas ka omaaegset Moskva kõrgeimat ehitist, Ivan Suure kellatorni Kremli.⁷⁶ Seegi pidi rõhutama Peetrilinna üleolekut senisest pealinnast Moskvast.

Omamoodi rivaliteet Moskva ja Leningradi vahel kandus isegi teadusse. Juba oli Neevalinna ülikoolis levima hakanud kumu, nagu oleks Tovstikule siginenud üks raevukas ja mõjukas vaenlane, andekas Moskva teadlane. Tovstik ise sääraistes intriigidest ei osalenud. Tema iidoliks jäi endiselt maailmanimega moskvalaane Lev Goldenveizer. Tovstiku hiilgav doktoritöö ootas Moskva kinnitust tervelt kaks aastat. Lõpuks õiglus võidutses ning vaiki-da eelistav värske doktor poetas Moskvast naastes vaid ühe lause: “Üks teooria võitis teise.”

Ajapikku veendus, et Tovstik ei olegi nii emotsioonivaene, nagu algul tundus. Sõprade ringis võis tema valjuhäälna naer kõlada vägagi poisikeselikult-elurõõmsalt. Ja kuigi oma tööruumis oli Leningradi Riikliku Ülikooli teoreetilise mehaanika kateedri juhataja professor Tovstik üldiselt “raudne Pjotr”, ei häbenenud ta sealgi naeratada ja head nalja hinnata. Tundmata detailsemalt pärilikkusseadusi ja geenide liikumisteid, võib üksnes arvata, et põhilised matemaatilised anded päris Tovstik oma astronoomist emalt, sest isa pälvis tunnustuse kreeka filoloogina.

Peterburi suhteliselt lühike, 300-aastane möödanik vaatab vastu linna igast nurgast, ka ülikoolist, mille hoonestiku tekkelu-gu sai alguse Neeva kaldapealsel. Selle peahoone ehitusruum oli nõnda kitsas, et puna-valget värvi pikk-pikk hoone mahtus kalda-

⁷⁵Prantsuse päritolu arhitekti Auguste de Montferrandi kavandi jär-gi valminud ausammas, mis püstitati aastail 1830–1834 Napoleoni üle saavutatud võidu tähistamiseks ja nimetati tollase keisri Aleksander I järgi (valitses 1801–1825).

⁷⁶Katedraaliväljakul asuv kellatorn valmis 1508. a ja teenib kolme sealset õigeusu katedraali. Nimetati Ivan III ehk Suure järgi, kes oli aastail 1462–1505 Moskva suurvürst ja viis lõpule Vene maade ühenda-mise Moskva ümber.

pealsele vaid otsapidi, filoloogia teaduskonna rohe-valge hoone kõrvale. Peahoone vasakpoolse külje teisele korrusele jääv koridor oma aknareaga (lugesin fotolt 27 akent) on rohkem kui saja meetriga vist üks maailma pikimaid, mida olen läbi vantsinud küll ja küll.

Peahoone parempoolse külje esimesel korrusel, otse ühe välisukse kõrval paiknevas kabinetis töötas 19. sajandi teisel poolel Dmitri Mendelejev (1834–1907). Selles nägi esmakordselt ilmalvalgust tema perioodilisustabel, mis korrastas meie maailmapilti ja kujundas ümber kogu keemia. Ühes majas teispool peahoonet demonstreeris Peterburi ülikooli kasvandik, Uurali vaimuliku perest pärit Aleksander Popov (1859–1906) Vene Füüsika-Keemia Seltsi avalikul koosolekul 7. mail 1895 (ukj) oma “äikesemärkijat”, mis suutis märgata atmosfääri elektrinähtusi ja reageerida sädesaatjale. Popovi vastuvõtja oli tol ajal tuntud Lodge’i⁷⁷ oma-ga üsna sarnane ja mõeldud selle Inglise füüsikaprofessori katsete kordamiseks. Popov ei varjanudki, et oli inglase töödega tutvunud Chicago 1893. aasta maailmanäitusel.

Oma esimese radiogrammi, mille sisu moodustasid sõnad “Heinrich Hertz”, toksis Popov sisse ja saatis 250 meetri kaugusele 1896. aasta 24. märtsil. Järgnes terve plejaad uusi geeniusi, kuni “äikesemärkijast” sündis lõpuks raadioaparaat tänapäeva mõistes. 2. juunil 1897 võttis aga raadiotelegraafi patendi hoopis 23-aastane itaallane Marconi,⁷⁸ kes lõi 1899. aastal raadioside üle La Manche’i väina ja sai 1909. a Nobeli füüsikapreemia. Nõukogude kooliõpikutes mainiti Marconit vaid mokaotsast ja 7. mai kuulutati NSV Liidus raadiopäevaks.

⁷⁷Sir Oliver Lodge (1851–1940), Inglise füüsik, Liverpooli ülikooli professor ja Birminghami ülikooli esimene rektor. Avastas sakslasest Heinrich Hertzist (1857–1894) sõltumatult ja enne teda elektromagnetkiirguse, oli üks traadita telegraafi pioneere ning konstrueeris esimesed süüteküünlad, elektronlambid ja valjuhääldid. 1887 valiti Kuningliku Seltsi liikmeks ja 1902 löödi rüütliks.

⁷⁸Guglielmo Marconi (1874–1937), itaalia elektriinsener, leiutaja, poliitik ja ettevõtja. Ehitas 1931. a paavst Pius XI tellimusel üles Vatikani Raadio.

Aga kes siis ikkagi leiutas raadio? Kas Popov või Marconi või serblasest “hull geenius” Nikola Tesla (1856–1943)⁷⁹ või prantslaste Édouard Branly⁸⁰ või veel keegi viies-kuues? Sama hästi võiks küsida, kes leiutas aatomipommi. Vastuse määravad lõpuks ikkagi poliitilised eelistused.

Raadio isaks nimetatakse kõigest hoolimata Marconit, sest just tema muutis raadio müügikõlblikuks seadmeks ja tõi selle teadlaste laboritest rahva sekka. Marconi oli muu hulgas ärimees, kes võttis igale oma uuendusele kiiresti patendi, samal ajal kui Popovil polevat alati jätkunud napsurahagi.

Suured avastused ei pruugi sündida meist üüratult kaugel ja eks geeniusedki ole tallanud samu teeradu, mida mööda kõnnime nüüd meie.

*

Kiirelt möödus mu aspirantuuriaeg ja selle lõpp lähenes nagu kohtupäev, mida küll ei oodata, kuid mis ometi ei jää tulemata. Selle lõppedes oli mulle selge, et pöördun tagasi Tallinna, ning suunamiskomisjoni ette minek tundus mulle tühipalja formaalsusena. Kuid minemata jätmise eest sain aspirantuuri juhatajalt Irina Aleksandrovnalt korraliku peapesu: kord olevat selline, et minna tuleb ikka, vabastab vaid haigus.

Peetri saali sisenedes uskusin kuulvat etteheiteid oma senise ilmutamata jätmise pärast, kuid mõned prominentsed meesterahvad olid viisakad: “Kas teil on mingeid probleeme? Kui vaja, me toetame teid.” Peahoones asuv saal polnudki teab mis suur, kuid

⁷⁹1884. aastast USAs elanud Teslal oli Marconiga mitu patendi- ja kohtuvaidlust, kuni 1943. a. mõni kuu pärast Tesla surma, andis USA ülemkohus õiguse Teslale. Selle otsuse aluseks olid siiski pigem praktilis-poliitilised kui teaduslik-tehnilised kaalutlused.

⁸⁰Édouard Branly (1844–1940), Prantsuse füüsik, leiutas 1890. a esimese raadiosignaali detektori, nn koheereri. Seda saavutust tunnustas ka Marconi, kelle esimene raadiosõnum üle La Manche'i väina algas sõnadega “Hr Marconi saadab üle [Inglise] kanali tervitused hr Branlyle...”. 1911. a sai Prantsuse Teaduste Akadeemia liikmeks, edestades ühe-kahe häälega Marie Curied, kes samal aastal võitis Nobeli auhinna.

ülikooli pühim paik ometi, ja teadsin, et sinna ma oma elus enam ei satu.

Minu kandidaaditöö vajas lõpetamiseks veel aega. Kaasvõitleja Kalju Kenkil lahenes see aspirandile nii tavaline mure Leningradi ülikooli ametliku kirjaga TPI juhtkonnale, milles öeldi, et aspirant Kenki eksperimentaalsest tööst väändeale allutatud elastse-plastse kehaga loodetakse saada huvitavaid tulemusi. Seepärast palutakse seltsimees Kenki viibimist Leningradis aasta võrra pikendada, sest tema käe all töötab terve abiliste rühm. Kõik tekkivad kulud võtab ülikool enda kanda.

Minu kateedrijuhataja TPIs Georgi Golst⁸¹ laiutas mu jutu peale käsi, öeldes, et tema võimuses pole mind aidata, sest aspirantuuriaega üldiselt ei pikendata.

“Aga professor Lepikson?” küsis mult Kalju, “kuhu sa selle mehe oled unustanud?”

Ja mulle meenus, millise visa järjekindlusega oli teadusproktor mind Neevalinna suunanud. Tema juurde nüüd läksingi, jättes talle siiski ütlemata, et olin Leningradis jõudnud abielluda.

Olin aspirantide ühiselamus elanud erakuelu, osalemata isegi ühelgi tantsuõhtul. Minu abikaasa, isa ja ema poolt poola päritolu saksa filoloog ning Venemaal üles kasvanud Faina Mihhalevskaja viibis Leningradi ülikoolis erialasel täienduskursusel. Ühelt David ja Igor Oistrahhi viiulikontserdilt elektrirongiga Peterhofi naastes saime omavahel tuttavaks. Minu suhted ühiselamu naisterahvastega olid olnud põgusad, kuid ometi märkasin, et oma intellektilt erineb Faina teistest ühiselamu tüdrukutest märgatavalt. Iga meie edasine vestlus lõppes mõlemale mingi lootustandva kindlustundega.

⁸¹Georgi Golst (1909–1998), Peterburis sündinud ja Moskvas surnud Nõukogude Liidu ja Eesti insener, tehnikadoktor (1963). Aastatel 1964–1990 töötas TPIs, olles teoreetilise mehaanika kateedri professor ja kateedrijuhataja (1964–1981) ning konsultantprofessor (1981–1990).

Oma kodulinna Kurskis oli ta töötanud Inturistis,⁸² külastanud Poolat ja mitut teistki idabloki maad ning oskas oma sõbrannadest maitsekamalt riietuda.

Tovstikule tuli mu abiellumine üllatusena — et millal ma jõudsin. . . Tema teada olin päevad läbi Bublitskas oma töö kallal istunud.

Lepikson mu aspiranditegevust kontrollima ei hakanud ja mingeid pabereid ei nõudnud. Kalju Kenki eduloo tõttu pärast kandidaaditöö kaitsmist Leningradi ülikoolis uskus Lepikson ilmselt ka minusse. Tema otsus pikendada Neevalinnas mu õppimist aasta võrra sündis kiiresti:

“Teeme ära, pole probleemi!”

“On ikka probleem küll,” torises TPI tollane pearaamatupidaja niisuguse jutu peale. Oli teada, et noori Lepikson üldiselt usaldab ja toetab.

Kontuurid mu väitekirjas võtsid ilmet, töö vajas viimistlemist ja alustada tuli selle vormistamist. Jäin aastaks ükski, sest Kurskis oli sündinud meile tütar Katrin. Toona alustati kooselu tingimustes, kus inimväärselt elada polnud paljudel õieti kusagil. Meie Fainaga alustasime tühjalt kohalt Koskla tänava ühiselamutoas, samal ajal kui lapsuke seikles Kurski, Porkuni ja Tallinna vahet.

Oma väitekirja tutvustasin seminaril küberneetika instituudis mais 1970. Esinemine kulges rahulikult, mõõku ristama ei pidanud ma kellegagi. Hiljem lausus mulle Naum Veksler, et ettekanne oli Alumäele meeldinud.

Pärast seminari küsisin Alumäelt, kas tuleks kõne alla mu kandidaaditöö kaitsmine TA nõukogu ees. Ta ütles, et tuleb ikka, neil on see õigus ju olemas. Kuluaarides kuulsin, et heaks tooniks on paluda esimeseks oponendiks meie akadeemik, kelle tüüpiline vastus küll olla, et meil ju nooremaidki doktoreid. Oponeerima ta mind siiski nõustus. Teise oponendi kohta arvas akadeemik,

⁸²1929. a asutatud NSVLi ettevõtte, mis julgeolekuorganite kontrolli all tegeles välituristidega. 1992. a erastati.

et professor Laulile⁸³ jääb mu töö kaugeks ning retsenseerimisel tuleks tal liialt palju vaeva näha.

“Ainola,” pakkus Alumäe teiseks oponendiks. “Eks kaitsmine läheb nüüd kallimaks.” Sellega pidas Alumäe silmas väljakujunenud traditsiooni, et kui esimene oponent on teaduste doktor, siis teine olgu kandidaat.⁸⁴ Alumäe oli Alumäe ja tema vastuski ehtalumäelik.

Kuna küberneetikainstituudi toonaste teadurite Mati Kutseri (juhendaja Uno Nigul) ja Jaan Metsaveeru⁸⁵ (juhendaja Leo Ainola) dissertatsioonid olid samuti jõudnud lõpusirgele, otsustati meie kolme kaitsmised tõsta ühele päevale, 24. juunile 1970. Pealegi oli Alumäe nõustunud oponeerima ka Kutseri väitekirja.

Nüüd oli kõigil meil kolmel vesi ja vile peal. Mulle oli suureks toeks mu naine, kellel vajalike dokumentide kiirkorras trükkimine sujus kenasti. Alumäele väitekirja ulatades mainisin, et mu juhendaja jõudis selle juba läbi vaadata.

“Ah või nii hea mees on see Tovstik,” imestas akadeemik.

Väitekirja kaitsmisel oli üheks kohustuslikuks dokumendiks juhendaja arvamus koos tema allkirja ja asutuse pitseriga. Juhendaja vastutas isiklikult iga oma mõtte ja ehk sõnagi eest, sest tema arvamus paberil sai ametlikuks dokumendiks kõrgemate instantside edasiste otsuste tegemisel. Mäletasin hästi, kuidas Aleksei Tümanok oli käinud oma kandidaaditöö vormistamisel Niguli ja Ainolaga nõu pidamas ning kuidas mõnikord oli vaieldud isegi mõne tema üksiku sõna või termini üle.

Minu töö kaitsmine toimus kolmest viimasena ja kõiki neid juhtis matemaatikust akadeemik Arnold Humal.⁸⁶ Kuna nõukogu

⁸³Heinrich Laul (1910–1991), tehnikadoktor (1955), TPI professor (1956–1991), TA liige a-st 1961. Oli koos Alumäega raudbetoonkoorikute uurimissuuna rajaja Eestis.

⁸⁴Ainola oli 1967. aastast füüsika-matemaatikadoktor.

⁸⁵Jaan Metsaveer (1933–2024), mehaanikateadlane, füüsika-matemaatikadoktor (1979), TPI (TTÜ) professor (1982–2002).

⁸⁶Arnold Humal (1908–1987), loodusteaduste doktor (1934), füüsika-matemaatikadoktor (1946); TÜ professor 1940–1941, TPI professor 1944–1987; TA liige a-st 1951.

teaduslik sekretär Uno Nigul viibis parajasti väliskomandeeringus Ameerika Ühendriikides, asendas nõukogus teda matemaatikadoktor Sulev Ulm.⁸⁷ Esmakordselt viibis Tallinnas Leningradist kohale sõitnud Pjotr Tovstik oma naise Tatjanaga, kes mõlemad istusid saalis kogu mu kaitsmise vältel, mis toimus eesti keeles. Minu üllatuseks olid kohale jõudnud ka kursusekaaslased Tartust. Heatujuline Elmar oli aprillis oma töö kaitsmisega juba edukalt maha saanud

Minu esinemine ei erinenud struktuurilt ülesastumisest küberneetikainstituudi seminaril. Selgitasin, kuidas olin jõudnud oma töös Sturm-Liouville'i ülesandeni ja arvuliste näidetenii selle lahendamise käigus kooriku omavõngete leidmisel erinevatel rajatingimustel koos vastavate graafikutega ning ka kriitiliste koormisparameetrite arvutusteni kooriku pikikoormamisel.

Tovstik alustas oma esinemist vabandusega, et on sunnitud kõnelema vene keeles. Tema sõnum oli asjalik, korralikult läbi mõeldud ja puudutas mitmeid matemaatilisi probleeme, mis väitekirja kirjutamisel esile kerkisid.

Alumäe esinemine oli hillitsetud ja rahulik. Ta märkis, et Taiivo Liiva on oma dissertatsiooni mahu liialt suureks paisutanud, juhtis tähelepanu mõnele näpuveale ja lõpetas oma sõnavõtu arvamussavaldusega, et peab mu tööd kandidaadikraadi vääriliseks. Võrdluseks ütles ta siiski, et kaks ülejäänud sel päeval kaitstud tööd olid äsjasest pisut paremad. See oli lausutud alumäeliku otsekohesusega.

Ainola mu töös midagi oluliselt uut, millest kinni hakata, ei leidnud ja tema märkused olid pigem formaalsed. Minu vastuväidetele oponendid vastata ei soovinud ja loodetud sõnalahingut mu väitekirja ümber ei puhkenud. Hääletuskasti lastud 17 sedelist olid kõik positiivsed, vastu- ega erapooletuid hääli ei olnud.

Kinnitus meie kõigi kolme dissertatsioonile tuli Moskvast ruttu, juba septembri keskel. Kuna tööd kinnitatakse ametlikult Kõrgema Atestatsiooni Komisjoni kõigi liikmete ühisel koosolekul ning september oli nähtavasti nende esimene puhkusejärgne kuu,

⁸⁷Sulev Ulm (1930–1978), doktorikraad a-st 1970.

toimus kinnitamine tõesti imekiiresti. Küllap mängis selles oma osa ka Alumäe nimi.

*

Pärast väitekirja kaitsmist jäid mu sõidud Leningradi harvaks. Mäletan, et kui olin kord Tovstikutel külas viibinud, saatis kor-
teriperemees mind bussile. Buss nr 60 ei tulnud ega tulnud.

“Ehk jääksite ööseks meile?” küsis Tovstik.

Kuid mind ootas järgmisel hommikul töö instituudis. Nüüd la-
hendas mu juhendaja olukorra väga operatiivselt, peatades möö-
duva takso. Arve Varssavi vaksalini tuli üsna kopsakas, kuid mi-
nul ta seda maksta ei lasknud.

“Tervitage Alumäed! Tema on põhiline süüdlane selles, et
sain hiljuti noore teadlase preemia.”

Tovstikuga kohtusime nüüd korduvalt Tallinnas üleliidulistel
või rahvusvahelistel mehaanikasümpoosionidel. Ühel sellisel vii-
sin ta kokku Alumäega. Meie akadeemik tundis huvi külalise vii-
maste tööde vastu. Mu juhendaja tegevus oli laienenud kooriku-
teooria üldisematele probleemidele.

“Milleks teile selline must töö?” imestas akadeemik. “Las te-
gelevad sellega teaduslikud töötajad,” oli ta otsekohene.

“Mul on kahju, et te nii arvate,” vastas Tovstik.

Too dialoog Viru hotellis toimus sõbralik-lõõpivas toonis ja
Tovstik jäi pealtnäha üsna rahulikuks.

Siin lõi aga välja meie arvamusiidri arusaam teaduslikust
tööst üldse: igas teadustöös pidi olema mingi iva, midagi uutset.
Kui mingit avastust ei ole, siis polegi see tõeline teadus. Kuidas
suhtunuks Alumäe bioloogide tegevusse, näiteks loodusmaastiku
kaardistamisse, kui see piirduks üksnes konkreetset kooslust puu-
dutavate vaatlusandmete kogumise ja fikseerimisega? Niisugune
töö on muidugi mahukas ja vajalik, kuid Alumäe arvates siiski
mitte tõsine teadus.

Mu aspirantuurijärgne teadustöö jätkus kandidaadiväitekirjas
alustatud suunas, kuid töötempo märgatava languse tähe all. Pe-
dagoogilise töö mahtu ei määra üksnes õppejõule eraldatud audi-

toorsete tundide arv. Üliõpilaste arvust sõltub olulisel määral ka aeg, mis kulub kontrolltööde parandamisele ja koduste tööde läbivaatamisele.

Mis puutub mu teadustöösse, siis erineb negatiivse kõverusega koorikute käitumine kardinaalselt teist tüüpi koorikute käitumisest. Kui positiivse Gaussi kõverusega koorikutes lokaliseeruvad stabiilsuse kadudes väljamõlkunud deformatsioonilained kooriku kõige nõrgema piirkonna paralleeli läheduses ning kriitiline koormis sõltub rajatingimustest vähe, siis negatiivse Gaussi kõverusega koorikutes hõlmab deformatsioonilainete väljamõlkunud piirkond kogu keskpinna ning koormise ülemine kriitiline parameeter sõltub oluliselt rajatingimustest.

Jätkasin negatiivse kõverusega pöördkoorikute mittesümmeetrilise omavõnkumise uurimist pärast kriitilises staadiumis nii liht- kui ka liitkoormamisel. Sellele teemale pühendatud artiklid ilmusid TPI ja TÜ teadusajakirjades. Seda tüüpi koorikuid pärast kriitilises staadiumis uurisin ka nende sümmeetrilisel koormamisel. Koos Pjotr Tovstikuga ilmus meil üleliidulistes väljaannetes kahasse kolm artiklit.

*

Hiljem pakkus Tovstik mulle oponeerida oma aspirandi Mihhail Petrovi kandidaaditööd, milles see oli uurinud ebakorrapärasuste mõju just negatiivse Gaussi kõverusega koorikutele. Ideaalselt täpse geomeetriaga kooriku kõrvalekalded sellisest kujust vähendavad kandevoimet, mistõttu katsetulemuste lahknevused koorikute klassikaliste teooriate lahendustest on mõnikord lubamatult suured. Seetõttu nõuab negatiivse kõverusega kooriku tundlikkuse sõltuvus tema ebakorrapärasustest eraldi analüüsi, teadmaks olemasolevate teooriate kasutamise usaldusväärseid piire.

Mihhail Petroviga tutvusin kiiresti. Tema kandidaaditöö oli kirjutatud heal tasemel. Enne kaitsmist kutsus ta mu enda poole külla, kus ta noor kaasa kattis meile kohvilaua.

Dissertatsiooni kaitsmispäeva hommikul kohtasin Tovstikut vibratsioonilaboris vestlushoos professor Prokopoviga. Tovstik

oli heas tujus: mu retsensioon olevat talle meeldinud ja ta jagas seda muljet professoriga.

Mu varasemal ühesemestrisel täienduskoolitusel ülikoolis polnud Prokopov minuga eriti rahul olnud, sest olin püüdnud toonast aega maksimaalselt ära kasutada teadustöö tegemiseks ja vähem ühe kohustusliku referaadi kirjutamiseks. Seekord aga sai mulle osaks professori tunnustav pilk.

Kaitsmisel oli Petrovi esimese oponendi, tehnikateaduste doktori professor Kalinini esinemine küllaltki vaoshoitud ja konkreetne ning lõpetuseks tunnistas ta, et vigu ta Petrovi väitekirjas ei leidnud.

Oponendi hinnang tööle ei ole nekroloog, milles kõik elust lahkunud on olnud suure südamega tublid inimesed, kellel puudusi justkui polnudki. Dissertandi väitekirja kommenteerimise ja kasulike nõuannete andmise kõrval on vigade väljapeilimine peamine, millega oponent vaeva näeb, sest erinevalt autorist, kes on enamiku matemaatilistest teisendustest ja kõik arvutused ise juba läbi teinud, peab retsensent lootma oma vilumusele ja heale ninale. Minu retsenseerimist oli kergendanud Petrov ise, kelle põhilisteks relvadeks olid Tovstiku ja minu varasemad lahendusvõtted, eriti asümptootilisel integreerimisel. Kuid töö ise — negatiivse kõverusega koorikute analüütiline uurimine — oli oma spetsiifika tõttu, nagu autor autoreferaadiski märkis, originaalne ja esmakordne.

Läksin kerge hingevärinaga teadusliku nõukogu ees esinemiseks kõnepulti, kus kaheksa aastat varem oli nii muljet avaldavalt üles astunud Alumäe. Puldist märkasin üksnes kümneid mulle sihitud silmapaare. Sõnavõttu alustades ei tundnud ma esialgu oma häält äragi. Minu vene keele oskus oli jõudsasti paranenud ning tuge andis ees lebav trükitud tekst, millelt mahalgemisele eelistasin siiski sinna aeg-ajalt vaid kiirpilkude heitmist. Suhtlema peab ikkagi auditooriumiga, mitte valmistekstiga. Tajusin kuulajate heatahtlikkust.

Mida öelda kriitilise poole pealt? Kõnealune väitekirj võidaks veelgi, kui dissertant paari probleemi veel kord analüüsiks, ja neile juhtisin ka tähelepanu. Üks probleem, millest Petrov ise oli

avameelsushetkel varem juttu teinud, vajanuks samuti veelkordset korralikku läbimõtlemit. Vastuväiteid minu märkustele dissertandil polnud.

Kaitsmisele järgnenud kateedrirahva õdusal koosistumisel oli päevakangelaseks muidugi Mihhail Petrov, keda ka vääriliselt tunnustati. Oma sõnavõtus rõhutas Mihhail Juškov⁸⁸ Tovstiku professionaalset juhendamist ja Mihhaili enesekindlat esinemist, mis Liiva toetusel olevat ka hästi õnnestunud.

Mul pole alles ei oponentide ega juhendaja arvamusalaldusi oma kandidaaditöö kaitsmiselt ega ka mu enda retsensiooni Mihhaili töö kohta. Eriti kahju on just selle puudumisest. Asusid ju Nõukogude ajal meil paljundusaparaadid seitsme luku taga ning häda sunnil paljundati trükiseid sageli läbi kopeerpaberi, mõnikord isegi imeõhukese maisipaberi vahendusel. Nondel tegusatele kiiretel aegadel ei tahtnud ma paljundamise peale aega raisata. Dokumendid minu kandidaaditöö kaitsmise kohta peaksid TA arhiivis veel olemas olema, kuid ma ei tea, kustkohast täpselt neid otsima hakata. Ja vaevalt ma Peterburi kunagi enam naasen.

Jälgisin tollel koosistumisel Vassili saare 10. liini majas nr 33 seda seltskonda, kes oli mõne aastaga saanud mulle lähedaseks, kuigi siia saabudes olin olnud eikeegi. Ja mind võeti kiiresti omaks. Kuidas võrrelda neid südamlikke inimesi mu kõrval sõjakurjategijaga, kes diktaatorina ei erine enam Hitlerist ning kelle relvad 43 aastat hiljem hävitavad jõhkralt ja halastamatult üht väiksemat riiki ja rahvast? Kas Venemaa näitas oma tõelist palet, kui tema uue tsaari Putini toetus Ukraina sõjas kasvas vene rahva hulgas 80%-ni?

Vene filosoof Nikolai Berdjajev on öelnud, et Vene rahva üle võib tunda ühtaegu vaimustust ja meeleheidet, sest alati võib talt oodata üllatusi ning ta suudab sisendada enda suhtes tugevat armastust ja tugevat vihkamist kõige ehedamal moel.⁸⁹

⁸⁸Mihhail Juškov (snd 1934), mehaanikateadlane, 1969. a-st Leningradi ülikooli dotsent, 1990. a-st professor.

⁸⁹Vt Marko Mihkelson, *Venemaa: Valguses ja varjus*. Tallinn: Varak, 2010, lk 15.

Kõik aastad, mis ma olen viibinud Venemaal, on veennud mind säilitama meie idanaabri suhtes optimismi. See riik on olnud ja jääb meie naaberriigiks ega kao kuhugi. Püüdkem tarkade diplomaatidena teha heade suhete nimel vähemalt kõik endast oleneva.

*

Elutee koosneb valikutest. Igas hargnemispunktis tuleb valida endale õige teeots. Ei saa lennata kõrgemale, kui tiivad kannavad. 40-aastase mehena polnud mul teadustöös ette näidata ühtki kaalukat võitu, kuid selles vanuses kaitstakse juba doktoritööd ja nii mõnelgi terendab ees akadeemiku ametikoht.

Nikolai Alumäe, Pjotr Tovstik, Ülo Lepik, Jüri Engelbrecht, Uno Nigul jpt on murdnud end suurde teadusse iseseisva visa tööga. Minu kandidaadikraad seevastu sündis Pjotr Tovstiku professionaalsel juhendamisel, kellesarnaseid leidub vähe ja kes pani mu tee teadusse kohe õigetele rööbastele.

1980. aastatel hakkas mu teadustööõhin raugema, sest muu elu tahtis ka elamist: välja tuli võidelda korter oma perele. Järgnes paariaastane õppejõutöö ühes Alžeeria ülikoolis Vahemere ääres. Sellele eelnes aastane prantsuse keele intensiivõpe Lenigradi ülikoolis. Võõrkeeleeõppe alustamine nullist oli mulle kurnav; kümne kuuga tuli omandada niisugune keeletase, mis võimaldaks edasises töös saada hakkama tõlgi abita. Tulevikuplaanid olid mul grandioossed, sest ostetud poolelioleva suvila tahtsin kiiresti valmis saada.

Nii võtsin teaduse asemel oma artiklites fookusse metoodika. Koostasini üliõpilastele õppekonspekte teoreetilisest mehhanikast, kõrgemast matemaatikast, tugevusõpetusest ja ehitusmehaanikast. Kuukirjas *Akadeemia* ilmus mult aastatel 2009–2018 üheksa populaarteaduslikku artiklit füüsikast. Üks neist, “Viimane puuduv pintsli tõmme Newtoni mehhanistlikul maailmapildil”⁹⁰ pälvis 2015. aastal *naturalia* osakonna aastapremia. Loovaks teadustööks ma neid ei pidanud, kuid vähemalt mu enda silmaringi avardasid need küll.

⁹⁰2015, nr 8, lk 1423–1457.

Aastad aina veeresid. Oli kätte jõudnud aeg, mil meie teaduse suurkujud hakkasid lahkuma.

Uno Nigulit märkasin Mustamäel Balti keti päeval TPI parklas trikolooriga askeldamas ühe kaugemal seisva auto juures. Teadnuks ma, et näen teda viimast korda, oleksin võinud talle ligi astuda ja vähemalt tere öelda. Uno Niguli surmapäev, 16. veebruar 1990 möödus mulle märkamatult. Ilmselt viibisin siis Leningradis. Mida oli temas rohkem, pühendumust teadustööle või talenti? Eks oli mõlemat, kuid rohkem küllap ikka jäägitut pühendumust, mis oli minussegi süstinud visadust oma töös.

Nikolai Alumäed sidus Eesti Teaduste Akadeemiaga enam kui neli tegusat aastakümnet: aastast 1954 oli ta korrespondentliige, 1961 akadeemik, 1964–1977 asepresident ning hiljem presiidiumi liige. Ta oli Eesti teaduse lipulaev, nagu jäälõhkuja, mille kiiluvees pürgis edasi ja kasvas üles kogu Eesti mehaanikateadlaste eliit.

Akadeemik Ilmar Öpik⁹¹ on kirjutanud:

Nikolai Alumäele oli iseloomulik, et ta ei sattunud isegi parimatest teadustöödest nähtavasse vaimustusse, olgugi et võis neid väga kõrgesti hinnata. Ta teadis, et silmapaistev tulemus leiab ka küllalt kaitsjaid. Oma kutsumuseks pidas Alumäe kriitikat ja püüdis tööde või inimeste häid külgi esile tuua vastustes tema osavale kriitikale.

Tagasihoidlikuks jäid Nikolai Alumäe kontaktid välismaaga. Ta ei käinud läänepoolsetes väliskomandeeringutes, väga harva osales külaliste vastuvõttudel: võimukandjad kartsid tema teravat keelt ja mõistust. Nikolai ei pidanud enesele primaarseks välisreise, sest esmajoonel oli vaja kodus väga palju tööd ära teha.⁹²

Nikolai Alumäe elutee lõppes ootamatu kokkuvarisemisega Trummi tänava toidupoes märtsis 1992. Ta oli siis 76 aasta vanune.

⁹¹Ilmar Öpik (1917–2001), energeetikateadlane, tehnikadoktor (1963), TPI professor (a-st 1963); TA liige a-st 1967, asepresident 1977–1987.

⁹²Ilmar Öpik, "Nikolai Alumäe kolleegide pilgu läbi". — *Eesti TA Toimetised. Füüsika. Matemaatika*, 1993, kd 42, nr 1, lk 128.

Oma iidolitest ei saa ma kuidagi märkimata jätta Pjotr Jevgenjevits Tovstikut. 32-aastaselt sai see võrratu intuitsiooniga mehaanikateadlane füüsika-matemaatikateaduste doktoriks ning orienteerus suurepäraselt teadusmaastikul, mida kinnitab ka tema edulugu aspirantide ja noorte teadlaste juhendamisel. Augustiks 2012 oli neist 34 kaitsnud edukalt kandidaadiväitekirja, mis on muidugi fenomenaalne. Kui palju on neid, kes võiksid sellele midagi ligilähedastki vastu panna?

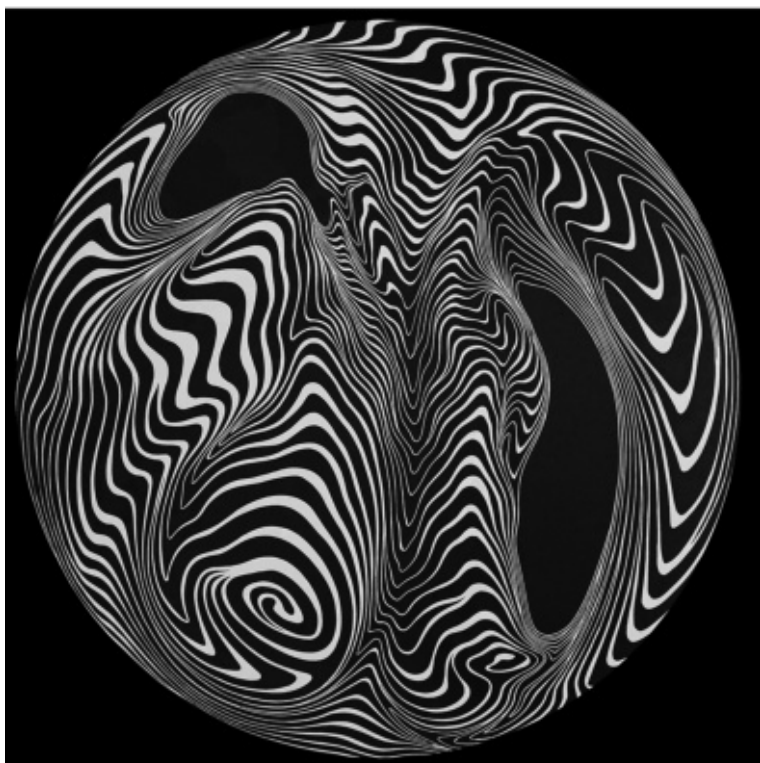
56-aastasele teadlasele on ju tavaliselt jäänud vaid tiitlid ja suur tuntus. Muidugi võib teaduskõrgustesse tõusta ka ühtki õpilast omamata, kui ainsaks võimalikuks juhendamisoskuseks on särav eeskuju. Tõeline juhendajatöö algab oskusest leida õpilasele perspektiivne teema, mille lahendamine tagaks positiivse tulemuse. Negatiivne tulemus tuleks kasuks vaid järgmistele üritajatele. Paraku (või õnneks?) antakse teaduskraad vaid positiivse tulemuse eest.

Pärast 2020. aasta 30. detsembrit teatas Tanja Tovstik mulle, et Pjotr Jevgenjevitsi enam ei ole. Koroonahaigus lõpetas ta elutee.

TAIVO LIIVA (1940) on lõpetanud 1964. a Tartu Ülikooli matemaatikaosakonna mehaanika erialal; füüsika-matemaatikateaduste kandidaat (Leningradi Ülikool, 1970). Praegu Tallinna Tehnikaülikooli emeriitdotsent. *Akadeemias* on temalt varem ilmunud artiklid “Albert Einsteinist kui füüsikust ja inimesest” (2009, nr 12, lk 2218–2235), “Jõud ja seadused” (2010, nr 12, lk 2115–2139), “Need müstilised inertsjõud” (2011, nr 11, lk 1979–1994), “Energia — mis see on?” (2012, nr 12, lk 2152–2171), “Teaduse okkaline tee aatomite keerukasse sisse” (2014, nr 7, lk 1279–1301), “See hullutav kvant” (2014, nr 8, lk 1471–1494), “Kui aatom ei jäta jälgegi” (2014, nr 9, lk 1669–1699), “Viimane puuduv pintsli tõmme Newtoni mehhanistlikul maailmapildil” (2015, nr 8, lk 1423–1457) ja “Tillukesest aatomist tuumapommini” (2017, nr 11, lk 2015–2035, nr 12, lk 2231–2260; 2018, nr 1, lk 46–67, nr 2, lk 334–354).

SILVER GUTMANN. Lähivaade Regina-Mareta Soonseina
linoollõikele (foto, 2023)

REGINA-MARETA SOONSEIN. Anomaalia (linocollõige, 2023)

LOOGIKA ARVUTUSE JA KEELENA

Jean van Heijenoort

Tõlkinud Jaan Kangilaski

Vastates Schröderi kriitikale *Begriffsschrift*'i aadressil väidab Frege, et erinevalt Boole'i omast pole tema loogika *calculus ratiocinator* — või mitte üksnes *calculus ratiocinator* —, vaid *lingua characterica*.¹ Kui me jõuame arusaamiseni, mida Frege selle vastandusega silmas pidas, siis omandame kasuliku sissevaate loogika ajalukku.

Enne selle ülesande juurde asumist tahaksin anda ülevaate Frege panusest loogikasse, või õigemini, neid saavutusi lihtsalt loetleda, et pakkuda oma arutelule sobivat tausta. Need on:

(1) Lausearvutus, konnektiivide, eriti konditsionaali tõefunktsiooniliste definitsioonidega;

(2) Lause jagamine funktsiooniks ja argumendi(tide)ks, mitte subjektiks ja predikaadiks;

(3) Kvantifitseerimisteooria, mis rajaneb aksioomidel ja tuletusreeglil;

(4) Lõpmatu jada ja naturaalarvu definitsioonid loogika mõistete abil.

Logic as Calculus and Logic as Language. — *Synthese*, Vol. 17, No. 1, 1967, pp. 324–330.

© 1967 D. Reidel Publishing Co.

¹Schröderi kriitika sisaldub ta arvustuses *Begriffsschrift*'ile (Schröder 1880). Frege vastus esitati ettekandena ühes teaduslikus seltsis 27. jaanuaril 1882 ja avaldati selle toimetistes (Frege 1883; taastrükk Frege 1964: 97–106). Väljendi “lingua characterica” päritolu kohta vt Günther Patzigi joonealust märkust nr 8 teoses Frege 1966: 10.

Peale nende nelja avastuse tuleks mainida veel kahte asja:

(a) Frege esitas esimesena kogu vajaliku rangusega moodsa mõtlemise ühe tähtsaima mõiste — arusaama formaalsest süsteemist;

(b) Frege filosoofia on analüütiline — selles mõttes, et loogikal on pidev kontroll tema filosoofiliste uurimuste üle; see märkis järsku katkestust minevikuga, eriti Saksamaal, ning Frege mõjutas nii erinevaid filosoofe nagu Russell, Wittgenstein ja Austin.

Vastandusel *calculus ratiocinator*'i ja *lingua characterica* vahel on mitu üksteisega seotud, ent eraldi aspekti. Neid mitmesuguseid aspekte, mida Frege enamasti pole sõnastanud, tuleb tema tööd käsitledes välja tuua. Frege töödest ilmneb teatud arusaam loogikast, mida ta küll ehk ei aruta otsesõnu, aga mis ometi juhib Freget alati. Sellele arusaamale viidates räägin ma loogika *universaalsusest*.

Frege *lingua characterica* seesugune universaalsus seisneb esmalt kvantifitseerimisteooria sõnavara universaalsuses, mis lausearvutuses puudub. Frege kutsub Boole'i loogikat sageli "abstraktseks loogikaks",² pidades selle all silmas, et sellises loogikas jääb lause analüüsimata. Lause taandatakse pelgale tõeväärtusele. Predikaaditähete, muutujate ja kvantorite sissetoomisega muutub lause liigendatuks ja saab väljendada tähendust. Uus tähistusviis võimaldab sümbolkujul kirja panna suure osa teaduslikust teadmisest — vahest isegi kogu selle teadmise —, see on ülesanne, mis jääb lausearvutuse haardeulatusest täielikult välja. Nüüd on meil *lingua*, mitte pelgalt arvutus. Boole'i loogika, mis ei saa pretendeerida seesuguseks *lingua*'ks olemisele, jääb lausevaheliste algebraliste seoste uurimiseks tavakeeles. See uurimine toimub tavakeeles ja on võrreldav mitme matemaatikaharuga, nt rühmateooriaga. Frege süsteemis on lausearvutus hõlmatud kvantifitseerimisteooriasse; selles mõttes pole *lingua* ja *calculus*'e vastandus välistav, just seetõttu kirjutab Frege, et tema loogika pole pelgalt *calculus ratiocinator*.³

²Vt nt Frege märkusi Boole'i kohta, Frege 1883: 1–2.

³Frege (1896: 371) kirjutab: "Boole'i loogika on *calculus ratiocinator*, aga mitte *lingua characterica*; Peano matemaatiline loogika on

Ent vastandus *calculus ratiocinator*’i ja *lingua characterica* vahel läheb palju kaugemale lausearvutuse ja kvantifitseerimisteooria eristusest. Loogika universaalsus väljendub Frege süsteemi ühes olulises tunnuses. Selles süsteemis ulatuvad indiviidimuutujaid siduvad kvantorid üle kõigi objektide. Nagu hästi teada, jaguneb universumi ontoloogiline sisustus Frege järgi objektideks ja funktsioonideks. Boole’il on universaalklass ja De Morganil arutluse universum, mida tähistab “1”. Aga neil on vaevalt ontoloogilist tähtsust. Neid saab soovi korral muuta. Arutluse universum hõlmab vaid seda, mida me oleme teatud hetkel ja teatud kontekstis kokku leppinud vaadelda. Frege puhul ei saa olla juttugi universumite muutmisest. Ei saa isegi ütelda, et ta piiraks end *ühe* universumiga. Tema universum on *ainuke* universum. Mitte tingimata muidugi füüsikaline universum, sest Frege jaoks mõned objektid pole füüsikalised. Frege universum koosneb kõigest, mis on olemas, ja see on fikseeritud.

Sellel arusaamal on mitu olulist tagajärge loogika jaoks. Üks on näiteks see, et funktsioonid (seega erijuhuna ka mõisted) peavad olema defineeritud kõigi objektide korral. Näiteks funktsioon “+” peab olema peale naturaalarvude defineeritud ka nt Kuu ja Caesari korral. See, mis oleks sellisel juhul funktsiooni väärtuseks, ei puutu siin asjasse, aga see väärtus peab eksisteerima objektide seast valitud iga argumendihulga korral. Kui Fregel on vaja tegelda objektide erivaldkonnaga, näiteks naturaalarvudega aritmeetikas, kasutab ta vahendeid, mis on tegelikult ekvivalentsed kvantorite relativeerimise meetodiga.

Loogika universaalsuse üks teine oluline tagajärg on see, et mitte midagi ei saa öelda ega pea olema öeldud väljaspool süsteemi. Ja tõepoolest, Frege ei tõstata kunagi metasüsteemaatilisi küsimusi (kooskõla, aksiomide iseseisvus, täielikkus). Frege on

põhiliselt *lingua characterica* ja üksnes natuke ka *calculus ratiocinator*, minu *Begriffsschrift* taotleb aga olla võrdselt mõlemat.” Siin on neid termineid kasutatud ligikaudu samas tähenduses mis käesolevas lõigus: Boole’il on lausearvutus, aga pole kvantifitseerimisteooriat; Peanol on tähistusviis kvantifitseerimisteooria jaoks, ent üksnes väga puudulik tuletusmeetod; Fregel on olemas nii tähistusviis kvantifitseerimisteooria jaoks kui ka tuletusmeetod.

küll täiesti teadlik, et iga formaalne süsteem vajab reegleid, mida süsteemis ei väljendata; ent need reeglid on ilma igasuguse intuiitiivse loogikata; need on “meie märkide kasutamise reeglid” (Frege 1879: § 13). Frege näeb formaalse süsteemi eelist just sellises märkidega manipuleerimises, kust igasugune argumentatiivne loogika on välja pigistatud.

Kuna loogika on keel, tuleb seda keelt õppida. Nagu paljusid keeli paljudes olukordades, tuleb sedagi keelt õppida soovitude ja vihjete abil. Frege väidab oma süsteemi tutvustades korduvalt, et ta annab lugejale “vihjeid” ning et lugeja peab kohtuma temaga poolel teel ega tohiks talle keelata mõningat “head tahet”. Probleem on panna lugeja “taipama”; tal tuleb pääseda keelde sisse.⁴

Principia Mathematica’s on mõned loogika universaalsuse aspektid muudetud — võttes kasutusele tüübid. Kvantorid ulatuvad nüüd üle kihistunud [*stratified*] tüüpide. Aga ühe tüübi sees ei ole piirangut konkreetse piirkonna suhtes ja selles mõttes on universaalsus säilinud. Meil on kihiline universum, aga ka siin on tegemist *ainukese* universumiga, mitte arutluse universumiga, mida saaks soovi korral muuta.

Süsteemi puudutavad küsimused puuduvad *Principia Mathematica*’s samamoodi nagu Frege töödes. Semantilised mõisted on tundmatud. “ $\vdash$ ” loetakse kui “... on tõene” ja Russell vaevalt oleks tulnud mõttele lisada tõestatavuse mõistele naiivsel hulgateoorial põhinevat kehtivuse mõistet. Oma 1930. aasta kvantifitseerimisteooria täielikkust käsitleva artikli alguses kirjeldab Gö-

⁴Siin on ilmne Frege mõju Wittgensteinile. — Frege keeldumine kaalumast metasüsteemaatilisi küsimusi seletab ehk, miks teda ei häirinud liialt väide “Mõiste *hobune* pole mõiste”. Paradoks tuleneb sellest, et kuna mõisted, olles funktsioonid, ei ole objektid, siis ei saa me neid nimetada, seega ei saa me neist rääkida. Mõned väited, mis on (näiliselt) mõistete kohta, on kergesti süsteemi tõlgitavad; näiteks “Mõiste $\Phi(\xi)$ on realiseeritud” saab kuju “ $(Ex)\Phi(x)$ ”. Väited, mis selliselt tõlgitavad pole, osutuvad uurimise käigus metasüsteemaatiliseks; näiteks “On olemas funktsioonid” ei saa tõlkida süsteemi, ent me *näeme*, kui oleme “taibanud”, et süsteemi märkide hulgas on funktsioonimärke, seega, et on olemas funktsioonid.

del *Principia Mathematica* aksioome ja tuletusreegleid ning lisab seejärel:

Muidugi, kui sellist menetlust järgida, tekib *kohe* küsimus, kas algselt postuleeritud aksioomide ja tuletusprintsipiide süsteem on täielik, s.t kas see on tõesti piisav *iga* tõese loogilis-matemaatilise propositsiooni tuletamiseks või kas on ehk mõeldavad tõesed propositsioonid (mis võivad olla isegi tõestatavad teiste printsipiide abil), mida ei saa vaadeldavas süsteemis tuletada.⁵

(Minu rõhutus kahel esimesel korral.) Gödel kirjutas need read kakskümmend aastat pärast *Principia* esimese köite avaldamist. Kui küsimus kvantifitseerimisteooria semantilise täielikkuse kohta ei tekkinud “kohe”, siis selle põhjuseks on Frege ja Russelli loogika universaalsus — selles mõttes, mida ma püüdsin välja tuua. Universaalne formaalne keel asendab loomuliku keele ja intuiitiivsel hulgateoorial põhineva kehtivuse mõiste säilitamine väljaspool süsteemi ei näi sobivat keele teadusliku rekonstruktsiooniga. Ainus küsimus täielikkuse kohta, mis võib tekkida, on, kasutades Herbrandi väljendit, *eksperimentaalne* küsimus. Süsteemis tuletatakse võimalikult palju teoreeme. Kas me saame ammentada teaduses tegelikult kasutatavad intuiitiivsed arutlusviisid? Sellele küsimusele vastuse leidmine on Frege-Russelli ettevõtmise eesmärk, millele me peame vaatamata kõigile selle puudustele lisama Peano töö. *Begriffsschrift*, *Die Grundlagen der Arithmetik*, *Grundgesetze der Arithmetik*’u kaks köidet, *Arithmetices Principia*, *Formulaire de mathématiques* eri väljaanded, *The Principles of Mathematics* ja *Principia Mathematica* kolm köidet* — kõiki neid teoseid võib vaadelda sammuna üha uuenevas püüdes täielikkust katseliselt kindlaks teha.

1915. aastal avaldas Löwenheim artikli, mis sisaldas palju uuendusi. Süsteem, millega Löwenheim enamasti tegeleb, on esimest järku predikaatarvutus identsusega. Tal puuduvad aksioomid

⁵Gödel 1930; Stefan Bauer-Mengelbergi ingliskeelne tõlge leidub teoses Heijenoort 1967.

*Autoreiks vastavalt Gottlob Frege (kolm esimest), Giuseppe Peano (kaks järgmist) ja Bertrand Russell (kaks viimast, teine koos Alfred North Whiteheadiga). *Tlk.*

ja tuletusreeglid. Tema loogika põhineb naiivsel hulgateoorial ja tõestatavuse mõiste on asendatud kehtivuse mõistega. Kui Frege-Russelli lähenemist loogika alustele võiks nimetada *aksiomaatiliseks*⁶ lähenemiseks, siis Löwenheimi lähenemist võiks nimetada *hulgateoreetiliseks*. Kui me järgime seda lähenemist, tulevad esiplaanile küsimused hästi vormistatud valemite kehtivuse kohta eri piirkondades. Juba artikli pealkiri “Über Möglichkeiten im Relativkalkül” viitab sellele: kui valem kehtib ühes piirkonnas, siis võib see mõnes teises piirkonnas kehtida või mitte kehtida. Näiteks esimest järku predikaatarvutuse singulaarfragmendi korral, kui hästi vormistatud valem, mis sisaldab k erineva predikaadi tähte esinemist, kehtib $2k$ elemendist koosnevas piirkonnas, siis kehtib see igas piirkonnas. Või võtame kuulsa Löwenheimi teoreemi: kui hästi vormistatud valem kehtib loenduvus piirkonnas, siis kehtib see igas piirkonnas.⁷ Mitmeid otsustusprobleemi ja reduktsiooniprobleemi juhtumeid käsitletakse semantilise meetodi abil: hästi vormistatud valemi kehtivusest mingis piirkonnas saab mõne argumendi abil järeldada sellega seotud hästi vormistatud valemi kehtivuse samas piirkonnas või sellesama hästi vormistatud valemi kehtivuse mõnes teises piirkonnas.

Need tulemused ja meetodid olid täiesti võõrad Frege-Russelli suundumusele loogikas. Nii võõrad, et on üsna mõistatuslik, kuidas Löwenheim oma teoreemini jõudis. Seletus on ehk järgmine. Eelmises lõigus mainitud tulemusest esimest järku predi-

⁶Siinkohal kasutatakse “aksiomaatilist” aksiomidel ja tuletusreeglitel põhineva formaalse tuletamise meetodi kohta, ja seda kasutust ei tohiks segi ajada laiemate kasutustega, nagu näiteks väljendis “aksiomaatiline meetod geomeetrias”. — Märkigem, et erinevalt Fregest ei rõhutanud Russell kunagi loogiliste tõestuste formaalset aspekti ja et eriti *Principia Mathematica* süsteem ei vasta Frege poolt formaalsele süsteemile seatud standarditele. (Vt selle kohta Gödel 1944, eriti lk 126; vt ka Quine 1941, eriti lk 140.) Formaalse süsteemi mõiste tõi taas esiplaanile Hilbert kahekümnendatel aastatel. See on ehk põhjus, miks Kleene nimetab loogika (meie mõttes) aksiomaatilisi süsteeme Hilberti-tüüpi süsteemideks (Kleene 1952: 441). Kui pidada kinni ajaloolisest esmasusest, siis tuleks neid pigem nimetada Frege-tüüpi süsteemideks.

⁷Lihtsuse huvides võtan teoreemi sõnastuse kvantifitseerimisteooria jaoks ilma identsuseta.

kaatarvutuse singulaarfragmendi kohta järeldub, et kui selle fragmendi hästi vormistatud valem on kehtiv igas lõplikus piirkonnas, siis on see kehtiv. See ei käi kogu arvutuse kohta. Tegelikult teadis Löwenheim selle arvutuse valemid, mis kehtivad küll igas lõplikus piirkonnas, kuid mitte igas piirkonnas. Ent siis — kuna singulaarsel juhtumil viib lõplik kehtivus kehtivuseni — on loomulik esitada järgmine küsimus: kui hästi vormistatud valem on kehtiv loendavas piirkonnas, siis kas ta on kehtiv igas piirkonnas? Vastus on jaatav, ja see ongi Löwenheimi teoreem.

Löwenheimi artikkel märgib järsku katkestust Frege-Russelli lähenemisega loogika alustele ja tagasipöördumist Frege-eelse või mittefregeliku loogika juurde või vähemalt seost sellega. Löwenheim kasutab Schröderi loogilist märgistust, aga mis veelgi tähtsam, koos Schröderiga võtab ta endale ka vabaduse muuta arutluse universumit oma äranägemise järgi ja rajada kaalutlused sellistele muutustele. Ja nii nagu Frege jäeti mõnda aega tähelepanuta katkestuse tõttu väljakujunenud traditsiooniga, nii jäeti ka Löwenheim mõnda aega tähelepanuta katkestuse tõttu väljakujunenud uue traditsiooniga. Frege-Russelli suundumuse seljataga loogikas uuendab Löwenheim kontakti Boole'i ja Schröderiga, andes samas omakorda olulisi panuseid loogikasse.

Esimene reaktsioon Löwenheimi artiklile oli Skolemi 1920. aasta artikkel (Skolem 1920), mis järgib endiselt hulgateoreetilist lähenemist loogikale. Peagi lahenes aga vastasseis kahe loogikasuuna vahel. Kahekümnendatel aastatel töid Skolemi, Herbrandi ja Gödeli tööd kaasa nende kahe suundumuse sulandumise ja ületamise. Eelkõige Herbrandi tööd võib vaadelda aksiomaatilise ja hulgateoreetilise lähenemise kõrvale loogika alustele kolmanda lähenemise, Herbrandi arenduste lähenemise kehtestamisena. Aga see on juba teine lugu. Lubage mul kokkuvõtteks lihtsalt öelda, et *Begriffsschrift* (1879), Löwenheimi artikkel (1915) ja Herbrandi väitekirja 5. peatükk (1929) on moodsa loogika kolm nurgakivi.

Kirjandus

- Frege, Gottlob 1879. *Begriffsschrift, eine der arithmetischen nachgebildete Formelsprache des reinen Denkens*. Halle a.S.: L. Nebert
- Frege, Gottlob 1883. Über den Zweck der Begriffsschrift. — *Sitzungsberichte der Jenaischen Gesellschaft für Medizin und Naturwissenschaft für das Jahr 1882*. Bd. XVI. Jena, S. 1–10
- Frege, Gottlob 1896. Über die Begriffsschrift des Herrn Peano und meine eigene. — *Berichte über die Verhandlungen der Königlich Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften zu Leipzig. Mathematisch-Physische Classe*. Bd. XLVIII, S. 361–378
- Frege, Gottlob 1964. *Begriffsschrift und andere Aufsätze*. Mit E. Husserls und H. Scholz' Anmerkungen. 2. Aufl. Hrsg. von I. Angelelli. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft; Hildesheim: G. Olms
- Frege, Gottlob 1966. *Logische Untersuchungen*. Hrsg. u. eingel. von G. Patzig. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht
- Gödel, Kurt 1930. Die Vollständigkeit der Axiome des logischen Funktionenkalküls. — *Monatshefte für Mathematik und Physik*, Bd. 37, S. 349–360
- Gödel, Kurt 1944. Russell's mathematical logic. — *The Philosophy of Bertrand Russell*. P. A. Schilpp (ed.). (Library of living philosophers.) New York, pp. 123–153
- Heijenoort, Jean van (ed.) 1967. *From Frege to Gödel: A Source Book in Mathematical Logic, 1879–1931*. Cambridge, MA: Harvard University Press
- Kleene, Stephen C. 1952. *Introduction to Metamathematics*. New York: Van Nostrand
- Löwenheim, Leopold 1915. Über Möglichkeiten im Relativkalkül. — *Mathematische Annalen*, Bd. 76, S. 447–470
- Quine, W. V. 1941. Whitehead and the rise of modern logic. — *The Philosophy of Alfred North Whitehead*. P. A. Schilpp (ed.). (Library of living philosophers.) New York, pp. 125–163
- Schröder, Ernst 1880. Rezension von Frege, *Begriffsschrift*. — *Zeitschrift für Mathematik und Physik, Historisch-literarische Abtheilung*, Bd. 25, S. 81–94
- Skolm, Thoralf 1920. Logisch-kombinatorische Untersuchungen über die Erfüllbarkeit oder Beweisbarkeit mathematischer Sätze nebst einem Theoreme über dichte Mengen. — *Videnskapsselskapets skrifter*, I. (Matematisk-naturvidenskabelig klasse, no. 4.) S. 1–36

JEAN VAN HEIJENOORT (1912–1986), prantsuse päritolu USA loogikaajaloolane ja trotskist (1932–1939 Leon Trotski erasekretär). Doktorikraad matemaatikas 1949 (New Yorgi Ülikool). Töötas Columbia, Brandeisi ja Stanfordi ülikoolis. Teoseid: *Selected Essays* (1985). Toimetanud: *From Frege to Gödel: A Source Book in Mathematical Logic, 1879–1931* (1967, parandet trükk 1977); *Jacques Herbrand: Écrits Logiques* (1968) ja *Kurt Gödel: Collected Works*, Vols. I, II (1986, 1990; oli üks toimetajaid).

REGINA-MARETA SOONSEIN. Tajulõng (linoollõige, 2023)

ARVUSTUS

ÜLESANNE — PÜSIMA JÄÄDA

Mikko Hautala. *Sotaa ja rauhaa: Venäjä, Yhdysvallat ja Suomi uuden suurvaltakilpailun aikakaudella*. Helsinki: Otava 2024. 264 s.

Inimkonna ajaloos ei leidu ühtegi ajajärku, mil kõik maailma maad ja rahvad korraga ja võrdsele määrale oma saatusega rahul oleksid olnud. Alati on leidunud keegi, kes arvab, et tema õiglane koht päikese all on kas liiga varjuline või nurgatagune või siis on keegi ülekohtu või alanduse ohvriks langenud. Ja nõnda oodatakse soodsat juhust, et muutuvate ajalootuult sabas avaneks võimalus oma endisi positsioone taastada, neid isegi parandada või siis lihtsalt osaks saanud ebaõigluse eest kätte maksta. Enamasti on sellised pärastpoole murranguliseks tunnistatud olukorrad saanud omale “märkamatu” alguse ilma, et konkreetse(te) sündmus(te) laiemaid raame või mõju oleks kohe nende algushetkel õigesti lugeda mõistetud: “On kummutamatu ajalooseadus, et just kaas-aegsetele pole antud tunda juba algmeis ära suuri liikumisi, mis määravad nende aega.”¹ Praegu oleme taas olukorras, kus mitmest suuremast ja vähemast allikast hoogu juurde saav ja tormlema kippuv ajajõe vool on omale uut sängi otsimas, et maailma kui mitte uueks, siis vähemalt teiseks muuta. Ühtede paremaks, teiste halvemaks. Ühed muutust kartes, teised seda võimalusena oodates. Paljud loodavad, et tulvavee möödudes on võimalik endise elu juurde tagasi pöörduda ja kõik on jälle nagu “vanasti”. See on aga meeletu. Kipume tuleviku vastuseid otsima minevikust, adumata, et ajaratast tagasi pöörata ei ole võimalik. Oswald Spengler väljendab sama mõtet lõõvas lühiduses: “Me vaatame tagasi ja elame edasi.”² Kujundlikult on tegemist olukorraga, kus oleme karbist võetud värske muna kogemata köögipõrandale puruks pillanud.

¹Stefan Zweig. *Eilne maailm: Eurooplase mälestused*. Tlk Jaan Kross. Tallinn: Eesti Raamat, 1988, lk 236.

²Oswald Spengler. *Õhtumaa allakäik: Maailma-ajaloo morfoloogia piirjooned*. I köide: *Kuju ja tegelikkus*. (Avatud Eesti raamat.) Tlk Mati Sirkel ja Katre Ligi. Tartu: Ilmamaa, 2012, lk 228.

Ühtäkki saab meile selgeks, et uuesti seda tervena kokku panna on võimatu.

Järjest kõrgemate panustega rahvusvahelises elus käib mäng esitsa veel selle peale, et viimisel hetkel kohkub vastaspool ikkagi tagasi. Hoolimata sellest, et ajaloo käik on korduvalt näidanud, kuidas selline arvestus on valeks osutunud. Kui paaril korral võidaksegi tagasi tõmbuda, valitseb ikkagi suur risk, et ühel hetkel jõutakse punktini, kus karikas hakkab üle ääre ajama. Nii räägitakse ka Euroopas taas üha sagedamini sõjast ja rahust, kuid üldsegi mitte Lev Tolstoi võtmes. Mäletan, kuidas Lennart Mere konverentsil 2014. aasta kevadel oli sõjast saanud otsekui uus poliitiline moesõna, mida pruugiti ehmitava muretuse ja kohati lausa rõõmsa elevuse saatel. Nagu tegu oleks millegagi, mis on küll kole ja hirmus, kuid meid ennast siiski otseselt ei puuduta. Praegu ilmselt enam nii ei arvata.

Sõja ja rahu on valinud oma 2024. aasta oktoobris ilmunud raamatu pealkirjaks ka Mikko Hautala, kes vaatleb lähemalt Soome proovikivisid ja võimalusi suurriikide taas hoogustunud mõõduvõtmise taustal, keskendudes Venemaale ja Ameerika Ühendriikidele, kuid jätmata riivamata ka Hiinat. Hautala on minu hinnangul üks praegusaja Soome diplomaatia tipptegijaid ja sealse poliitikamaastiku tulevikumehi, kes on jõudnud olla kaalukatel ametikohtadel president Sauli Niinistö välisnõunikuna ning suursaadikuna niihästi Venemaal kui ka USAs. Tunnen Hautalat peaegu viisteist aastat niihästi Kadrioru ajast kui ka suursaadikuna Helsingis ja Moskvas, kus töötasime koos kaks aastat, enne kui Mikko edasi Washingtoni suundus. Raamatu autori kaalukas kogemuste pagas ja asjakohane analüüs on põhjus, miks tema teose sisu ka Eesti lugejatele tutvustada.

Mikko Hautala alustab tõdemusega, et kuna ta on alles 52-aastane, siis ei maksa lugejal oodata memuaare, vaid üksnes hinnangut praeguste rahvusvahelise elu julgeolekuprobleemidele. Sissejuhatuses teeb ta siiski väikese põike noorusaega, nentides, et kasvas üles Soome sõjaveteranide sugupõlve juttude keskel. Tema emapoolne vanaisa Eero ei lubanud lastel kanda isegi punast värvi T-särke. Teine vanaisa Veikko aga kirus metsatööl del tõrkunud hobust kommunistiks (lk 10). Hautala ise nimetab end rahvusvahelise poliitika koolkondades realismi pooldajaks. Kestlikkuse ja muutuste mõistmine on välispoliitikas kesksel kohal. Üllatused rahvusvahelistes suhetes ei ole üksnes võimalikud, vaid lausa vältimatud. Teisalt jällegi muutuvad mõned suured asjad harva. Nagu see, et Venemaa jääb Soome naabriks igasuguse ilmaga. Kui jalg on üksnes piduril, ei liigu auto paigast. Kui aga kogu aeg gaasil, sõidab auto kraavi. Mõned probleemid on traagilised ja lahendamatud, nende-

ga koos tuleb õppida elama. Välispoliitika suured vead tasutakse lõpuks ikkagi verega.

Hautala otsustas juba gümnaasiumis hakata õppima vene keelt, mis-läbi pidi tema “turuväärtus” kasvama. Ühtlasi tudeeris ta veel poola, tšehhi ja ukraina keelt. Üheks põhjuseks oli siinjuures Ida-Euroopa va-banemine, mis teda innustas just selle piirkonnaga tegelema. Lisaks mõ-jutas Hautalat suuresti Helsingi ülikooli Vene ajaloo professori Timo Vihavaineni 1991. aastal ilmunud soometumise lühiajalugu *Käpuli rah-vas*.³ Vihavainen, kes suhtus sellesse nähtusse kriitiliselt, selgitas, et oli olemas kahesugust soometumist. Üks seisnes sisepoliitilisest kemplu-sest lähtuvas pugemises NSVLi ees, mille sooviks oli Moskva mõju-võimu abil oma konkurendid kõrvaldada. Selle kõrval eksisteeris veel soometumise välispoliitiline strateegia, mille abil kaitsti oma iseseis-vust suurriigi külje all elades ning vähehaaval oma manööverdamisruu-mi kasvatades. Kuigi lõpptulemus ei õigusta soometumist saatnud alan-davat mugandumist, oli see 1944. aasta sügise lähtekohast realistlik ja suurepärane alternatiiv. Abi väljast oleks Soomel sel ajal olnud asjata oodata, kirjutab Hautala (lk 11). Minevikul võivad olla pikad varjud, sest raamatu lõpus naaseb autor veel kord sama teema juurde.

Siinkohal peab tahes-tahtmata meenutama, et 1948. aastal sõlmi-tud NSVLi ja Soome sõpruse, koostöö ja vastastikuse abistamise le-ping (nn *YYA-sopimus*) püsis jõus kuni 1992. aasta jaanuari lõpuni. Alles siis tõdes Moskvat väisanud peaminister Esko Aho, et YYA-lepe on kaotanud kehtivuse, sest selle teist osalist enam ei eksisteeri. See-ga, kui Ida-Euroopa okupeerimise taustal Teise maailmasõja järel võib soometumise välispoliitilise realismi loogikast aru saada, siis niisugu-se joone jätkumine mõnda aega isegi pärast NSVLi kokkuvarisemist on rohkem kui küsitav.

Raamatu autor tõdeb, et töötamist suursaadikuna Moskvas on Soo-me poliitilises ajaloos hinnatud, kuid sellel on olnud ka tumedates too-nides varjund. Seda on peetud põnevaks, kuid ühtviisi ka hirmutavaks kogemuseks. Mikko Hautala alustas saadikutööd Moskvas 2016. aas-ta septembris (olles aastail 2011–2012 olnud samas asejuht). Oma sõ-nul tuli talle kasuks kogemus presidendi välisnõuniku ametist. Vene-maa poliitilises hierarhias seisab presidendi välisnõunik kõrgel kohal, võrdudes tinglikult asepeaministri ametipostiga. Suursaatkonna ja suur-saadiku töö ülesandeks peab ta hea kontaktvõrgustiku ja isiklike suhete ülesehitamist. Ilma heade isiklike kontaktideta on võimatu saada olulist

³Timo Vihavainen. *Kansakunta rähmällään: Suomettumisen lyhyt historia*. Helsinki: Otava, 1991.

infot täienduseks sellele, mida võib ajakirjandusest leida. Ilma võrgustikuta on keeruline ka asjade käiku mõjutada, sest olulistes küsimustes tuleb rääkida õigete inimestega õigel ajal. Ühe suure lääneriigi saadik tõdes Hautalale nende esmanägemisel: “Üritan kohtuda nii paljude Vene mõjuisikutega kui võimalik. Ka nendega, kes on sanktsioonide all” (lk 30). Soomegi võttis eesmärgiks toimiva kontakti saamise kõigiga Venemaa juhtkonnas, kellel oli Soome jaoks mingi tähendus. Ja neid oli palju. Olgu lisatud, et Vladimir Putin on oma erinevates poliitilistes rollides käinud Soomes ligemale üheksakümmend korda, mida ükskõik millise mõõdupuu järgi on erandlikult palju. Hautala rõhutab, et seda seika ei maksa siiski üle tõlgendada.

Venelastega suheldes oli targem käia välja Soome seisukohast kasulikke teemasid ja ühistöö ettepanekuid, selmet oodata, mida naaber omalt poolt välja mõtleb. Raskeidki küsimusi võeti päevakorda, ent tervikut oli lihtsam hallata, kui leidis samuti midagi positiivset. Hautala ei jäta märkimata, et Soomel oli ligipääs ka välis- ja julgeolekupoliitika seisukohast kesksel rollil mängivatele Vene presidendi administratsioonile ning Venemaa Föderatsiooni Julgeolekunõukogule. Sealsed ukSED avanesid ainult riikidele, kellel oli Moskvaga läbikäimine n-ö presidentide tasemel. Mainitud asutustes töötavad ametnikud rääkisid vabamalt ja lahtisema tekstiga. Samas tuletas Venemaa tegevus ikka ja jälle meelde, et toimivad kontaktid riigi juhtkonnaga ei kaitsnud Soomet vaenulike aktsioonide eest.

Üks varasemaid viiteid Putini mõttekäigule Soome võimaliku NATO-liikmesuse kohta saadi 2012. aastal toimud kohtumisel. President Sauli Niinistö sõnul pidas Putin Soome liitumist NATOga tarbetuks kahel põhjusel. Esiteks oli Venemaa ja Soome vahelise sõja mõte täiesti absurdne. Need ajad olid möödas. Teiseks oli Putini järgi soomlastel asjatu loota, nagu saaksid nad NATO abiga endale Karjala tagasi. Hautala kirjutab, et selline arutluskäik mõjus jahmatavalt, sest Soomes selliseid plaane ei hautud. Samas andis Putini väljaütlemine aimu Venemaa enda mõtteviisist. Iga riik pürib ju võtma tagasi seda, mis on kunagi talle kuulunud (lk 37).

Omavahelises aruteludes imestasid soomlased Vene poliitika vastuolulisuse üle. Hautala selgitab seda Moskvast tehtud tähelepanekute põhjal piitsa ja prääniku teooriaga. Selle järgi oli Venemaa peasihiks takistada Soome astumist NATOsse. Siin võis omakorda aimata venelaste pärusmuret, et Soome liikmesus avab tee USA sõjalisele kohalolekule, tuues ameeriklased Soome territooriumi kasutades Venemaa vahetusse naabrusse. Lähenedamine oleks umbes sama nagu omaaegse Kuuba rake-

tikriisi ajal 1962. aastal, kui Washingtoni häiris NSVLi raketide võimalik paigutamine oma "tagahoovi".

Moskva peavahendiks Soome "õigel teel" hoidmisel oli päänik. See tähendas majanduskoostöö ja ühishangete abil (nt Helsingit ja Peterburi liitev Allegro kiirrongiühendus) soomlaste veenmist Venemaa rahumeelsetes ja sõbralikes kavatsustes. Piitsa eest kasutati Soome avalikku hoiatamist ja varjatud ähvardamist. Selle sihiks oli külvata Soomes ebakindlust ning panna Helsingi vältima astumast samme, mis oleksid võinud Moskvat liigselt ärritada. Soome NATO-liikmesuse tõkestamine oli olemuslikult passiivne tegevus. Piisas sellest, et midagi ei toimunud.

Hautala küsib: miks Venemaa ohtu ei märgatud, või siis ikkagi märgati? Ta alustab tõdemusega, et Soomes on Venemaad alati kardetud. Kümned sõjad ja mälestus neist on jätnud sügava jälje rahva kollektiivsesse teadvusse kuni selleni välja, et soomlastel on raskusi mõista, mida sügav välispoliitlise turvalisuse tunne endast üldse kujutab. Kummatigi ei ole Vene ohtu lihtne ära tunda ja pealegi veel õigesti ennustada. Vahetult Talvesõja puhkemise eel koostas Soome sõjaväeluure analüüsi, mille järgi polnud NSVLi rünnakut karta. Arvati, et Moskva kavatseb sõjalise jõudemonstratsiooni abil soomlasi lihtsalt survestada. Ka Ukrainas juhtkond, sh president Volodõmõr Zelenskõi, eitas Moskva rünnakuhtu peaaegu lõpuni välja. Hautala ütles 2021. aasta detsembris oma Ukrainas kolleegile Washingtonis, et Soome oleks sellises olukorras juba alustanud mobilisatsiooni ja võtnud tarvitusele teisedki kaitseabinõud. Ukrainlased aga olid hoopis mures, et nende samme võidakse tõlgendada provokatsioonina (lk 52–53).

Palju keerulisem küsimus on see, kuidas mõõta ohupildi tõsidust. Teisisõnu: millal oleks lääs pidanud mõistma, et Venemaa on riigina ja ühiskonnana pöördunud teele, mille lõpus terendab ründesõda? Neile küsimustele otsitakse vastuseid aastaid, kui mitte aastakümneid. Venemaa nõrkus 1990. aastatel oli tõestus neile, kes ei uskunud, et Moskvast lähtuv oht võiks uuesti naasta. Venemaa äärmiselt julmi sõdu Tšetšeenias 1994–1996 ja 1999–2000 pandi küll tähele, kuid suures pildis käsitati neid pigem Moskva püüdlusena riiki territoriaalselt koos hoida, mitte aga tuleviku ennustusena. Džohhar Dudajev hoiatas siiski juba 1995. aastal ettenägelikult, et Venemaa sõda Ukrainas seisab alles ees.

Kaubandusliku läbikäimise tihenemine Euroopa ja Venemaa vahel hägustas samuti ohu tunnetamist. Kasvav vastastikune majanduslik sõltuvus teineteisest usuti vähendavat ka sõjalise konflikti tõenäosust. Kuna selline valem oli toiminud Euroopa lõimumises, siis miks ei või-

nud see töötada ka Venemaa kodustamisel? Hautala sõnul saavad Nord Streami gaasijuhtme projektid mõistetakse just selles kontekstis.

Putini kõne Münchenis 2007. aasta veebruaris oli pöördepunkt, milles ta sõnastas varasemast ühemõttelisemalt Moskva välispoliitika läänevastase liini. Ühtlasi kajastab sellest vastu naftatulude abil heale järjele tõusnud Venemaa enesekindlus. Soome sai Moskva kasvanud iseteadvust oma nahal tunda 2007. aasta novembris, kui välisminister Ilkka Kanerva võõrustas Barentsi Mere Nõukogu liikmeid Rovaniemis. Kahepoolsel kohtumisel oma kolleegi Sergei Lavroviga kuulutas Kanerva, et Soomel ei ole kavatsust rasketes küsimustes Venemaad nurka ajada. Lavrov naeratas selle peale enesekindlalt, vastates, et “ega Venemaa ühtegi nurka ära ei mahugi” (lk 59).

Kõigest 42-aastase Dmitri Medvedevi tõus presidendiks 2008. aasta kevadel ja järgmise aasta jaanuaris ametisse astunud 47-aastane Barack Obama tõid endaga kaasa *reset*’i ehk suhete taaskäivitamise poliitika USA ja Venemaa vahel. Gruusia sõda pani küll hetkeks muretsama, kuid kahtlustest hoolimata näis Venemaa olevat valinud kursi uuenduslikkusele. Washingtoni usk koostöösse Moskvaga määras pikaks ajaks Venemaaga suhtlemise paradigma. Euroopas domineeris sarnane hoiak Saksamaal, Prantsusmaal ning ka Ühendkuningriigis. Soome idasuhted polnud Hautala järgi selle taustal mingi äärmuslik kaasus, vaid pigem osa euroopalikust peavoolust (lk 60–61).

Putini naasmisega Kremli 2012. aastal toimus käigumuutus, mis ei jäänud märkamata. Raskem oli ennustada, kui kaugele kavatseb Putin minna. Teisisõnu, kas Venemaa naasis Medvedevi sulailmast üksnes sinna, kuhu ta Putini poolt oli jäetud, või kavatseti siit jätkata hoopis karmimas suunas. USA silmis oli Venemaa kasvav probleem, ent mitte veel nõnda suur, et sellele piisavalt tähelepanu pöörata. Lääne ettevaatlikkus on Hautala sõnul mõistetakse sel määral, et demokraatiates pole lihtne mobiliseerida avalikku arvamust otsustavalt tegutsema olukorrad, kui ohtu ei tajuta vahetult oma riigi vastu suunatuna. Samas pole tegu mingi ainulaadse ilminguga. Samasugust hillitsetud hoiakut võis täheldada Lääne-Euroopas ja USAs ka 1930. aastatel Saksamaa ja Jaapani suhtes.

Lõplik tegelikkus jõudis pärale alles seoses Ukrainaga. 2021. aasta detsembris läänele esitatud nõuded Venemaa “turvagarantiidest” alustasid stardiloenduse sõjale. Viimased nädalad enne täiemahulise sõja puhkemist olid täis pahaendelist määramatust. 2022. aasta veebruari keskpaigas Denveris tööreisil viibinud Hautalale helistas Joe Bideni administratsiooni kõrge ametnik sõnumiga, et nüüd ei ole enam midagi teha. Küsimus oli vaid päevades, kui sedagi.

Tagantjärele vaadates osutus Balti riikide ja Poola ajaloolisel kogemusel põhinenud Venemaa-analüüs õigeks. Balti riikide arusaam ei olnud aga enne 2022. aasta veebruari lääne Vene-poliitika peavool, vaid kõrvalekalle sellest. Washingtonis Baltimaade pidev hädaldamine nii hästi ärritas kui ka väsitas, mida Hautala ka ise tihti peale märkas. Nende sünges Venemaa-analüüsis nähti lisaks pragmaatilist otstarbekust. Oma haavatavast asendist johtupest oli Balti riikide huvides trummeldada Vene ohtu sõltumata sellest, kui tegelik see oli. Helsingi huvides samasuguse nipi kasutamine aga polnud, sest nii oleks loodud liialt negatiivne kuvand Soome haavatavusest lähtuvalt riigi asendist maakaardil (lk 78). Balti riikide ja Poola mõju USA poliitikale oli õige piiratud, tõdeb Hautala. Nähtavust ja tähelepanu murelik sõnum ameeriklaste juures siiski sai. Oma poliitikas pole Balti riigid olnud samas järjekindlad. Kaitsevõimesse panustati pikka aega õige puudulikult. Äratus toimus nendegi juures päriselt alles Krimmi okupeerimise järel.

Raamatu üks peatükk käsitleb küsimust, miks Soome ei liitunud NATOga juba varem (lk 81–98). Siit väärrib esiletoomist, et mh kardeti stsenaariumi, mille järgi oleks Venemaa alustanud välkoperatsiooni ja hõivanud väikese tüki Soome maa-alast. Seal oleksid venelased end kindlustanud ja ähvardanud sõjaga, kui Soome ja lääts oleksid üritanud hõivatud ala tagasi võtta. Nõnda oleks Moskva tekitanud Soomele NATO-piduri, sest Venemaaga sõjalises konfliktis oleval riigil oleks keeruline saada kaitsealliansi liikmeks. Huvitaval kombel leidub Hautala kirjelduses suuri kokkulangevusi 2024. aasta novembris, see-ga vaid umbes kuu aega raamatu ilmumise järel eetrisse läinud Soome TV-seriaaliga *Konflikt*, mida näidati ka Eestis. Tähelepanuta ei jää, et Hautala naaseb sama teema juurde veidi teises kontekstis kogunisti kahel korral.

Soomest on Venemaa silmis praeguseks saanud ebasõbralik maa, üks kokku neljakümne üheksast samasugusest. Suhted Helsingi ja Moskva vahel on Hautala sõnul praegu lainepõhjas ning lähtekohaks tuleb võtta, et selline olukord kestab kaua. Tõenäoliselt kulub kümneid aastaid, enne kui midagi võib taas muutuda. Putinism valitsemismudeli ja ideoloogiana elab ilmselt üle Putini enda. Lisaksin, et samal seisukohal on ka mitmed Vene analüütikud, mistõttu tasuks meilgi loobuda kohatisest soovunelmast, et niipea kui Putin on kadunud, muutub Venemaa paugupealt uueks. Samuti ei maksa loota, et Ukraina sõja relvarahu või isegi rahulepe oleks Moskva kaugemale ulatuvate eesmärkide taustal n-õ lõplik lahendus. Moskva arusaama järgi ei võidelda Ukrainas mitte ukrainlaste, vaid kollektiivse läänega. Vastasseisu kavatsetakse jätkata senikaua, kui Venemaa taastab oma positsiooni üleilmselt tunnistatud suurvõimuna. Venemaa mõeldava ekspansiooni järgmiste sihti-

dena mainitakse Valgevene liitmist ning läbi käivad ka Gruusia ja Armeenia nimed.

Tõsisem stsenaarium oleks muidugi Venemaa kallaletung mõnele NATO liikmele. Moskva eesmärk oleks sellega kaitsealliansi usutavust murendada, mis viiks kokkuvõttes selle lagunemiseni. Seeläbi saaks võimalikuks uue ja Venemaale soodsama julgeolekuarhitektuuri rajamine Euroopas. Operatsioon ise seisneks kas mõne NATO liikmesriigi või siis selle osa hõivamises koos selle tagasvallutamise takistamisega tuumarelvaga ähvardades. Hautala lisab, et suurimaks riskipiirkonnaks on Balti riigid (lk 105). Nende rahvaarv ja maa-ala on väikesed. Illustreeriva näitena toob ta siinjuures, et Ukrainat rünnates vallutasid venelased paari päevaga Eesti territooriumile vastava ala. Olgu täheldatud, et see on ka ainus kord, kui Eestit raamatus eraldi mainitakse.

Hautala rõhutab, et valmistuda tuleb raske olukorra jätkumiseks ja koguni selle halvenemiseks. Seda kuni Venemaa ja NATO vahelise sõjani välja, mis oleks osaks laiemast suursõjast. Õeldu ei tähenda üldsegi sellise sõja vältimatust ega isegi selle suurt tõenäosust. Siiski, mida parem on valmisolek, seda kõrgemad on ka šansid tugeva heidutuse abil konflikti ennetada. Eriline koht on seejuures psühholoogilisel valmisolekul. Siia võiks lisada, et viimast ei saavutata inimeste hirmutamisega, vaid neile kindlustunde sisendamisega, et üheskoos pingutades saame raskustest võitu. Oluline ei ole üksnes, *mida* öeldakse, vaid sama tähtis on, *kuidas* neid asju öeldakse. Selles osas näen vähemalt Eestis veel arenguruumi.

Soome diplomaatias, luures ja kaitses läheb endiselt tarvis Venemaa süvatundmise oskust. Just sellist Venemaa tunnetamist oodatakse soomlastelt Euroopas ja USAs. Selline oskus avab uksi. Pelgalt lääne mõttekodade ja ajakirjanduse põhjal kogunev tugitoolitarkus ja hüüdlause kasutamine niisugust oskust ei tekita. Tarvis on võimekust mõista Vene ühiskonnas toimuvat n-ö lähidistantsilt ja seestpoolt. See aga on praegustes oludes muutumas järjest raskemaks. Lähiaastail tuleb igal juhul olla valmis praegusest halvemateks valikuvõimalusteks ja alternatiivideks.

Edasi asub Mikko Hautala analüüsima Ameerika Ühendriike, küsides: kas üliiriik ikka jaksab olla üliiriik? Külma sõja lõppedes seisis USA majanduslik, tehnoloogiline ja sõjaline ülemvõim seniidis. Suur võit saavutati sealjuures ilma suure sõjata ja suuresti veretult. Pärsia lahe sõda ja Jugoslaavia lagunemissõjad positiivset kogupilti ei rikkunud. Ülekaal ja selle tunnetamine oli sedavõrd suur, et käibelet võeti mõiste “unilateraalne hetk”, mille all mõisteti, et ameeriklased on võimelised maailma kulgu täiesti ihuüksinda suunama (lk 117).

Islamistide terrorirünnakud 11. septembril 2001 muutsid olukorda põhjalikult. Alustati terrorismivastast sõda, mis tõmbas omale USA välispoliitika põhitähelepanu peaaegu paarikümneks aastaks. Sõda peeti kuni 2021. aasta aprillini, mil Joe Biden teatas Ameerika vägede lahkumisest Afganistanist. Katse muuta Afganistani valitsus omal jõul toimivaks päädis sama aasta hilissuvel krahhiga ja USA vägede alandava väljatõmbamisega. Ainuüksi Afganistani sõda läks USA-le maksma 850 miljardit dollarit ehk keskmiselt üle 100 miljoni dollari päevas. 2003. aasta kevadtalvel alustatud Iraagi sõja hinnalipiku suuruseks kujunes u 800 miljardit dollarit. Neid sõdu rahastati peamiselt krediidi abil. Kuigi raha ei tulnud tavaameeriklaste kukrust, kelle maksukoorem jäi samaks, paisutasid nad olulisel määral riigi võlakooramat. Kõnekas ongi, et Ühendriikide viimane ülejäägiga eelarve koostati 2001. aastal.

Kui Afganistani ja Iraagi sissisõdades omandas kogu sõdurite põlvkond vajalikke oskusi, siis nüüd on tarvis nad kiiresti ümber õpetada. Võitlus tugeva suurriigiga nõuab hoopis teistsugust võimekust ja väljaõpet, kui seda oli vastasseis Tšebaniga. Kahekümne aasta vältel oli see- ga õpitud ja saadud selgeks vale sõjapidamise viis.

Donald Trumpi esimesel ametiajal, 2018. aastal heaks kiidetud rahvuslik kaitsestrateegia käsitas USA peamise ohuna revisionistlikke suurriike Hiinat ja Venemaad. Pikaajaline strateegiline heitlus nende kahega oli nüüd kujunenud Washingtoni peamiseks proovikiviks. Kõigest paar aastat varem oli Obama julgeolekustrateegias rõhuasetus olnud aga Hiinaga tehtaval koostööl ja ühisel võitlusel terrorismiga.

Ühest selgitust USA välispoliitilisele ekslemisele ei ole seniajani esitatud. Üleilmse suurvõimu mantlit on raske kanda. Ka sellise riigi juhtidel on kasutada üksnes kaksikümend neli tundi ööpäevas, nii nagu kõigil teistelgi. Argiste küsimustega tegelemine ja pidevalt kusagil puhkevate kriiside haldamine hõlmavad nõnda palju tähelepanu, et mõni suuremgi muutus võib kergesti märkamata jääda. Nii ei nimetanud president Obama 2013. aasta septembris Stockholmis Põhjamaade poliitiliste juhtidega kohtudes Venemaad USA välispoliitika kümne tähtsaima küsimuse hulgas. Maidani ja Krimmi okupeerimiseni oli siis jäänud vaid mõni kuu. Suures bürokraatias, milleks Ühendriigid kahtlemata on, võib rongi peatamine ja uude jaama lähetamine kujuneda ülimalt vaeariiklaseks ettevõtmiseks.

Juba Trumpi esimene presidentuur mõjus hoiatustulena armatuurlaual, andes märku sellest, et Ameerika ei ole enam endine. Päevakorda on taas kerkinud arutelud isolatsionismi päevakohasusest poliitilise valikuna, mis pole USA ajaloos üldsegi uus nähtus. Omaaegse asumaana

rajanes ameeriklaste ellujäämisinstinkt kogemusel hoida eemale Euroopa sõdadest ja sealsetest kriisidest. USA hakkas püüdlema suuremale rollile maailmapoliitikas alles 20. sajandi alul koos suurriigi staatuse tõusmisega. Ühendriikide geograafiline asend soosis aga endiselt eraldumispüüdlusi. Riik on idast ja läänest ümbritsetud ookeanidega ning üsnagi nõrgad ja ohutud naabrid põhjas ja lõunas tekitasid eraldatuse ja turvalisuse tunde. Ameeriklaste silmis peeti sõdu kusagil kaugel maade ja merede taga. Seetõttu ei kerkinud kunagi küsimust, et vaenlane oleks tõsiselt ähvardanud kodumaad. Kuigi eliit oli teadlik, et Ameerika pole lõpuni kaitstud ega saa end maailmast isoleerida, leidub kirjeldatud mõtteviisi poolehoidjaid tavaameeriklaste hulgas praegugi.

Isolatsioonism on läbiva, ent mõjult vahelduva ilminguna tunnustlik kogu USA ajaloole. Esimest maailmasõda saatis ameeriklaste tugev isolatsioonismilaine, mille tulemusel USA ei astunud ka Rahvasteitu, millele ta ise aluse oli pannud. Uue ilmasõja ohu terendades 1930. aastatel võeti Ühendriikides vastu rida seadusandlikke akte, et ära hoida riigi sõtta tõmbamine. Teise maailmasõja puhkedes kulus president Franklin D. Rooseveltil rohkem kui kaks aastat, et mõjutada ameeriklasi sõtta astuma. Ja sellekski läks lõpuks tarvis jaapanlaste rünnakut.

Praegu võib Ühendriikides märgata järjekordseid isolatsioonismi tundemärke. Küsimus ei ole seejuures mingis kindlas ideoloogias, vaid laiemas poliitilise mõtlemise ja rahvusvahelisele elule reageerimise viis. Enamikule ameeriklastest tähendab see vahelduvat kriitilist või skeptilist hoiakut oma relvajõudude kasutamise, liitlaste toetamise, arenguabi või kaubanduskokkulepete küsimuses. Hautala sõnul on isolatsioonismi suundumuste tugevnemine märk suurriigi väsimusest (lk 134).

Ameeriklaste välispoliitiline vaoshoitus ilmneb Hautala sõnul ennekõike sõjariski kramplikus vältimises. Siit kerkib küsimus: kas USA ei talu enam sõjalisi kaotusi? Kas hirm võimalike kaotuste ees ei nõrgesta juba ka heidutuse mõju, sest pretendendid ei pruugi enam olla veendunud ameeriklaste otsusekindluses? Nii põhjanevaid järeldusi on veel vara teha. Samas on võimatu anda ühest vastust ka Ühendriikide tulevase rolli kohta maailmas. Igal juhul on ebakindlus USA Euroopa-liitlaste keskel suurenenud tasemini, mida külma sõja ajal ega järel ei ole veel kogetud (lk 136–137).

Seitsmendas peatükis arutleb autor, kuidas Soome tõusis USA-le partnerist liitlaseks. Hautala täheldab, et kõik Põhjamaade suursaadikud Washingtonis kurtsid raskuste üle ameeriklastega kõrgel tasemel kontakti saavutada. Mitte ühelgi neist ei õnnestunud saada oma riigijuhtidele isegi õnnitlustelefonaati Joe Bideniga tema presidendiks tõustes.

Seejärel hakkasid levima jutud, et suhted Põhjamaadega on delegeeritud asepresident Kamala Harrise hoida. Kellelgi ei olnud midagi tema vastu, kuid tunne oli siiski selline, nagu oleks esiliigast langetud teise divisjoni.

Soome positsiooni paranemisele Bideni silmis aitasid Hautala arvates kaasa kaks tegurit. Washingtonile pakkus huvi soomlaste Venemaa-eksptiis. Eriti kõrgelt hinnati president Niinistöt, kellel oli kuhjunud haruldane kogemus otsekontaktidest Valdimir Putiniga. Teine tegur oli otsustamisjärku jõudnud hävitaja-hange, kus USA oli huvitatud oma F-35 lennukite müümisest. Ameeriklastele imponeeris Soome tugev kaitsevõime. Paljud senaatorid olid sellest teadlikud ja tunnistasid, et Soome ei ole meeleehtlikult päästerõngast otsiv hädasolija, vaid tegelikultki arvestatav täiendus NATO-le. Bideni administratsioonile oli Soome ja Rootsi liitumine NATOga selge välispoliitiline võit. NATO põhjatiiva kaitse tugevnes, mis kergendas samuti Balti riikide kaitsmist, kes geograafiliselt asendilt olid eriliselt haavatavas olukorras (lk 151). Siin on peidus üks väike nüanss, mis võib Eesti lugejale kahe silma vahele jääda. Nimelt ei maksa meil teha automaatset järeldust, et sõja korral asub Soome meid kaitsma. Helsingi ametlik retoorika oli niihästi enne NATOsse astumist kui ka pärast seda, et Soome kaitseb iseenast ja sealäbi on paremini hoitud ka Balti riigid.

Soomel õnnestus end ka majanduslikult ameeriklastele huvitavaks teha. Olgu siin nimetatud uute tehnoloogiate väljatöötamine, mis on kerkinud suurriikide konkurentsi keskmesse. Soomel on kaalu samuti kriitiliselt tähtsate mineraalide osas. USA on mineraalide poolest äärmiselt sõltuv Hiinast, mis tuleviku seisukohast ei ole julgeoleku aspektist kestlik. Soomest tuleb praegu 8% USA-le vajaminevast koobaltist, millella ollakse üleilmselt teisel kohal Hiina järel. Eraldi teema on soomlaste pikaajaline kogemus laevaehituses, milline tööstusharu Ühendriikides külma sõja järel suuresti seiskus. Nüüd, kus sõjalaevade vajadus on taas teravalt päevakorral, ei suuda ameeriklased neid enam piisavas tempos valmistada. Otsitakse võimalusi laevade tellimiseks välismaalt ning Soomel on siin hea stardipositsioon.

Hautala möönab, et USA ei ole liitlasena üldsegi lihtne partner. Riigi sisemine lõhestatus tekitab ebakindlust. Majanduspoliitikas nagu muudiski küsimustes aetakse jõuliselt taga omakasu. Sageli ei ole ameeriklastel meeles või siis ei soovi liitlasi informeerida olulistest asjadest, kuid kummatigi ootab USA alati teistelt oma algatuste toetamist. Afganistanist lahkumine oli näide üllatusest, mis seadis mitmed Euroopa liitlased ebamugavasse olukorda. Soome seisukohast on täh-

tis leida õige tasakaal eeskujuliku õpilase ja tunnisegaja vahel. Kumbki äärmus tähendaks Soomele soovimatu hinnalipikuga tagajärgi.

Ameeriklastest otsustajatega kohtudes kuulub nende sõnavarasse alati küsimus “Mida soovid?”. Nii on see ka siis, kui seda küsimust otse välja ei öelda. Ebamäärane päring ja endastmõistetavate klišeede kordamine võib viia selleni, et teist kohtumist enam ei tulegi. See-eest sisukaid ja huvitavaid ettepanekuid esitavate külaliste puhul ukсед avanevad ning riigi suurusel ei ole siinjuures tähtsust. Tuleb olla konkreetne ja midagi soovida, kuid peab olema valmis ka omalt poolt pakkuma. Ühtlasi peab ühesugune sõnum tulema kõigilt suhtluskanalilt.

Samasugune suhtumine iseloomustab iseäranis ärimähe vaistuga Donald Trumpi. Hautala meenutab, et usalduskirjade üleandmisel Valges Majas, mis on olemuselt esmajoonelise protokolliline sündmus, ei soovitud Trump vahetada mitte ainult viisakusi, vaid haaras kohe kinni küsimustest, mis USA-le huvi pakkusid. Konkreetsed asjad ja nende hind olid tähtsad. Hautala oletab, et Soome oli Trumpi silmis riik, mis maksab oma võlad, peab kord antud sõna ja hoolitseb keskmisest paremini enda kaitse eest. Soome ei ole abi nõudleja, vaid kunde, kes tasub ise oma arved (lk 165).

2022. aasta kevadel, kui Soome liitumise protsess NATOga oli käima lükatud, helistas üks Trumpi hästi tundev senaator üllatuslikult Hautalale. Ta tahtis hoiatada, et Trump, kelle NATO-kriitilisus oli teada, võib avalikkuses Soome ja Rootsi liikmesuse vastu pöörata. Senaatori meelest tulnuks Soomel teha mingisugune samm Trumpi suunas: “Oleks hea, kui keegi talle helistaks, kas president või sina ise.” Muidu võivad asjad keeruliseks minna. Soome mure vaid kasvas, kui Trumpi poeg Eric kritiseeris intervjuus Soome ja Rootsi soovi astuda NATO liikmeks.

Mõte kontaktist Trumpiga polnud soomlastele võõras. Isekeskis arutleti, et telefonaat, juhul kui see peaks ebaõnnestuma, kätkeb endas ka riske. Aga mis siis, kui see äratav magava karu? Halvimal juhul annaks liikmesuse küsimuse tõstmine Trumpi kriitikale üksnes hoogu juurde. Tegu oleks omavärvavaga kõrgete panustega ohtlikus mängus. Teine mure oli Bideni administratsioon. Vaevalt ei Valges Majas rõõmustataks, kui ilmneb, et Soome palub abi Trumpilt. Kõige madalama riskiga hinnati suursaadiku telefonaati, sest tema mandaadi hulka kuulus ka ühenduse pidamine asukohamaa opositsiooniga. Pealegi, kui helistab suursaadik, siis vabastaks see võimalike probleemide kerkides presidendi ja valitsuse vastutusest. Ebaõnnestumise oleks saanud veeretada suursaadiku rumala soolo, ent mitte Soome riigi kaela.

Kõne korraldamiseks kulus mitu päeva. Lõpuks lepitakse vestlus Trumpi meeskonnaga kokku 20. maiks kell kaheksa hommikul. Sel päeval helises peaaegu sekundilise täpsusega Hautala mobiil, kuid helistaja numbrit ekraan ei näidanud. Toru otsas oli Trump ise, kes tervitas viisakalt ja päris, mis uudist. Hautala asus viivitamatult asja kallale ja andis ülevaate Soome NATOga liitumise soovi tagamaadest. Trump kuulas rahulikult ja kinnitas, et mõistab sõnumi sisu. Tema kommentaar kõlas: “Te tegite õiget asja” (*You did the right thing*; lk 166–167). Hautala sõnul oli kuuldu muusika tema kõrvadele.

Hautala suhtles Trumpiga telefoni teel veel teinegi kord, 2023. aasta varakevadel, kõigest mõni päev enne Soome NATOga liitumise lõplikku kinnitamist. Trump helistas 31. märtsi hilisõhtul, alustades fraasiga: “Mida uut, Mikko?” (*What’s up, Mikko?*). Hautala andis taas ülevaate asjade seisust vahetult enne NATO finišisse jõudmist. Trump pidas Soome liitumist mõistlikuks lahenduseks (*smart move*). *New York Times*’i reporter Jonathan Swan oli kuulnud Soome suursaadiku telefonaatidest, nentides, et tema teada oli Hautala tol hetkel ainus välisriigi diplomaat, kel oli olnud otsekontakt Trumpiga. Ja seda veel kahel korral. Hautala ise võtab asja kokku, et keskustelud Trumpiga olid asjalikud ja sõbralikud. Trump olevat äärmiselt hoolas oma staatuse osas, kuid võib samas probleemideta vestelda kellega tahes. Trumpi lähemalt tundjate sõnul algavad hädad siis, kui tema arvates üritab teine pool teda ära kasutada või kui talle valetatakse. Sellises olukorras käitub ta armutult ning agressiivselt (lk 169).

Raamatu üheksandas peatükis arutleb autor järjekordse suursõja puhkemise võimaluste üle. Hautala sõnastuses on praeguse aja tähtsaim küsimus: kas Hiina pürgimine suurriigi staatusse viib sõjani USAga, kes seisab oma hegemoonse positsiooni kaitsel? Või suudavad kaks suurriiki ohjata omavahelist konkurentsi ning leida lõpuks mõlemale vastuvõetava võimutasakaalu? Venemaa sõda Ukrainas on samuti mainitud heitluse üks, kuigi mitte kõige olulisem koostisosa.

Hiina nõrgaks küljeks on vahetu sõjakogemuse puudumine. Peking pidas viimati sõda Vietnamiga vastu 1979. aastal. Praegu teenistuses olevad Hiina sõjaväelased pole õiget sõda oma silmaga näinudki. Objektiivsuse mõttes tuleb üle korrata, et ka USA Afganistani- ja Iraagi-sõdadest omandatud kogemusel pole vastasseisus Hiinaga suuremat praktilist tähendust.

Washingtoni ja Hiina mõõduvõtmine on esialgu keskendunud majanduslikule konkurentstile. Üheks instrumendiks, mida seejuures kasutatakse, on sanktsioonid. Hautala tõdeb, et kuigi sanktsioonid tekitavad sihtriikidele kahju ja seda ehk isegi tõsiselt, ei piisa neist Venemaa- ja

Hiina-suguste suurriikide käitumise muutmiseks (lk 187). Sanktsioonidel on lisaks hind ka neid rakendavatele riikidele enestele, mis raskendab üldhinnangu andmist veelgi. Siia võiks lisada, et sel teemal hiljuti monograafia üllitanud Nicholas Mulderi hinnangul on sanktsioonipoliitika pigem soodustanud kui pärssinud konfliktide eskaleerumist. Mulder hoiatab, et sanktsioonid ei ole imerohi ega alternatiiv relvastatud konfliktile.⁴ Hautala on sama meelt, mööndes, et majanduslik võistlus riikide vahel ei ole ilmtingimata aseaine sõjale. Seda võib käsitada hoopis sõjaks valmistumise vaheetapina. Sõja arvatavad pooled on huvitatud kindlustama endale ligipääsu toorainele ja tehnoloogiatele ning katsuvad vabaneda riske sisaldavatest sõltuvussuhetest. Nii on ka USA ja Hiina puhul märgata suurenevat tähelepanu tooraine tagavarade kindlustamisele. Viimasel ajal kõrgenenud hääletoonid Gröönimaa puhul sobituvad samuti sellesse konteksti.

Hautala arutleb, et tõenäoliselt ei ole tuumariiki võimalik täielikult võita. Sellist riiki ei saa sundida alla andma ja seda ei saa okupeerida, sest sel juhul tõuseks tuumarelv kasutamise risk liiga kõrgeks. Kuiigi tuumariiki võib tavarelvade abil lahinguväljal lüüa kui suurelt tahes, jääb neile tagataskusse ikkagi trump, millega tuleb arvestada. Pealegi on tuumarelv sedavõrd paušaalne (nn tuumatriaad), et seda ei saa hävitada ilma vastulööki kartmata. See tähendab, et USA ei saa seada sihiks Hiina täielikku purustamist ja sealse ühiskondliku korra muutmist. Hiina omakorda ei saa kavandada laialdast rünnakust Ühendriikide territooriumi vastu.

Ameeriklaste kõrval seisab arvukas liitlaskond (arvuliselt peaaegu poolsada riiki), mis annab paberil edu Washingtonile. Tegelikuses puudub aga neist paljudel arvestatav sõjaline võimekus lüüa kaasa suurt ponnistust nõudvas suurriikide sõjas kaugel kodust. Näitena toob Hautala britid, kellel 2024. aasta seisuga tekiks raskusi saata isegi üks täiemahuline brigaad operatsioonile (lk 198). Pealegi jätkaks ameeriklaste keskendumine kõige ohtlikumale vastasele Hiinale paratamatult Euroopa üksinda keset maailmapoliitika tõmbetuuli.

Hautala ei varja, milline oleks tema enda avameelne vastus küsimusele, kas suur sõda tuleb või mitte. Siinjuures toetub ta Juho Paasikivile, kes 1939. aasta augustis nentis, et suurriikide heitluses polnud rahunemist märgata. Paasikivi meelest oli “rohkem võimalusi sõja kui rahu poolel”. Hautala ütleb end olevat kaldumas samasuguse pessimis-

⁴Vt pikemalt Nicholas Mulder. *The Economic Weapon: The Rise of Sanctions as a Tool of Modern War*. New Haven — London: Yale University Press, 2022.

mi suunas, sest ka praegune suurriikide vaheline pinge kruvib end üles sarnasel trajektoiril. Sõda välistavatele või selle tõenäosust vähendavatele teguritele, nagu tuumarelvad ja vastastikune (majanduslik) sõltuvus, ei maksa ülemäära loota. *Fait accompli* laadset teadmist, et suur sõda seisab ilmtingimata ukse ees, siiski pole, mis ei tähenda, et selline stsenaarium oleks välistatud. Diplomaatilisel suhtlusel ja riigijuhtide otsekontaktidel on praegusel ajal oluline tähendus. Hetkel aga triivime küpseva kriisi ja kasvava sõjaohu suunas. Hautala võtab teema kokku taas Paasikivi tsiteerides, kes 1939. aasta hilissügisel lausus: “Neis oludes ei saa me teha muud, kui üritada valmistuda halvimaks.”

Raamatu viimased kolm peatükki käsitlevad Soomet. Autor arutleb, kas riigi kaitsevõime on piisav, milline on olukord diplomaatias ja kuidas võiks välja näha Soome suurstrateegia. Hautala märgib, et ingliskeelne väljend *Grand Strategy* on sedavõrd kõrgelennuline sõnaühend, mis paljude meelest väikeste maade suhu ei sobigi. Hautala sõnul on soomlastele vaistlikult kohasem president Mauno Koivisto vastus Moskva raadiointervjuus esitatud küsimusele, milline on Soome rahvuslik idee. Koivisto vastas ühe sõnaga: “*Vyžit*” ehk siis “püsima jääda” (lk 245). Hakkama saamine või toime tulemine näibki ühele väikesele riigile sobilikult suurstrateegiana. Siinkohal naaseb autor taas raamatu alguses mainitud NSVLi ja Soome sõpruse, koostöö ja vastastikuse abistamise lepingu juurde, millele ta omistab suurstrateegia tunnusooni. Kuigi leping oli Soomele hädadohtlik ja ebameeldiv koorem, siis 1940. aastate lõpul Soome ees olnud valikud olid ilmselt veelgi viletsamad. Kokkulepe Moskvaga oli ühekorraga nii ähvardus kui ka töövahend mainitud ohu tõrjumiseks. YYA-lepe jättis Soomele selle võrra hapnikku, et ajapikku suudeti majanduslikult Euroopaga lõimuda ja esineda usutavalt Põhjamaana. Siin tuli Soomele kaude abiks Rootsi, kes samuti pikka aega ei liitunud tihedamalt Euroopa ühistööga ega astunud ka NATOsse. Hautala mõonab, et Soome külma sõja aegne suurstrateegia õnnestus, ehkki see tuli ilmsiks alles tükk aega hiljem (lk 246).

Kuna raamatu autor tuleb sama teema juurde juba teist korda, siis osutab see paratamatult läbielatud ühiskondlikule traumale, mille haavad pole kõigi soomlaste jaoks endiselt lõplikult armistunud. Hautala kordab veel kaht teistki oma raamatu varasematel lehekülgedel puudutatud teemat. Nendeks on lähiaastate märkimisväärne julgeolekuoht Venemaa ja NATO sõjalise kokkupõrkena. Võimaliku stsenaariumina kirjeldab Hautala, kuidas Moskva üritab okupeerida mõne NATO liikmesriigi territooriumi või osa sellest ning sunnib seejärel NATO tuumarelvaga ähvardades taanduma. Teine korduv aspekt on strateegilise kaitse peaülesandena heidutuse tugevdamine Soome idapiiril ja Põhja-Euroopas üldisemalt. Sõda võib alata mujalt ja levida sealt põhja poole.

Soomel on oma idapiiri tõttu kaitsta eriti ulatuslik maa-ala. On loomulik, et keskendume sellele, tõdeb Hautala (lk 257). Ridade vahele peidetud sõnumeid on siin raske mitte märgata.

Heidutuse eesmärk on kallaletung ära hoida. Just sel põhjusel tuleks Soomel ühemõtteliselt olla valmis täiemahuliseks ja pikaks sõjaks. Tegelikult isegi mitte ainult valmistuda, vaid mitmes mõttes juba otsestelt valmis olla. Aastatepikkust ooteaega ei pruugi tulla (lk 257). Tasub endiselt meeles pidada, et isegi USA ressursid on piiratud ja Euroopa NATO-riikide sõjaline valmisolek on üpris viletsake. Hautala jätab ütlemata, et paljude ekspertide meelest on Euroopas vaid kaks riiki, kes suudavad end ise kaitsta — need on Poola ja Soome.

Eelneva taustal tasub tähele panna Hautala rõhuasetust, et oluline on samuti (sõjaks) valmistumise kaitselisest loomusest Moskvale märku anda ja mingisugusel tasandil kontaktide hoidmine Venemaaga. Kui suhete olemasolu ei kõrvalda probleemi ennast, võivad need ometi aidata pingeid leevendada ning vältida halvimat. Mingisugusest suhete normaliseerimisest Moskvaga ei saa aga juttugi olla. Ühtaegu ei poolda ta lähenemist, et kõik kontaktid naabriga tuleb külmutada, kuni Venemaa leiab üles südametunnistuse ja palub andeks oma halva käitumise eest (lk 258). Hautala meelest pole juhus, et Soome NATO naaber Norra peab venelastega sidet sõjaväelaste tasemel ning samuti on USA-l Moskvaga oma suhtluskanalid. Isegi Ukrainal on ühendus oma vaenlasest Venemaaga. Enda maa rahvuslikku edu edendavad kontaktid ei määri Soome rinnaesist ja nende pärast ei pea andeks paluma, arvab Hautala.

Siit läbi kumavate eneseõigustuse nootide taustal tuleb meeles pidada, et tunnetuslik piir alandava kokkulepluse ja rahvusliku väärikuse säilitamise vahel võib osutuda väga õhukeseks. Samaväärselt on selge, et ust kõigi nina ees kinni virutades, kes sinu seisukohtadega ei nõustu, võib lõpuks jõuda olukorran, kus polegi enam kellegagi rääkida. Pealegi on ajaloo jooksul rööpselt peetud sõdu ja samas hoitud mingil tasemel ja tasandil kontakte ka oma vaenlas(t)ega, olgu kas või vahendajate kaudu.

Mikko Hautala raamat on huvipakkuv ja vajalik lugemine, et saada ettekujutust, kuidas nähakse ja tõlgendatakse praeguse hapra aja maailmapoliitika jõujooni Soome nüüdisaegse välispoliitilise mõtte kõrgtasemel. Teose lehekülgedel kohtab üllatavalt palju meie põhjanaabrite tunnuslikku lähenemisviisi, mida pole murdnud ka viimase kolmekümne aasta suured ja dramaatilised ümberkorraldused. Soomlastel on teadupärast ütlemine, et kõike ei saa välja öelda häälega, ja nii leidub raamatus ka üksjagu meile olulisi, ridade vahele pikitud sõnumeid. Neid tasub kindlasti tähele panna. Selge on samuti, et mitte kellegi teise ko-

gemust ei saa automaatselt laenata ega üheselt üle võtta, sest ajalugu on meid tänasesse aega toonud erinevaid radu pidi. Mainitud tähenduses võivad 80 km mõttemaastikul osutuda vahemaana palju pikemaks, kui need paistavad maa- või merekaardil mõõdetuna. USA president John F. Kennedy lausus 1961. aasta mais Ottawas, Kanada parlamendis peetud kõnes järgmised sõnad: “Geograafia on teinud meist naabrid. Ajalugu on teinud meist sõbrad. Majandus on teinud meist partnerid. Vajadus/häda (*necessity*) on teinud meist liitlased.” Sama kehtib ka Eesti ja Soome kohta. Iseasi, kui hästi me “eilsest maailmast” üha kaugemale triivides sellist tarvidust adume ja hinnata oskame.

Margus Laidre

MARGUS LAIDRE (1959) on lõpetanud Tartu Ülikooli ajaloo teaduskonna 1982, ajalookandidaat 1987, filosoofiadoktor 2000. Aspirantuuris aastail 1983–1987, TÜ ajalooõppejõud 1987–1990; aastail 1990–1991 Rootsisis uurija Stockholmi Ülikooli juures asuvas Balti Uurimiskeskuses, 1991–1996 Eesti suursaadik Rootsisis, 1996–2000 Saksamaal, 1997–2000 Vatikanis Püha Tooli juures, 2000–2001 välisministeeriumi Venemaa ja SRÜ büroo juhataja, 2001–2005 välisministeeriumi poliitikaosakonna peadirektor, 2006–2010 Eesti suursaadik Suurbritannias, 2010–2014 Vabariigi Presidendi välisnõunik, 2014–2018 suursaadik Soomes, 2018–2023 suursaadik Venemaal; Rootsi Kuningliku Sõjateaduste Akadeemia välisliige 1995. *Akadeemias* avaldanud artiklid “Sõjaväe õiguskorraldusest Eesti- ja Liivimaal XVII sajandil” (1989, nr 1, lk 162–178), “Ühe armee häving: Poltaava lahing argiajaloo vaatenurgast” (1989, nr 8, lk 1663–1680), “Küll wana waenlane...” (1990, nr 5, lk 1025–1042), “Keskaja kaitseks” (1990, nr 12, lk 2580–2599), “‘Üks hä tru ja õige Sullane’: Eestlastest Rootsi armees XVII sajandi lõpul” (1993, nr 3, lk 476–489), “Hollandi ime: Madalmaade kultuur ja ühiskond kuldajastul 1570–1670” (1993, nr 11, lk 2352–2379), “‘Vana hea Rootsi aeg’ — müüt või tegelikkus” (1994, nr 5, lk 957–962), “Mineviku pikad varjud: Rootsi välispoliitika läbi Moskva silmade” (1995, nr 8, lk 1610–1623), “Saja-aastane sõda (1558–1660/61) Eestis ja rahvastiku suurus 16.–18. sajandil” (2000, nr 5, lk 931–956), “Karl XII müstiline surm — kas juhuslik kuul või mõrv?” (2000, nr 11, lk 2302–2317), “Inimene ja riik Rootsi ajal” (2001, nr 9, lk 1835–1849), “Sõja tulevik” (2001, nr 11, lk 2251–2273), “Peeter ja Karl: Kaks kanget ajaloopeeglis” (2002, nr 2, lk 298–325), “Võitmatu, kes suri kopsupõletikku: Karl X Gustavi tõus ja langus” (2002, nr 10, lk 2041–2070),

“Põhjasõjad Kirde-Euroopas 1558–1721” (2004, nr 1, lk 3–19), “Riigiehitaja Gustaf Eriksson” (2005, nr 1, lk 124–144), “Tulevikku mäletades” (2008, nr 2, lk 463–468) ja “Inimene ja sõja vari” (2024, nr 6, lk 1039–1058), arvustanud Eesti Teadusliku Seltsi Rootsis X aasta- raamatut (1989, nr 7, lk 1535–1542) ja Viivi Luige teost *Pühaduse purunemine* (2025, nr 1, lk 164–173) ning väidelnud Hannes Walteriga (kaasautor Tõnu Tannberg; 1989, nr 9, lk 1968–1970) ja Heldur Palliga (2000, nr 12, lk 2377–2379).

NÜÜD KA SIIS SINA, JUHAN KUKK!

Küllo Arjakas. *Riigivanem Juhan Kukk. (Riigivanemad.) Toimetanud Katre Kaju ja Helina Tamman. Tartu: Rahvusarhiiv, 2024. 760 lk.*

Riigivanemate sarjas ilmunud raamatuid pole sugugi lihtne arvustada. Esmalt seetõttu, et raamatu tellijad Rahvusarhiiv ja Riigikantselei on autoritele jättnud üsnagi vabad käed — piiravaks on vahest üksnes märksõna “akadeemiline biograafia”, mida ei saa ega tohi mingil juhul samastada nn elulooraamatuga. Erinevalt üha enam “ühe nipsuga” kirjutatavatest ja sedamööda üha enam devalveeruvatest “elulooraamatutest” eeldab akadeemilise biograafia kirjutamine midagi rohkemat kui lihtsalt autori tahet või (oletatavat) turunõudlust. Seda ei kirjutata hetkele. Enamgi, tõeline ja tõsine akadeemiline biograafia on midagi sellist, mille väärtus aja jooksul ei tuhm, vaid peaks ajapikku võitma sära juurdegi. Midagi sellist, nagu Friedebert Tuglase 1927. aastal Noor-Eesti Kirjastuse väljaandena esmatrükis ilmunud *Juhan Liiv: Elu ja looming*. Muide, sellest jookseb läbi ka Juhan Kuke nimi. Või siis mulle kui majandusteadlasele ja inimgeograafile esimesena kangastuv Jörg Guido Hülsmanni Ludwig von Misesi biograafia.¹ Muide, ka Juhan Kukes on nii mõndagi miseslikku.² Või siis, nagu on kunagi kirjutanud toonane algaja kultuuriajaloolane ja nüüdne akadeemik Marek Tamm:

¹Jörg Guido Hülsmann. *Mises: The Last Knight of Liberalism*. Auburn, Ala.: Ludwig von Mises Institute, 2007. 1143 lk.

²Kalev Kukk, “Seitse aastat suures poliitikas”. — *Juhan Kukk — iseseisvushõlme sõnastaja: Artikleid ja mälestusi*. Koost. Elle Lees. Tallinn: Aade & MTÜ Konstantin Pätsi Muuseum, 2015, lk 196; Kalev

Kuigi autori eeltöö põhjalikkus on hea biograafia eeltingimus, ei ole see veel õnnestumise tagatis. Leiab ridamisi ülipõhjalikke biograafiaid, mille peategelane ei ärkagi ellu, vaid hoopis kaob allikmaterjali virnade taha. Kui Eestis on elulookirjutus olnud traditsiooniliselt kõrvaline ja ebahuvitav žanr, siis pole põhjuseks ilmselt huvitava eluga inimeste puudumine ega teaduslik laiskus, vaid biograafiakunsti kesine valdamine.³

Eks nüüdki annab kirjutatu(te)le lõpliku hinnangu alles aeg.

Teiseks. Ehkki riigivanemate akadeemiliste biograafiate puhul on tegemist sarjaga, on igal autoril vähemalt rõhuasetuste osas valikuvabadus. Püüda kõiki mõõta ühe mõõdupuuga oleks mõeldamatu. Siisustest nimategelased on juba olemuselt selleks liiga erinevad. Samuti tuleb arvestada tõsiasi, et nimategelaste kohta on allikmaterjali väga erinevas mahus ja väga erinevalt korraldatuna, mis paratamatult mõjutab ka lähenemisnurka.

Kolmandaks. Aastate jooksul on nende käsitluste autorid latti üha kõrgemale tõstnud. Igal seni ilmunud raamatul on oma nägu ja igal autoril oma käekiri, seda ka tõlgendustel, mis peletab lugemisel igavusse (Eesti ajalugu, millesse ja millest on need kirjutatud, on ju ikkagi üks ja sama). Ajaloos on tõel paratamatult teatav subjektiivsuse maik küljes ja kasutatud allikatel erinev usaldusväärsus. Pealegi pole sarja autorite ring piirdunud sugugi üksnes kutseliste ajaloolastega.

Neljandaks. Kui oled ise sarja üks autoreid (mina Otto Strandmani puhul), otsid paratamatult igast järgmisest midagi uut ja täiendavat kas või oma nimategelase kohta või siis vähemalt õigustust enda kirjapandule. Küll Arjaka raamatust seda enam, et Juhan Kukk ja Otto Strandman moodustasid vähemalt Vabadussõja ajal ja 1920. aastate esimesel poolel väga võimsa ja mõjuka paarisrakendi Eesti poliitikas ja majanduselus. Eks räägi sellestki juba arvukad ristviited mõlema mehe käsitluses: Kuke raamatus on Strandmanile nimeliselt viidatud 78 leheküljel ja Strandmani raamatus Kukele 64 leheküljel. Pealegi on mõlemad Virumaa mehed, kelle sünnikohti eraldab linnulennul üle Neeruti mägede vaevalt 45 kilomeetrit (sünniaegu siiski kümme aastat). Suurem erinevus on vahest see, et kui Kuke kujunemisaastad jäid Tartusse ja Riiga (Tartu Reaalkool ja Riia Polütehniline Instituut), siis Strandmanil Tallinna ja Peterburi (Tallinna Aleksandri gümnaasium ning Peterburi

Kukk. *Otto Strandman: Elulugu ja elu lugu*. (Riigivanemad.) Tartu: Rahvusarhiiv, 2024, lk 382–383.

³Marek Tamm, “Kuidas kirjutatakse elulugu?”. — *Sirp*, 11.03.2005, dea.digar.ee/page/sirp/2005/03/11/4.

gümnaasiumid ja ülikool). Olgu siinkohal öeldud, et kuigi me suhtlesime nende raamatute kirjutamise aegu omavahel pidevalt, on need siiski sündinud täiesti sõltumatult teineteisest. Õnneks. Kui mitte midagi muud, siis vähemalt mõni võimalik suurem prohmkas jäi seeläbi tulemata.

Niisiis ilmus 2024. aasta detsembri hakul riigivanemate sarjas Juhan Kuke akadeemilise biograafiana järjekordne mahukas (760 lk) ja põhjalik ning sisult väga tugev ja ladusalt kirjutatud raamat. Enne seda olid ilmavalgust näinud August Rei (2012), Otto Tiefi (2014), Konstantin Pätsi (2018), Jaan Tõnissoni (2019), Friedrich Akeli (2021), Jaan Teemanti (2022) ja Otto Strandmani (2024) akadeemilised biograafiad. Võiks lisada sedagi, et Külle Arjaka raamatut esitleti 1. detsembril Rüütlikonna maja Maapäeva saalis — see oli esimene avalik üritus vast renoveeritud hoones.

Kindlasti on jätnud sarja raamatutele pitseri nimategelase kohta varem ilmunud käsitlused. Kui Konstantin Päts ja Jaan Tõnisson olid juba oma eluajal risti ja põiki läbi kirjutatud, siis Otto Tiefi, Friedrich Akeli, Jaan Teemanti ja Otto Strandmani puhul tuli autoreil alustada tegelikult nullist. Vahepealsena võiks käsitada August Reid ja Juhan Kukke. Esimese puhul annab selleks õigustuse tema enda kirjapanud mälestusteraamat,⁴ teise puhul MTÜ Konstantin Pätsi Muuseum egiiidi all 2015. aastal eesti ja aasta hiljem inglise keeles eri autorite sulest ilmunud pikem artiklite ja mälestuste kogumik.⁵ Seegi oli siiski alles algus. Olgu veel öeldud, et 1972. ja 1990. aasta E(N)Es pälvis Kukk vaid vastavalt kuus ja üheksa veerurida. Parem pole olukord ka sõjaeelse Eesti Vabariigi aegses *Eesti entsüklopeedias* (selle kaheksa põhiköidet ilmusid aastatel 1932–1937), kus Kukele jäetud ruum piirdus 15 veerureaga, seda 167 Konstantin Pätsile või 175 Jaan Tõnissonile eraldatud reaga võrreldes. Ometi ei saanud juba siis öelda, et need kaks meest oleksid Eesti ühiskonnale 11–12 korda rohkem väärt kui Kukk.

Siinkohal ei ole seatud arutluse (arvustuse) eesmärgiks haarata kogu vaadeldava biograafia “diskursust”, mis hõlmaks vähemalt autorit, nimategelast, s.o biograafia subjekti, teksti kui sellist ja võimalikku lu-

⁴August Rei. *Mälestusi tormiselt teelt*. Stockholm: Vaba Eesti, 1961, 354 lk; taastrükk: August Rei. *Mälestusi tormiselt teelt*. (Eesti mälu 2.) Tallinn: Eesti Päevaleht & Akadeemia, 2010. 442 lk.

⁵Vt Juhan Kukk — *iseseisvushõlme sõnastaja: Artikleid ja mälestusi*; Juhan Kukk — *Framer of Estonian Independence: Articles and Memoirs*. Transl. and ed. Christopher Rikken and Native Speaker OÜ. Tallinn: Aade Publishers, 2016. 430 lk.

gejat. Autoriga on lihtne. Küllo Arjakas (snd 1959) on üks Eesti ajaloo tuntumaid ja tunnustatumaid populariseerijaid. Pole ilmselt vist ühtki Eesti Vabariigi riigivanemat, kellest ta poleks kirjutanud või siis avalikuse ees ühel või teisel moel kõnelenud. Oma varasemate isikulugudega oli Küllo Arjakas ka ise enda jaoks lati väga kõrgele seadnud ja ületas selle nüüdki paraja varuga. Arvustatava raamatuga seoses tuleb mainida kindlasti ka tema Konstantin Koniku biograafiat,⁶ kuivõrd Juhan Kuke ja Konstantin Koniku tee on mitu korda lausa kattunud — olgu siis Tööerakonna loomise või Eesti Vabariigi väljakuulutamise aegu, aga ka Tallinna haritlaste klubis ja autonomistide rühmas.

Nimitegelasega on samuti lihtne. Juba riigivanema ametikoht määras vormiliselt ära raamatu sünni. Sellega aga ei saa loomulikult piirduda. Vaieldamatult on Juhan Kukk mees, kelle rolli Eesti iseseisvuse sünnis on võimatu üle hinnata. Andres Adamson on kirjutanud: “Tema teened Eesti iseseisvumisel on samaväärsed vaid Konstantin Pätsi, Jaan Poska, Johan Laidoneri ja Otto Strandmani omadega.”⁷ Adamsoni viiese loeteluga tuleb nõustuda, siit ei saa kedagi välja jätta, ja säilitamiseks tema minimalismi, pole ka kedagi juurde lisada. On ju Juhan Kukk iseseisvusmanifesti teksti põhi- või siis lausa ainuautor, ta oli kogu Vabadussõja ajal rahaminister (muide, ainus kogu Vabadussõja ajal ametis olnud valitsusliige). Seega oli ta mees, kes ainuisikuliselt ja lausa legendi staatusesse tõstetult kandis läbi kogu Vabadussõja rahaministri ränkrasket koormat. Raha tuli leida sealt, kus seda polnud. Üht episoodi neist aegadest on meenutanud Johan Laidoner:

See oli vist 1. jaanuaril 1919. Esimesed Soome vabatahtlikud — Ekströmi pataljon — jõudsid siia, aga meie olime kohe kohustatud neile välja maksma palga, ja seda Soome rahas. Oli tarvis 70 000 Soome marka. Kandsin sellest ette peaminister K. Pätsile. Tema pani kõik rattad käima, et need 70 000 Smk. muretseda, sest soomlased ütlesid kindlasti, et nemad enne väerindele ei lähe, kui palga kätte saavad. Terve päev läks mööda enne kui rahaminister J. Kukk jõudis selle summa muretseda. Mäletan härra Kuke rõõmust häält, kui tema umbes kella 5–6 paiku õhtul mulle telefoneeris, et raha on olemas ja makstakse välja.⁸

⁶Küllo Arjakas. *Konstantin Konik: Unustatud suurmees*. (Eestile elatud elud 8.) 2., täiend. ja parand. tr. Tallinn: Ekspress Meedia, 2017.

⁷Andres Adamson. *Mida koolis ei õpetatud: Eesti ajaloost viha, eelarvamuste ja valehäbita*. Tallinn: Argo, 2018, lk 281.

⁸Johan Laidoner, “K. Päts Eesti Ajutise Valitsuse juhina Vabadussõja algpäevil”. — K. Päts — tema elu ja töö: Kaasaeglaste mälestusi.

Aga mitte ainult. Keisririigi viimastel aastatel ja 1920. aastate teisel poolel oli Juhan Kukk kiiresti hoogustuva ühistegevuse peamisi eestvedajaid Eestis. Kahjuks on tema osa siin raskelt alahinnatud. Nii näiteks ei kohta tema nime kas või Jaan Leetsare ja Ülo Mallese Eesti ühistegevuse ajaloo käsitlustes.⁹ Tõsi, Mallene on siiski ühel korral Kukele viidanud, kuid seda mitte ühistegevusega seotult, vaid nelja riigivanema (Juhan Kukk, Ants Piip, Jaan Teemant ja Jaan Tõnisson) 1936. aasta kirja puhul Konstantin Pätsile kui peaministrile riigivanema ülesannetes. Küllo Arjaka käsitlust Kuke panusest eestlaste ühistegevuse edendamisse (alapeatükid “Ühistegevuselehe toimetaja”, “Töö ühistegevuse nõuandebüroos”, “Tallinna Ühistegevuse Edendamise Seltsis”, “Kaks keskliitu: Eesti Ühitegeline Liit ja Eesti Tarvitajühisuste Keskühisus” ning “Rahvapank ja tarbijate ühisus Oma”) on oma põhjalikkuse ja süvitsimineku poolest lausa nauditav lugeda. Kui Küllo Arjakas kirjutab, et Juhan Kukk “oli ühistuliikumises üht-aegu silmapaistev teoreetik, organisaator ja praktik” (lk 139) ning et ta kuulub ühte ritta selliste Eesti ühistegevuse edendamise suurkujudega nagu Aleksander Eisenschmidt, Jaan Hünerson, Hermann Namsing ja Jaan Tõnisson (lk 547), siis ilma vähimagi kahtluseta nii see ka on.

Küllo Arjaka autoriteksti põhjalikum analüüs, mis eeldab riigivanemate sarja raamatute lähenemismurkade ja esitluslaadi võrdlevat käsitlust, võiks jääda ootama aega, kui kõik kavandatud raamatud on ilmunud. Küll võib aga juba praegu pöörata nii sisulises kui ka tehnilises mõttes tähelepanu raamatu struktureeritusele: alapeatükkide arvult (neid on kaheksas peatükis kokku 92) jääb see maha üksnes Krista Aru kaheköitelisest Tõnissoni-raamatust, kuid edestab ülejäänuid jämedates joontes kahekordselt. Teisalt tuleks märkida Küllo Arjaka käsitluses süvitsiminekut ja detailsust, mis on kohati esitatud lausa “kronometreeritult”. Samas on autor olnud nimategelase esitlemisel rõhutatult neutraalne (vahest et isegi liiga neutraalne?), mida soosib ka teema kirjeldav käsitluslaad. Viimase puhul on alati risk, et kontekst tõrjutakse tagaplaanile või kipub suisa kaduma. Ainsana on Küllo Arjakas esita-

Koost. Artur Tupits. Tallinn: K. Pätsi 60 a. sünnipäeva mälestamise komitee, 1934, lk 250–251.

⁹Jaan Leetsar. *Kaasaegne ühistegevus ja maamajandus*. Tallinn: Külüm, 1996; Jaan Leetsar. *Maamajanduslik ühistegevus: Õpik kõrgkoolidele*. Tartu: Eesti Maaülikool, 2012; Ülo Mallene. *Jaan Tõnisson ja ühistegevus Eestis*. Tallinn: SE & JS, 2014.

nud riigivanemate sarja raamatutes iseseisva alapeatükina historiograafia. Selle eest peaks ta pälvima vähemalt Jaak Valge heakskiidu.¹⁰

Vastus küsimusele “Kes on selle raamatu lugeja?” on lihtne ja lühike: eelkõige Ajalugu.

Kõige selle tõttu pööraksin ma siinkohal tähelepanu vaid n-ö faktitasandile, sest just esmapilgul ebaolulistel ebatäpsetel faktidel nagu ka juhuslikel näpuvigadel on komme kontrollimatult elada omaenda (liba)elu. Ühtlasi mõned lühemad lisandused ja mõni tagasihoidlik tõik raamatu serva tagant.

Lk 71. Saksakeelne *Nationalökonomie* kui õppeaine on tõlgitud rahvamajanduseks. Eelmise sajandivahetuse paiku ja hiljemgi tähistati saksakeelses keeleruumis sellega siiski majandus- või siis rahvamajandusteadust. Selle venekeelseks vasteks oli poliitiline ökonomia.

Lk 78. Vältimaks võimalikku segadust, võinuks Estonia teatri- ja kontserdimaja ehitamiseks moodustatud osaiühisuse Estonia — Tallinna Eesti Teatri Estonia Ehituse ja Ülespidamise Osaiühisus — nime täpselt välja kirjutada.

Lk 85. Autor küsib endalt, kuidas õnnestus 1905. aastal Riia Polütehnilises Instituudis õpinguid alustanud Juhan Kukul juba järgmise aasta alul (ajal, kui õppetöö Riias oli revolutsioonisündmuste tõttu katkenud) väheste kogemustega ja valgalaste jaoks tundmatu noorukina saada tööd asjaajaja-raamatupidajana äsja tegevust alustanud Valga Vastastikuses Kredit-Ühisuses (selle juurde tuleb ta lähemalt tagasi lk-l 93). Vastust sellele pole ega ilmselt saagi olla. Kui aga hoopis küsida, miks ta just sealt tööd otsis ja miks teda hiljem just ühistegevus köitis, võiks vahest proovida vastust otsida sellestki, et just Kuke kodukihelkonnas Simunas asutati tema Tartu Reaalkoolis õppimise ajal (1904) esimene eestlaste rahvuslik laenu- ja hoiuühisus Eestimaa kubermangus, mis ei saanud Kukul jääda kindlasti tähele panemata.

Lk 90. Teine lõik algab sõnadega “Eesti finantsühistute tegevuse alguseks peetakse 17. märtsi 1902, kui [...]”. Siinkohal peetakse silmas Tartu Eesti Laenu- ja Hoiu-Ühisuse asutamiseks kogunenud koosolekut. Kui “Eesti” all mõeldakse eestlaste enda, s.o rahvuslikul põhimõtetel moodustatud ühisust, on kõik õige, kui aga Eestit territooriumina, siis oli selleks ajaks Eestis moodustatud juba paarkümmend krediidiühisust. Seejuures nimetatakse moodustatud ühisust sünonüümiga “ühispank” (sellesse kategooriasse arvab ta ka vastastikuseid krediidiühisu-

¹⁰Vrd Jaak Valge, “Jaan Tõnisson ja Artur Sirk: ristumised, paralleelid ja eri trajektoolid”. — *Tuna* 2020, nr 4, lk 146, tuna.ra.ee/wp-content/uploads/tuna-2020-4-jaak-valge-tonisson-ja-sirk.pdf.

si). Tõepoolest, rahva seas kutsuti laenu- ja hoiuühisusi tollal hellitavalt väikese mehe pankadeks. Kui aga arendada seda teemat kriitikavabalt edasi, võib kergesti libastuda. Nii näiteks on Krista Aru oma Tõnissoni-biograafias nimetanud Tartu Eesti Laenu- ja Hoiu-Ühisust keisririigi-aegse Venemaa suurimaks ühistegevuslikuks pangaks.¹¹ Nii see kindlasti ei olnud. Laenu- ja hoiuühisuste hulgas oli ta liikmete arvult tõepoolest suurim (siin ei ole Külle Arjakas eksinud), kuid jäi majandusnäitajate poolest alla paljudele vastastikustele krediidiühisustele, Eestis näiteks bilansi- ja väljaantud laenude mahult Tallinna Vastastikusele Kredit-Ühisusele. Kui aga tõesti võrrelda ühte patta panduna keisririigi-aegseid laenu- ja hoiuühisusi ning vastastikuseid krediidiühisusi (selge kvalitatiivne piir nende vahel siiski puudus), siis milline oleks kohane mõõdupuu? Kõige vähem sobib selleks liikmete arv, sest siinkohal on tegemist lausa vastandliku põhimõttega: laenu- ja hoiuühisuste liikmeskond kujunes suuresti säästjatest, vastastikuse krediidiühisuse liikmeskonna moodustasid seevastu eranditult laenuvõtjad. Ka hoiuste maht pole selleks päris kohane, sest esimeste laenuressurs moodustus eelkõige oma liikmeskonna sissemaksetest ja hoiustest, vastastikused krediidiühisused orienteerusid seevastu täielikult avaturule. Esimesed hoiustasid pealegi sageli viimastes oma vaba raha. Nii langes 1914. aasta lõpul näiteks Tallinna Vastastikuses Kredit-Ühisuses hoiustatud summadest 87 protsenti mitteliikmete osaks, tähtajaliste hoiuste puhul oli see suhtarv isegi 98 protsenti.

Lk 102. Rääkides Põhja Vastastikusest Kredit-Ühisusest tulnuks mainida, et tegemist on Peterburis tegutsenud krediidiuasutusega. Praegu jääb aga arusaamatuks, mida on mõeldud vastuolude all selles krediidi-asutuses, "mis jõudsid koguni Peterburi ajakirjandusse".

Lk 110 ja 111. Siin on vastastikustel lehekülgedel kasutatud ilmselt tähelepanematusel nn Saarineni majas asunud Tallinna Vastastikuse Kredit-Ühisuse puhul nime Tallinna Eesti Vastastikune Kredit-Ühisus ja Tallinna vastastikune krediidiühisus. Tavalugeja ei pruugi siin vahest probleemi näha, kuid Tallinna Vastastikune Kredit-Ühisus ja Tallinna Eesti Vastastikune Kredit-Ühisus on kaks mõnda aega kõrvuti tegutsenud täiesti erinevat ühistegelist krediidiuasutust. Esimene alustas selle nime all tegevust 1907. aastal, teine loodi 1917. aasta detsembris 1909. aastal asutatud Tallinna Eesti Laenu- ja Hoiu-Ühisuse reorganiseerimisel vastastikuseks krediidiühisuseks (selle n-õ sulgemisbilanss on koostatud seisuga 30. november). 1920. aastal aktsioneeriti esimene

¹¹Krista Aru. *Jaan Tõnisson — rahvajuht ja riigivanem*. 1. osa. (Riigivanemad.) Tartu: Rahvusarhiiv, 2019, lk 141.

Tallinna Krediitpangaks ja teine Eesti Laenu Pangaks. Lisaksin omalt poolt, et 1915. aastal valiti Juhan Kukk järgmiseks kolmeks aastaks Tallinna Vastastikuse Kredit-Ühisuse nõukogu liikmeks.

Lk 116. Selle üle, mis oli kõige olulisem põhjus, miks maailmasõja vallandumine vallandas pangapaanika — hoiustajate tormijooksu kõikvõimalikele krediidiastutustele sooviga oma raha neist kätte saada —, võib pikalt vaielda. Külllo Arjakas pakub põhjuseks üldmobilisatsiooni väljakuulutamise. Mina näen seevastu pangajooksu esmase põhjusena kullastandardi peatamist 23. juulist 1914, seega neli päeva pärast seda, kui Saksamaa oli kuulutanud sõja Venemaale. Paberrublad, mille fidutsiaar- ehk metallikatteta emissiooni suurendati seejuures neljakordseks, vajasid vahetamist asisemate väärtuste, eelkõige kulla vastu. Omalt poolt valas õli tulle ka 24. juuli *Tallinna Teataja*, mis, kirjeldades küll olukorda Austria-Ungarile kuuluvas Galiitsias, kirjutas sellest, kuidas “[t]uhandete viisi tungivad inimesed rahavahetuse kontoritesse ja annavad paberiraha kulla vastu poole hinna eest ära. Jõukamad talupojad matavad oma raha ja kallid asjad maa sisse.”¹² Tõsi, üldjoontes usaldus rubla vastu säilis, ehkki üleöö kadusid käibelt kuldmündid ja üsna pea ka muud mündid.

Lk 176–177. Ülevenemaalistel Asutava Kogu valimistel “[s]aadud tulemused viisid ülevenemaalisse Asutavasse Kogusse Vilmsi ja Seljamaa. Oma osa selles oli ka Kukel, kes jäi tööerakonna nimekirjas seitsmendaks.” Siin on sõnastus mitmeti mõistetav. Asi on selles, et need valimised olid puhtakujulised nimekirjavalimised, kus antud hääled polnud isikustatud. Tööerakonna võidetud hääled läksid mandaatidena seega nimekirja esinumbritele Vilmsile ja Seljamaale. Kukk oli selles nimekirjas seitsmenda asetusega. Päris kindlasti oli temalgi oma isiklik toetajaskond, kes võis anda hääle Tööerakonnale just Kukele mõeldes. Tööerakonna kaheksases nimekirjas kandideerisid siis veel Otto Strandman (3.), Tõnis Kalbus (4.), Karl Baars (5.), Peet Johanson (6.) ja Martin Taevere (8.).

Lk 183. Arusaamatuks jääb lause “Kukk kuulus [Tööerakonna 10.–11. detsembril 1917 valitud] keskkomiteesse, aga pole teada, kes seekord olid erakonna [Eesti Asutava Kogu valimiste?] kandidaatide nimekirjas”. Leheküljel 189 peatub autor ju sellel nimekirjal, kus Juhan Kukk asetus 10. kohale.

Lk 244–253. Siin on väga põhjalikult käsitletud Eesti Vabariigi *de facto* toimimise esimesi päevi ja Juhan Kuke osa. Ka Külllo Arjakas

¹²Sõjahäda Galiitsias. — *Tallinna Teataja*, 24.7.1914, dea.digar.ee/article/tallinnateataja/1914/07/24/33.

toob ära Kuke enda hilisema enesemääratluse “minul kui tegelikul pääministril”¹³ (teatavasti viibis Konstantin Päts sel ajal sakslaste vangilaagris), kuid jääb neid sõnu kommenteerides (ettevaatusest?) kidakeelseks, ehkki on üles lugenud hulga Kuke õlule langenud ülesandeid, mis väga selgelt väljuvad tema kui raha- ja riigivaranõustaja ministri ning siseministri asetäitja ametipädevusest: “Võimalik, et poliitiliselt segasel ajal ei peetud peaministri kohusetäitja määratlust nii tähtsaks, seda enam, et Poska oli rääkinud oma lahkumisplaanidest” (lk 249). Vahest võiks siin pakkuda tuge Kuke poolt 14. novembril Otto Strandmanile saadetud ja Helsingis vastu võetud telegrammi originaal, mis pole vähemalt minu teada seni tähelepanu pälvinud. Olgu see esitatud telegrammi tehnilisest keelest “tõlgituna”:

(A)jutine valitsus koos töötab eilasest päevast. (S)akslaste käest valitsuse ja asutuste ülevõtmine täies hoos[.] (T)elegraf (S)oomest (T)allinna meie tarvitada. (A)jutine valitsus (S)aksa ülemkomando poolt tunnistatud. (T)eie sõit (T)õnissoniga siia väga tarvilik. (P)raegu kõik rahulik aga edespärase väelise kaitse asjus tarvis kindlaste läbi rääkida. (K)irjalikud teated (K)uhlbergiga. (T)elegraferiige viibimata politikauudistest (S)uur (R)oosikrants 10 (R)aamotile 27 = peaministri eest (K)ukk.¹⁴

Nii et vähemalt mingi volitus peaministri nimel esineda kas kohusetäitjana või siis *primus inter pares*’ena pidi tal olema. Vähe usutav, et kaaskolleegid talle lihtsalt ütlesid: “Kuule, Juhan, mine postkontoris ja saada Strandmanile Helsingisse telegramm.”

Väga põnev dokument neist aegadest — ka Küllo Arjakas peatub sellel ja toob ka ära (lk 230, selle sobivam koht olnuks küll alapeatüki “Saksa okupatsiooni lõpukuud” juures) — on Juhan Kukele kui rahaministrile antud prantsuskeelne volitus esindada Eesti Vabariiki välismaal, mis on Ajutise Valitsuse poolt kollektiivselt (Otto Strandman, Ferdinand Peterson, Peeter Põld, Jaan Poska ja August Hanko) allkirjastatud. Samamoodi väärinuks raamatus kohta Kukele ja mitmele teisele valitsuse liikmele antud volituste aluseks oleva Ajutise Valitsuse 3. novembri otsuse¹⁵ koopia lisamine, millest ta räägib samuti mainitud leheküljel.

¹³Juhan Kukk, “Mälestusi Jüri Vilmsist”. — *Jüri Vilms mälestustes*. Koost. Hando Runnel. Tartu: Ilmamaa, 1998, lk 180.

¹⁴RA (= Rahvusarhiiv), ERA.31.1.190, l. 11, digiteerituna näha Saagas.

¹⁵RA, ERA.31.1.190, l. 20, digiteerituna näha Saagas.

Nüüd Küllö Arjaka asjalikku käsitlest lugedes võin ma üksnes kahet-seda, et ei pannud viimati mainitud dokumendi koopiat — end mahu nappusega õigustades — Otto Strandmani raamatusse.

Lk 299–300. Tõnis Vares, kes oli “ühe vähese eestlasena töötanud Peterburis Vene riigipangas” (lk 299). Teadaolevalt on eestlastest Venemaa riigipanga keskvalitsuses Peterburis töötanud siiski vaid Aleksander Ferdinand Tombach (kirjandusliku nimega Kaljuvald). Täpsustuseks (ja ühtlasi mõtisklemiseks): Venemaa Rahandusministeeriumis töötas Vares esialgu mittemääraliste lõivude (vn *неокладные сборы*¹⁶) peavalitsuse ülema asetäitjana ja hiljem selle ülemana. Eestikeelsetes allikates räägitakse ekslikult ja ilmselt lihtsustatult kaudsete maksude peavalitsusest. Viimaselt ametikohalt riigiteenistusest pensionile minekul omistati Varelele salanõuniku teenistusaste. Minu pakutud tõlke üle võib loomulikult vaielda; selle peavalitsuse tegevusvaldkonda kuulusid aktsiisilaadsed maksud, monopolitasud ja varem ka kõikvõimalikud riigilõivud. Ajapikku eemaldus sisu algsest institutsionaalsest nimest.

Lk 358. Majandusteadlasena oleksin hea meelega näinud 1920. aasta septembris ja oktoobris Brüsselis toimunud Rahvasteliidu rahanduskonverentsi põhjalikumat käsitlest, ehkki seda mainitakse riivamisi veel mitu korda. Seda mitte üksnes seetõttu, et Eesti esindajaks oli seal Aju-tise Valitsuse volinikuna Juhan Kuk, vaid eelkõige seetõttu, et Brüs-seli konverentsi soovitusel ja otsused määrasid suuresti ära ka Kuke ja Strandmani 1924. aasta reformide taotlused ja sisu. Kui kellelgi õnnestub kunagi arhiivisügavustest leida Kuke poolt ette valmistatud Eesti aruanne, vääriks selle teema juurde kindlasti tagasi pöörduda. Paljud Brüsseli konverentsi soovitusel on päevakohased ka praegusele Eestile. Olgu siinkohal toodud vaid üks lõik konverentsi I resolutsiooni II artiklist ajalehe *Vaba Maa* tõlkes: “Maa, kes eelarve puudujääkide poliiti-kaga lepib, käib libedat teed, mis üleüldisele kokkulangemisele viib, et sellest teest pääseda, ei ole ükski ohver liiga suur.”¹⁷ Kahjuks ei suude-

¹⁶Vt nt Неокладные сборы. — *Энциклопедический словарь*. Томъ XX^A. С.-Петербургъ: Ф. А. Брокгаузъ & И. А. Ефронъ, 1897, lk 878; Неокладные сборы. — *Новый энциклопедический словарь*. Двадцать восьмой томъ. Петроградъ: Издание Ак-ціонернаго Общества “Издательское дѣло бывшее Брокгаузъ-Ефронъ”, 1916, lk 299.

¹⁷Brüsseli rahaasjanduse konverentsil vastuvõetud otsu-sed riigi rahaasjanduse küsimustes. — *Vaba Maa*, 10.12.1920, dea.digar.ee/page/wabamaa/1920/12/10/7. — Inglisekeelses originaalis:

ta praegu Eestis, erinevalt Juhan Kukest ja Otto Strandmanist aru saada, et eelarve tasakaal pole mitte eesmärk iseendas, vaid vahend kõrgemate eesmärkide saavutamiseks, milleks on majanduskasv ja selle toel saavutatav üldise heaolu jätkusuutlik tõus.

Lk 377–378. Eesti Majanduspoliitiline Selts ja ajakiri *Eesti Majandus*. Olgu lisatud, et Juhan Kukk oli ka selle seltsi üks asutajaid. Tema oli see, kes saatis 23. veebruaril 1920 koos Tõnis Vares, Nikolai Kõstneri ja Aleksander Kasega Tallinna-Haapsalu Rahukogu registreerimise osakonnale palve kanda Eesti Majanduspoliitiline Selts Seltside ja Ühisuste registrisse (Kukk, Vares ja Kõstner määratleti asutajaliikmeteks).¹⁸ Vaevalt et ta sõandas siis unistada sellest, et üle kivide ja kändude 1921. aastal Eesti Majanduspoliitilise Seltsi väljaandel kuukirjana alustanud *Eesti Majandusest* (1922. aastal selle ilmumine rahalistel põhjustel lausa katkes) kujuneb Nikolai Kõstneri toimetamisel, siis juba nädalakirjana, ülivõimas “koguteos” Eesti (ja ka maailma) majandusest aastatel 1923–1925 (neil aastatel kokku vastavalt 404, 894 ja 840 leheküljel), olles ka kõige arvestatavam Strandmani ja Kuke 1924. aasta reformide edukuse peegeldaja (olgu siis toetaja või ka kiibitseja). Toimetuse “järelehuud” ametist lahkunud rahaminister Strandmanile on ka kiidulugu Kukele:

Kokkuvõttes võime igatahes ütelda, et h-ra Strandman selle lühikese aja jooksul, mil ta Eesti majanduspoliitikat juhtis [14. mai – 16. detsember 1924], oma järeltulijale on kindla aluse rajanud, mille peale edasi ehitada. Mark oli täiesti katastroofilises seisukorras, kui Strandman ministeeriumi tuli ja Eesti Pank nõutu tekkinud olukorras. Oma järeltulijale jätab h-ra Strandman kindla marga ja ühtlasi silmanähtavalt kasvavad uued valuutareservid.¹⁹

Lk 483–484. Küllö Arjaka sõnutsi võttis 1923. aasta 24.–25. veebruaril peetud Tööerakonna kongressist osa vaid 75 saadikut ega jõutud analüüsida päevapoliitilist olukorda või kavandada edasist tegevust. Seda *Päevalehe* “teadmisele” toetudes.²⁰ Küsimus on antud juhul selles,

“The country which accepts the policy of Budget deficits is treading the slippery path which leads to general ruin; to escape from that path no sacrifice is too great.”

¹⁸RA, ERA.14.4.905, l. 1.

¹⁹Valitsuse vahetusel. — *Eesti Majandus* 1924, nr 50, 23.12, lk 882, www.digar.ee/id/nlib-digar:238838.

²⁰Päevauudised. Erakonnad valimiste eel. — *Päevaleht*, 3.03.1923, dea.digar.ee/article/paevalehtew/1923/03/03/6.

kas 75 on ikka fakt või hoopiski poliitiliste konkurentide, esimesena ajaleht *Kaja* poolt lendu lastud “linnuke”?²¹ Kuivõrd Tööerakonna arhiiv pole säilinud, jääb tõde igaveseks teadmata. Seevastu on Arnold Schulbach (Süvalep) *Vabas Maas* oma kongressiülevaates kirjutanud:

Laupäeval ja pühapäeval ärapeetud tööerakonna kuuendat kongressi võib täie õigusega nimetada eeskujulikuks töökongressiks. Rohkearvuline, igast Eestimaa nurgast kokkusõitnud osavõtjatekogu, suurem kui ühelgi eelmisel kongressil, oskas oma tööd nii viljakalt korraldada, et terve pikk päevakord, kus ainult kõige kiisendavamad päevaküsimused aset olid leidnud, lõpuni läbi suudeti võtta ning keskkomitee poolt laialisaadetud kavad põhjalikult läbi arutada. [...] Mitte jälgegi sellest väsimusest ja meeleolu langemisest, mida kristliku rahvaerakonna “jerapooletu” häälekandja “Päevaleht” nii heameelega tahaks kongressile külge luuletada.²²

Teadagi on, et Tööerakonna varasemad kongressid olid väga osavõtjaterohked, kus osalejate arvu mõõdeti sadades. Kõik see kuulus toona tavapärase lehtedevahelise sõnasõja juurde, kus “fakti” veapiirid võisid olla lõpmatud. Nii näiteks oli *Päevalehe* poolt Jüri Jaaksoni riigivanema ametist tagandamise aegu lendu lastud lugu Otto Strandmani põngenemiskavatsusest Rootsi 1918. aasta lõpul,²³ saanuna uut turgutust 1987. aastal,²⁴ täies elujõus koguni 98 ja pool aastat.

Lk 495. Pisi geograafiline segadus. Jõõpre rappa viiv, aastatel 1922–1924 ehitatud Sindi-Lavassaare turbaveo raudtee oli kuni Lelle-Papiniidu raudtee valmimiseni eraldi raudteelõik ega saanud lähendada 1923. aasta jaanuaris avatud Riisselja-Orajõe kitsarööpmeliselt raudteelt. Üks on ühel ja teine kaugel teisel pool Pärnu jõge. Tundub, et siin on midagi ühel hetkel tekstist kogemata kaduma läinud.

Lk 542. Rahvusvaheline majanduskonverents 1927. aasta mais Genfis, kus Juhan Kukk osales Eesti Tarbijajühisuste Keskühisuse esinda-

²¹-man [= August Jürman (Jürima)?]. Tööerakonna kongress. — *Kaja*, 26.02.1923, dea.digar.ee/article/kaja/1923/02/26/1/2.

²²A. S. [= Arnold Schulbach (Süvalep)]. Tööerakonna kongressilt. — *Vaba Maa*, 28.02.1923, dea.digar.ee/page/wabamaa/1923/02/28/2.

²³Suure koalitsiooni varemotel: [...]. Vahejuhtumi[n]e J. Tõnissoni ja O. Strandmani vahel: Mehed peaaegu käitsi koos. — *Päevaleht*, 26.11.1925, dea.digar.ee/article/paevalehtew/1925/11/26/9.

²⁴Kaido Jaanson. *Draakoni hambad: Rootsi ja Taani palgasõdurid 1919. aastal Eestis*. Tallinn: Eesti Raamat, 1987, lk 30.

jana. Selguse mõttes lisaksin, et tegemist oli Rahvasteliidu egiidi all 50 riigi osalusel peetud väga esindusliku konverentsiga, mille keskseks teemaks oli maailmakaubanduse liberaliseerimine.²⁵

Lk 575. Arusaamatuks jääb, keda või mida on mõeldud keskpanga presidendi Christian Kaarna all. Kas Eesti Panga toonast direktorit, sest president ja ühtlasi panga nõukogu esimees oli teatavasti Jüri Jaakson, või on eksitud nimega?

Lk 645–646. Autor toob Juhan Kuke kui Eesti Kergejõustiku Liidu esimehe ajast välja tööga, et esimest korda võistlesid Eesti naised Euroopa meistrivõistlustel just siis — 17.–18. septembril 1938 Viinis —, mainides ka nende nimed. Lugejale mõeldes võinuks lisada, et sama aasta meeste Euroopa meistrivõistlustel 3.–5. septembril Pariisis tuli Aleksander Kreek Euroopa meistriks kuulitõukes, Gustav Sule ja Friedrich Issak saavutasid odaviskes vastavalt 4. ja 5. koha ning Ruudi Toomsalu kaugushüppes 5. koha.

Lk 663. Juhan Kuke ja Friedrich Akeli tutvus jääb siiski ilmselgelt aega, kui Tallinna Vastastikuse Kredit-Ühisuse ruumides leidis Kukk katusealuse oma Ühistegevuse nõuandebüroole, Tallinna Ühistegevuse Edendamise Seltsile ja *Ühistegevuselehele* ning Akel oli krediidiühisuse juhtorganite liige või esimees. Kui Kukk valiti 1915. aastal krediidiühisuse nõukogu liikmeks, oli Akel selle juhatuse liige.

Lk 676. Juhan Kuke lootus nõmmeka ja Eesti Suusaklubi esimehe-na, et 1936. aasta talvel valminud ja juba sama aasta sügisel “rekonstrueeritud” Mustamäe suusahüppemäelt on võimalik teha kuni 50-meetriseid hüppeid, ei täitunud. Lühikese elueaga hüppemäe rekordiks jäi Aleksander Peepre ja Ado Arvo 1940. aastal hüpatud 30 meetrit. See on aga juba hoopis teiste raamatute lugu.

Lk-l 677 on lugu sellest, kuidas Juhan Kukk sattus politseivõimude huviorbiiti seoses Eesti Suusaklubiga. See ei jäänud ainsaks korraks. Täpselt sama juhtus ka Eesti Majanduspoliitilise Seltsiga, mis oli vaikselt hingusele läinud. Kui esimesel juhul otsis politsei Kukke ja Ants Piipu, siis teisel juhul Kukke ja Nikolai Köstnerit. Kukk saadi nüüdki kätte Suur-Karja tänavalt Kreenbalti peakorterist, Rahvasteliidu komisarina Bulgaaria keskpanga juures töötava Köstneriga läks aga halvemini. Tema asemele leiti Uus-Sadama tänavalt keegi Nikolai Köster,

²⁵Konverentsi kohta vt nt Report of the World Economic Conference adopted on May 23, 1927. — *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*. Vol. 134, No. 1: *Europe in 1927: An Economic Survey*. November, 1927, lk 174–206, doi.org/10.1177/000271622713400109.

kes ei teadnud aga midagi kõnealusest seltsist ega soostunud end selle seltsi asutajaks nimetama. Samuti ei leitud juba 1925. aastal surnud kolmandat seltsi asutajaliiget Tõnis Varest. 25. mail 1940 tunnistati Eesti Majanduspoliitiline Selts likvideerituks põhjendusega, et “[ü]hingu liikmed teadmata ja leidmata ning alustajad liikmed [antud juhul seega Juhan Kukk] ühingu eksisteerimisest midagi ei tea”.²⁶ See kõik oleks oluline Eesti Majanduspoliitilist Seltsi käsitleva eriuurimuse, mitte aga Küllo Arjaka raamatu seisukohast. Kaks kuud hiljem oleks punane okupatsioon selle seltsi niikuinii likvideerinud, ja siis juba mingeid selgitusi küsimata. Kui Juhan Kuke poolt vaadatuna võib neid likvideerimisi võtta pelgalt kurioosumina, mis ei vääri tähelepanu, siis teisalt on see näide sellest, kui jõuliselt puhastati toona ühingute ja nende liitude registrit “surnud hingedest” (ja vahest mitte ainult; löögi alla sattunud ühingute ja nende liitude siseministri 15. novembril 1939 kinnitatud nimekirjas on peale Eesti Suusaklubi ja Eesti Majanduspoliitilise Seltsi veel 402 nime²⁷). Vahest võiks see Kuke näitel avatud lugu olla üks eriline juhtum Eesti “vaoshoitud” käitumisest nn baasidelepingu ajal ja sellisena kunagi mõne ajaloolase tähelepanu pälvida? Kuke ja Eesti Majanduspoliitilise Seltsi juhtumi taustaks (ja kõnealuse kurioosumi värvika osana) võiks lisada Nõmme politseijaoskonna konstaabli seletuskirja:

Kuni käesolevani ei ole läinud korda Joh. Kukk’e ülekuulata. Tema on Tallinnas S. Karja tän. asuva “Kreenbalti” direktor. Kodus viibib harva ja juhuslikult. Kodus paluti k/v [kirjavastus] saata tema teenistusk kohta, kus vaid ainus võimalus on Joh. Kukke ülekuulata. Nõmmel, 13. aprillil 1940.²⁸

Sellistel näiliselt süütutel väljaviikidel võib olla tähendus, millele esmapilgul ei oskakski tähelepanu pöörata.

Lk 721–725. Kirjanduse loetelus olnuks parem panna Juhan Kuke enda kirjutised ajalisse järjestusse, mis aidanuks paremini jälgida valdkondlikke muutusi tema tegevuses. Seekord on need esitatud tähestikulisel järjekorras.

²⁶RA, ERA.27.3.3953, l. 2.

²⁷Teadaanne. — *Riigi Teataja Lisa*, nr 16, 20.02.1940, lk 489–494, www.digar.ee/viewer/et/nlib-digar:379223/325971/page/1.

²⁸RA, ERA.27.3.3953, l. 3 p.

*

Siinkohal võiks vähemalt praegu lõpetada. Pärast Juhan Kuke vägeva akadeemilise biograafia ilmumist võtab riigivanemate sari raamaturiiu-
lil enda alla juba 47 sentimeetrit.

Kalev Kukk

KALEV KUKK (1951) on lõpetanud Tartu Ülikooli bioloogia-geo-
graafiateaduskonna majandusgeograafina 1974, majanduskandidaat
1980. Töötanud ENSV Teaduste Akadeemia Majanduse Instituudi
noorem-, vanem- ja juhtivateadurina 1973–1990, Riigikantselei valitsus-
nõunikuna 1990–1992 ja Eesti Panga peaspetsialistina 1992. Riigikogu
liige aastail 1992–2003 ja 2006–2007; teede- ja sideminister 1995–
1996, peaminister Andrus Ansipi majandus-, haridus- ja teadusnõunik
2005–2006 ja 2007–2014. Alates 2009. a-st Tallinna Ülikooli inimgeo-
graafia dotsent ja külalisõppejõud. *Akadeemias* on temalt ilmunud Jaak
Valge raamatu *Lahtirakendamine* arvustus (2003, nr 11, lk 2488–2496)
ning artiklid “Kes oli ja on Ragnar Nurkse?” (2004, nr 5, lk 1007–1017),
“Rahareform 1992: Valikud, eel- ja järellugu” (2004, nr 5, lk 1134–
1154) ja “*Umsiedlung*: Ootused ja tagajärjed” (2010, nr 11, lk 1931–
1945) ning ta on tõlkinud Harold Jamesi ja Michael D. Bordo artikli
“Haberler *versus* Nurkse: Paindlike vahetuskursside juhtum kui üks al-
ternatiive Bretton Woodsile” (2020, nr 6, lk 1022–1056).

ABSTRACTS

MART MERI. **“We remember and do not surrender to time”**

Speech at Lennart Meri’s 96th birth anniversary in Tallinn Forest Cemetery on 29 March 2025.

JAAKKO HINTIKKA. **Is truth ineffable?**

The paper contrasts two fundamental views, the choice between which the author considers an ultimate presupposition of twentieth-century philosophy: (i) the view of language as the universal medium of communication, and (ii) the view of language as calculus.

According to the first perspective, all meaning must be articulated within a single, shared linguistic system that is universal and inescapable — one that cannot be stepped outside of or examined from a neutral standpoint. This renders truth and semantics ‘ineffable’. In this view, an attempt to speak of the semantics of our language in that language is like “Baron Münchhausen’s proverbial attempt to lift himself up by pulling at his own bootstraps.” This position is associated with philosophers such as Frege, Wittgenstein, early Russell, and Quine.

In contrast, the second view treats language as a formal system that can be manipulated, reinterpreted, or replaced. This model-theoretical approach allows for the examination of language’s representational links to the world and enables truth and semantics to be studied and defined in systematic, formal ways. Hintikka shows that the model theory, possible-worlds semantics, and game-theoretical semantics all rely on treating language as reinterpretable calculus — not as a monolithic universal medium.

Hintikka argues that the supposed ineffability of truth stems from conflating inexpressibility with inexhaustibility. While it is true (as shown by Tarski’s indefinability theorem) that the general concept of truth cannot be defined in

a language for that language without a paradox, this does not mean that truth is inexpressible altogether. It only means that such definitions require stepping into a metalanguage. Similarly, the semantics of a language cannot be fully defined within that language all at once, since doing so would already presuppose the meanings of some expressions. However, the semantics can be articulated incrementally. In this sense, semantics is inexhaustible but not ineffable.

Hintikka also relates this issue to the broader metaphysical debate between realism and idealism. If language is viewed as an inescapable lens through which we access reality, we risk falling into a kind of semantic idealism where reality is necessarily mediated, and possibly distorted, by language. However, if we adopt the model-theoretical view of language as calculus, we can refine and clarify our linguistic tools over time, thereby reducing distortion. This gradual refinement makes room for a realist stance where objective connection to the world is possible, even if mediated.

He further addresses concerns raised by Gödel's incompleteness theorem, arguing that it does not entail anti-realism. Gödel's result concerns deductive incompleteness but does not specify whether this is due to a descriptively incomplete theory or a semantically incomplete logic. As such, the issue can be handled within a model-theoretical framework, preserving the possibility of realism despite formal limitations.

Hintikka concludes that truth is not ineffable but rather undefinable within a language for that language. In sum, he argues that rigid adherence to the universalist view of language is a mistake. Developments in mathematical and philosophical logic demonstrate the value and necessity of the model-theoretical view of language as calculus. (Transl.)

MIA HOLM. Mother's songs

CASIMIR ULRICH BOEHLENDORFF. Poetry

CASIMIR ULRICH BOEHLENDORFF. Adventurous letters

TAIVO LIIVA. Fragments of memories about Nikolai Alumäe and his comrades-in-arms, or when the door to the world of science became ajar to me. Part II

Finally, I found the key to completing my diploma thesis, which I defended at the University of Tartu. While working at the Department of Theoretical Mechanics at the University of Tartu, I had the opportunity to compare the two great figures in our mechanical science, Nikolai Alumäe and Ülo Lepik. Unlike Lepik, Alumäe was unpredictable and evasive in his behaviour, through and through a nifty city gentleman with an artistic nature, who knew how to play to the audience when necessary but who could also be roughly straightforward. He was more worldly-wise and could play the role of a man of the people, sometimes flirt with the old woman sitting at the reception desk but also say harsh words to a prominent figure who was flaunting his importance.

After graduating from the university, I started working as an assistant at the Department of Theoretical Mechanics at Tallinn Polytechnical Institute (now Tallinn University of Technology), from where I was sent to Leningrad University for postgraduate studies a year later. My supervisor was Pyotr Tovstik, who was writing his doctoral thesis then. It took me four years to write my Candidate's thesis, and it was defended before the Council of the Estonian Academy of Sciences in 1970; my opponents were Nikolai Alumäe and Leo Ainola.

Later, Tovstik offered me the opportunity to act as the opponent of the Candidate's thesis of his graduate student Mikhail Petrov in which the author studied the effect of irregularities on shells with negative Gaussian curvature. The dissertation was written at a good level and my work as opponent at its defence was also considered successful.

Gradually, the central place in my activities shifted to teaching and methodology. A year of intensive French language studies at Leningrad University was followed by a couple of years of teaching at an Algerian university on the Mediterranean coast. I compiled study aids for students on

theoretical mechanics, higher mathematics, strength of materials, and structural mechanics. (Auth.)

JEAN VAN HEIJENOORT. Logic as calculus and logic as language

The paper contrasts two conceptions of logic: Boole's logic as a calculus ratiocinator — a formal tool for manipulating truth values — and Frege's logic as a lingua characterica — a universal language for expressing meaning. Frege's system, grounded in quantification and a fixed universe of discourse, allows for deep analysis of propositions and aims to replace natural language in scientific reasoning. Unlike Boole's flexible universe of discourse, Frege's logic assumes a fixed totality of all objects, excluding metasystematic concerns like consistency or completeness. Heijenoort traces this conception through Principia Mathematica and contrasts it with Löwenheim's 1915 model-theoretic approach, which reintroduced semantic concerns and flexible domains. The paper ends by identifying three cornerstones of modern logic: Frege's Begriffsschrift, Löwenheim's theorem, and Herbrand's doctoral thesis, marking the emergence of axiomatic, semantic, and algorithmic approaches. (Transl.)

Review

MARGUS LAIDRE. The task is to persist

Mikko Hautala. Sotaa ja rauhaa: Venäjä, Yhdysvallat ja Suomi uuden suurvaltakilpailun aikakaudella. [War and Peace: Russia, the United States and Finland in the Era of New Superpower Rivalry.] Helsinki: Otava, 2024. 264 pp.

KALEV KUKK. Now even you, Juhan Kukkk!

Küllo Arjakas. Riigivanem Juhan Kukkk. (Riigivanemad.) [State Elder Juhan Kukkk. (State Elders.)] Ed. Katre Kaju and Helina Tamman. Tartu: National Archives of Estonia, 2024. 760 pp.

Serial

HERBERT NORMANN. **Dancing into the unknown: Diary 1944–1961. Part LXXVI**

The diary of Herbert Normann, who worked in Estonia as a doctor and lecturer, reflects events related to his life and work, impressions about people. The text conveys the personal and social tensions caused by the communist regime of the Soviet Union. At that time, the publication of the diary would have brought about repressions. (Edit.)

AUTHORS

CASIMIR ULRICH BOEHLENDORFF (1775–1825), Baltic German poet

JEAN VAN HEIJENOORT (1912–1986), US historian of logic

JAAKKO KAARLO JUHANI HINTIKKA (1929–2015), Finnish philosopher and logician

MIA HOLM (1845–1912), Baltic German poet

KALEV KUKK PhD (1951), associate professor of human geography and visiting lecturer at Tallinn University

MARGUS LAIDRE PhD (1959), historian, ambassador

TAIVO LIIVA PhD (1940), associate professor emeritus of Tallinn University of Technology

MART MERI (1959), philologist and politician

HERBERT NORMANN (1897–1961), medical scientist

REGINA-MARETA SOONSEIN (1991), artist

TANTS TEADMATUSSE

Päevik
1944–1961

Herbert Normann

LXXVI

22. märts [1951]. ENSV Riikliku Meeskoori kontsert Eesti NSV Teaduste Akadeemia majas.³⁰³⁰

Kavas on Tallinnas 8. märtsil antud 800. kontserdi eesti- ja vennasrahvaste populaarsemad koorilaulud. Koori juhatab Eesti NSV rahvakunstnik, Stalini preemia kahekordne laureaat prof. G. Ernesaks. Ta võetakse publiku poolt tormilise aplausiga vastu.

Sügava mulje jätab Koval³⁰³¹ "Ilmeni järv" ja rahva tulist rahupüüdlust väljendava E. Arro³⁰³²

³⁰³⁰Päevikusse on kleebitud dateerimata ajalehelõige: M. Heinlaid, "Eesti NSV Riiklik Meeskoor esines Tartu Õpetajate Instituudis." Vt *Edasi*, nr 71, 25. III 1951, lk 2.

³⁰³¹Marian Koval (Kovaljov; 1907–1971), Nõukogude helilooja ja ühiskonnategelane.

³⁰³²Edgar Arro (1911 – 24. XII 1978 Tallinn) õppis Tallinna Konservatooriumis August Topmani oreliklassis 1929–1935 ja Artur Kapi kompositsiooniklassis 1934–1939, lõpetades mõlemad. Kaitseväe ajateenistuses 10. üksikus jalaväepataljonis Tallinnas 1932–1933, Riigi Ringhäälingu Tallinna praostkonna raadio hommikupalvuste organist 1936–1940, Tallinna Toomkoguduse organisti-koorijuhi kt 1935, Jaani koguduse organist-koorijuht a-st 1937, kodune muusikaõpetaja ja Kaarli koguduse organist 1940–1941; Teise maailmasõja ajal mobiliseeriti 28. juulil 1941 Punaarmee, tööpataljonis Kotlase linna lähedal Arhangelski oblastis lennuvälja ehitusel 1941 ning Lavrovaja metsapunkti metsatööline 1941–1942, 8. eesti laskurkorpuse 249. diviisi 917. polgu ansambli liige ja hiljem kunstiline juht Tšebarkulis Tšeljabinski oblastis 1942, demobiliseeriti detsembris, ENSV Riiklike Kunstiansambli riiklik stipendiaat ja helilooja Jaroslavlis 1942–1944; Tallinna Muusikakooli teooriakateedri vanemõpetaja 1944–1952, Tallinna Riikliku Konservatooriumi kompositsioonikateedri teoreetiliste ainete õpetaja ja dotsent 1944–1972, professor 1973–1978, muusikateooria kateedri juhataja 1968–1977; ENSV Heliloojate Liidu juhatuse vastutav sekretär

“Rahulaulu”³⁰³³ jõuline esitamine. Vaimustatud poolehoiu võidab G. Ernesaksa seatud eesti rahvalaul “Näärisokk”, mida publiku nõudel kaks korda korratatakse. Haaravalt mõjuvad endisest kontserdist tuttavad M. Lüdigi “Põlismetsa järv” ja Orlando di Lasso³⁰³⁴ “Kaja”. Viimistletult kõlavad koorid ooperitest “Deemon” (Rubinstein³⁰³⁵) ja “Tormide rand” (G. Ernesaks). Kontsert lõpeb Muradeli³⁰³⁶ hoogsa “Rahvusvahelise Üliõpilasiidu hümniga”.

G. Ernesaksa saadab lahkumisel saalist kestev maruline aplaus...

Kontserdil viibib palju üliõpilasi — minu endiseid õpilasi. Kõik tervitavad sõbraliku, lahke naeratusega...

23. märts. Sisehaiguste propedeutika kateeder on nüüd kuulutatud vakantseks. Sellekohane teadaanne ilmus “Rahva Hääle” 22. märtsi numbris.³⁰³⁷

Koos sisehaiguste propedeutika kateedri juhataja-professori kohaga on kuulutatud vakantseks ka vene keele kateedri juhataja-professori ja anatoomia kateedri professori kohad.

1952–1966, noorte ja algajate heliloojate seminari juhataja 1948–1954; Tallinna linna TSNi saadik 1963–1965 ja 1965–1967; Nõukogude Eesti preemia laureaat 1948 ja 1949, ENSV teeneline kunstitegelane 1955, ENSV rahvakunstnik 1967, ENSV muusikapreemia laureaat 1980 (postuumselt), Tööpunalipu orden 1956.

³⁰³³“Rahulaul” (Võidulippudel verevail heljumas tuul...) 1950; tekst Jevgeni Dolmatovski, eesti keelde tõlkinud Aino Otto.

³⁰³⁴Orlando di Lasso (Orlandus Lassus; u 1532–1594), renessansiajastu üks viljakamaid ja mitmekülgsemaid heliloojaid; Baieri hertsogi Albrecht V õukonnas Münchenis a-st 1556, algul tenorilaulja ja 1564–1594 õukonna kapellmeister.

³⁰³⁵Anton Rubinštein (1829–1894), Vene pianist ja helilooja, Peterburi konservatooriumi asutaja. Mihhail Lermontovi poeemil põhinev ooper *Deemon* valmis 1872. ja esietendus 1875. aastal.

³⁰³⁶Vano Muradeli (Ivan Muradov; Ovanes Muradjan; 1908–1970), Nõukogude helilooja ja dirigent.

³⁰³⁷“Rahva Hääle” XII aastakäik, nr. 68 (2495), lk. 4, (1951).” *Herbert Normanni märkus.*

Sooviavalduste esitamise tähtjaks on 1 kuu kuulutuse avaldamise päevast.

31. märts. Sisehaiguste propedeutika kateedri juhataja-professori koht on nüüd kuulutatud vakantseks ka "Meditzinski Rabotnik'us" 29. märtsist 1951.³⁰³⁸ Kuulutuse kohaselt otsitakse küll *s i s e h a i g u s t e* (minu sõrendus) kateedri juhatajat-professorit, mis aga peaks olema venekeelse kuulutuse koostaja või tõlkija viga. Vakantseks on tunnistatud samuti anatoomia kateedri professori koht.

5. aprill. 18.–25. märtsini 1951 Tartu Riiklikus Ülikoolis toimunud Üliõpilaste Teadusliku Ühingu IV teadusliku konverentsi kohta, millega Tartu Riikliku Ülikooli üliõpilaskond andis oma poolse panuse võitluses rahu eest ja mille kavas oli ligi 100 teaduslikku ettekannet, kirjutab ajalehes "Edasi"³⁰³⁹ 3. aprillist 1951 artiklis "Kokkuvõtteid üliõpilaste teaduslikust konverentsist" keegi K. Mägi:³⁰⁴⁰

Äsjalõppenud TRÜ ÜTÜ neljas teaduslik konverents näitas, et üliõpilaste iseseisev teaduslik töö teeb pidevaid edusamme. Niihästi tööde arvult kui ka esitatud tööde sisuliselt tasemelt ületas möödunud konverents kõik eelnevad. [---]

Arstiteaduste sektsioonis ... esitatud tööd osutasid sellele, et meie üliõpilaste teaduslikud ringid on üle saanud organiseerimise ja väikeste tähtsusetute teoreetiliste probleemidega nokitsemise perioodist. Kõik ettekantud tööd olid põhjalike uuringute tulemuseks, ja mis eriti oluline — tähelepanuväärselt aktuaalsed, peegeldades tegeliku elu vajadusi.

Ent sektsiooni töö käigus ilmnesid ka ... puudused ... Ei saa rahule jääda ... mõningate ringide passiivsusega. Nii ei esinenud hügieeni ring konverentsil ühegi ettekandega. Samuti pole see ring kogu õppeaasta jooksul nimetamisväärset tööd teinud.

³⁰³⁸"Meditzinski Rabotnik 14, nr. 21 (937), lk 4, (1951)." *Herbert Normanni märkus.*

³⁰³⁹"Edasi 4, nr. 78 (900), lk. 2, (1951)." *Herbert Normanni märkus.*

³⁰⁴⁰Tuvastamata isik.

Hügieeni ringi teaduslikuks juhendajaks on teatavasti V. Hion. Ei olda rahul V. Hioni tööga ka poliitringi juhatajana.

Ajalehes "Tartu Riiklik Ülikool"³⁰⁴¹ 30. märtsist 1951 kirjutab ülikooli ametiühingukomitee liige I. Unt³⁰⁴² artiklis "Poliitkoolide töö peab paranema", mis kritiseerib poliitringide, -koolide ja iseseisvalt õppijate ülikooli õppejõudude ja teenistujate tööd, et "[k]orrapäratu oli ka töö ... arstiteaduskonna poliitringis nr. 1, mida juhatab sm. Hion."

Räägitakse isegi, et Hion on poliitringi juhataja kohalt vabastatud.

³⁰⁴¹ "Tartu Riiklik Ülikool IV, nr. 11 (99), lk. 1, (1951)." *Herbert Normanni märkus*.

³⁰⁴² Inge Unt (Kennberg; Põldvere; 1928 – 25. V 2021 Tartu) õppis TRÜ ajaloo-keeleteaduskonnas eesti keele, loogika ja psühholoogia erialal 1947–1952, lõpetades selle, pedagoogikakandidaat 1955 (kinnitati 1959), pedagoogikadoktor 1975 (Vilniuse Riiklik Ülikool, kinnitati 1977). Tartu Õpetajate Instituudi loogika ja psühholoogia õpetaja 1951–1953; TRÜ pedagoogika ja metoodika kateedri aspirant 1952–1955; Tallinna Pedagoogilise Instituudi pedagoogika ja psühholoogia kateedri vanemõpetaja 1955–1960, kateedri juhataja 1960–1961; TRÜ pedagoogika (ja metoodika) kateedri vanemõpetaja 1961–1963, dotsendi kt 1963–1966, dotsent 1966–1971, vanem teaduslik töötaja doktoritöö kirjutamiseks 1971–1973, dotsent 1973–1975, professori kt ja professor 1975–1990, kateedri juhataja 1975–1985, kateedri juhataja asetäitja teadusliku töö alal 1985–1987 (edasi ühiskondlikus korras), ajaloo-keeleteaduskonna parteibüroo liige 1971–1973, TRÜ metoodikanõukogu esimehe asetäitja a-st 1975; Eesti Hariduse Arengukeskuse teaduskonsultant 1990–1993, Tallinna Pedagoogikaülikooli didaktika õppetooli professor 1993–1996, seejärel emeriitprofessor; ühtlasi psühholoogia õpetaja Tartu Muusikakoolis 1952–1954 ja Tallinna 16. keskkoolis 1956–1961, Tartu 8. keskkooli tootmisõpetuse õpetaja pedagoogika ja pedagoogika ajaloo alal 1963–1964, Tartu 1. keskkooli psühholoogia ja pedagoogika õpetaja 1965–1966; Ühiskondliku Pedagoogika Uurimise Instituudi üks asutajaid 1961 ja didaktikasektsiooni juhataja; Tallinna Mererajooni TSNi saadik 1959–1961 ja 1961–1963; Eesti NSV teenealine teadlane 1989, Valgetähe IV klassi teenetemärk 2000, B. J. Forseliuse Seltsi Suur Ignatsi Jaagu medal 2002, Tartu Ülikooli suur medal 2003, Johannes Käisi juubelpreemia 2005, Vabariigi Presidendi harriduspreemia 2005, Bengt Gottfried Forseliuse medal 2008.

Seoses nende kirjutistega meenub üks kunagine koosolek, mil V. Hion tervishoiuministrina selgitas arstiteaduskonna õppejõududele mitmesuguseid poliitilisi küsimusi ja kritiseeris nende kodanlisi igandeid. Seejuures tähendas ta, et tõeline bolševik peab sündmusi vähemalt 10 aastat ette nägema.

Vaene Hion! Kas nägi ta ette, et kümne aasta pärast (ta sai Eesti NSV tervishoiuministriks 1940. aastal) lendab ise ministri kohalt ja osutub ebasobivaks ja võimetuks ülikoolitööks...

7. aprill. Prof. Weyrichi malmne kalmurist vedeleb kildudena kääpa kõrval kevadise päikese käes sulaval lumel. Kalmu valvuri — kahetüvese vahtra jämedama haru langetamisel on see vajunud ristile ja hapra malmi purustanud. Lund katavad korrapärase võrkja kirjane murdunud peened oksad...

Allesjäänud tüve kroonis vilistab rõõmsameelne väike punarind-kanepilind muretut kevadist tervitust, hüüab seda vanale teadlasele tema rüüstatud kaduval kalmul, mis seni puutumatuna püsinud 75 aastat... Valkjasääriselises punapruunis saba-kuues ja karminpunases rinnaesises on linnuke kalmul kevade vääriliseks käskjalaks...

13. aprill. Jaani kalmistu on juba lumevaba ja kuiv.

Mõne päeva eest taasalganud õnnistusmaja lammutamine on parajasti lõppemas. Kaugele kostvate kangilöökide all varisevad viimased telliskivid.

Prof. Michael Wittlichi matusepaigalt on kadunud monument. Näib, et see on rännanud kiviraiuja töökotta, sest purustusjälgi pole läheduses näha.

Prof. Peter Helmlingi risti soklile najatatud valge marmorne kalmutahvel on löödud pooleks. Üks pool on kalmult kadunud.³⁰⁴³

Prof. Leonhard Kessleri matuseplatsil on maha paisatud raudvarbaline tarauks.

³⁰⁴³Peter Helmlingi (1817–1901) kalm puudub Tartu kalmistute kaardirakendusest.

Dr. Oskar Leziuse³⁰⁴⁴ risti kohal lebab ainukese säilinud jäänusena külili paisatud aluskivi.

Aleksander Punga mälestussamba ümbrus on puudest ja põõsastest raiutud lagedaks.³⁰⁴⁵ Kändude ja hao vahel ootab purustamist prof. Traugott Hahni³⁰⁴⁶ kõrge ja sale kalmurist. . .

(Järgneb)

³⁰⁴⁴Oscar Alfred Lezius (Oskar L.; 1861 Nõo – 15. IX 1927 Tartu) õppis Aleksandri gümnaasiumis Tartus 1872–1879 ja seejärel Tartu ülikooli arstiteaduskonnas 1879–1885, *dr. med.* 1890, korp! Livonia liige. TÜ sisehaiguste kliiniku assistent 1886, maa-arst 1887–1892 ja kihelkonnaarst Vana-Piigandi mõisas 1892–1895 ning Põlva kihelkonnaarst asukohaga Puuril (Schwarzenhofi mõisas) a-st 1895; Saksa-Balti erakonna liige; Jaoskonnaarstide Seltsi liige. — Tema kalm puudub Tartu kalmistute kaardirakendusest.

³⁰⁴⁵Aleksander Punga (1865–1932) kalm puudub Tartu kalmistute kaardirakendusest.

³⁰⁴⁶Gotthilft Traugott Hahn (1875 Rõuge – 14. I 1919 Tartu) õppis Tallinna Kubermangugümnaasiumis (Nikolai I Gümnaasium) 1886–1891 ja Peterburi Peetrikoolis 1891–1893 ning Tartu Ülikooli usuteaduskonnas 1893–1897, mille lõpetas; jätkas õpinguid Göttingeni Ülikooli usuteaduskonnas 1898–1899, *cand. theol.* 1897, *mag. theol.* 1902 (mõlemad TÜ), Rostocki Ülikooli teoloogia audoktor 1913; korp! Arminia Dorpatensis liige. Tallinna Oleviste koguduse abiõpetaja 1899–1902; TÜ ajaloolise usuteaduse eradotsent 1902–1908 ja praktilise usuteaduse erakorraline professor 1908–1918, ülikooli koguduse õpetaja 1902 (ukj 1903)–1919; riiginõunik; vangistati Eesti Tööraha Kommuuni võimuesindajate poolt 3. I 1919 Tartus ja mõrvati Krediidikassa keldris.